

ҲАКИМ НАЗИР

ОҚ ФОТИҲА

ёки

БОЛАЛИК САРГУЗАШТЛАРИМ

[Хотира-қисса]

ДАДАМНИ ТОПИБ БЕРИНГЛАР...

[Қисса]

ТОШКЕНТ
ЧУЛПОН

Назир, Ҳаким.

Оқ фотиҳа ёки болалик саргузаштларим (Хотира-қисса). Дадамни топиб беринглар... (Қисса).—Т.: Чўлпон, 1995.—208 б.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Ҳамза номидаги жумҳурият давлат мукофоти ва Х. К. Андерсен номидаги Халқаро фахрий диплом соҳиби Ҳаким Назирнинг «Оқ фотиҳа» хотира-қиссаси адабнинг болалик йилларидан ҳикоя қилади. Унинг асосий мазмуни умуминсоний қадриятларнинг фарзанд камолида туганган ўрнини кўрсатишга бағишланган. Шунингдек, тўпلامга адабнинг илгари ўқувчига маълум бўлган «Дадамни топиб беринглар» қиссаси ҳам киритилди.

Китоб адабнинг 80 йиллик тўйига тухфа бўлади деб ўйлаймиз.

Уз 2

Н $\frac{4803620201-89}{360(04)-95}$ — қўш. 95

ISBN 5-8250-0300-2

© Ҳ. Назир. 1995

Азиз ўқувчиларим!

Одам ёши улғая борган сайин болалигини кўпроқ қўмсай бераркан. Айни шу ҳолат мени болалик йилларимга етаклади. Устозлар ибратига кўра, болаликка қайтиб иш кўришни хайрли деб билдим. Кўрган-кечирганларимни бир-бир хаёлимда тирилтираман. Ўша беғубор, беташвиш онлар, киндик қоним тўкилган макон, атрофимни қуршаган кишилар, нарсалар, саргузаштлар ичига чуқурроқ шўнғиган сарим руҳимда ажиб бир енгиллик, кўтаринкилик сеза бошлайман. Қўз ўнгимда болаликнинг серқирра, шўх-шодон, гаштли паллалари намоён бўлади. Ширин ҳис-туйғулар борлиғимни буткул қамраб аллалагандай туюлади.

Очиғи, умр бўйи орзу қилганим эзгуликларнинг тағзамини ўша кунларга бориб тақаладигандай кўринади. Оқ билан қора, яхшилик билан ёмонлик, ҳалол билан ҳаром, савоб билан гуноҳ нималиги ҳақида илк сабоқларни ўша кезларда зеҳнимга сингдиргандайман.

Шу сабабдан ҳам ота-боболарнинг хайрли ишлари, азиз номлари, муборак хотиралари олдида қарздорлик ҳиссини сезиб тураман. Уларнинг руҳи покларини қонимда, жонимда яшаётгандай туйиб келаман. Уларга ҳамिशалик ихлос сақлаб таъзим бажо келтириш, арвоқларини шод этишни зарур бурчим ҳисоблайман.

Сиз, болажонларим, бошимдан кечган воқеалар билан танишсангиз, юқорида айтганларим бежиз эмаслигига ишонарсиз, деган умиддаман.

Келинлар, азизларим, биргалашиб болалик йилларимга саёҳат қилайлик...

Муаллиф.

I. ҚОР ТОҒЛАРИ ОСТИДА

Ҳар кунгидай танча ёнида ётардим. Ярим кечада эгим жунжиккандай уйғониб кетдим. Танчанинг ичка-рисига суқулиб, кўрпага бурканиб олдим. Уйқум қочди. Бир пайт алланима дўп этди-да, кетидан опамнинг:

— Турақол, томғ отди. Қалин кийимларингни кийиб ол,— деган овози эшитилди.

Бошимдан кўрпани суриб қарасам, ёнимда пахталик камзул, пахмоқ кўйлак, пахталик шим ётибди.

— Бу нима қилганинг, опа? Нега киярканман бу қўсқиларни, худди буюғда қолгандай?— дедим ҳайрон бўлиб.

— Аввало булар қўсқимас, ноппа-нозандай қиш сарпалари. Ҳаммаёқ қор, қаттиқ қиш!— деди опам оғзини тўлдириб.

Ойнага қарасам, орқасидаги дарчаси ёпиб қўйилибди, ҳеч нарса кўринмади. Уйнинг ичи ҳам қоронғироқ. Мен ҳали тонг отмаган деб ётавераман. Опам бўлса устимдан кўрпани тортиб олади. Менга алам қилиб:

— Ойи!— дейман овозим борича.

— Бақирмай қўя қол. Ойим ошхонадала,— дейди-да, опам мени турғизиб, устимга кийимларни кийдиришга уринади. Мен тихирлик қиламан.— Кўп тихирлик қилма. Ойимни ўзлари айтганла кийдиргин деб.

— Бекор!— дейман ишонмай.

Опам кўпинча менга бир иш қилдирмоқчи бўлса, шунақа, «ойим айтдила», деб ойимни пеш қилиши бор. Уни шунга ўргатиб қўйган ўзим бўлсам керак. Нега дейсизми? Шундоқ деса, гапини қайтармайман-да, ойимдан кўрққанам учунмас. Йўқ, мени уришиб койиб гапириш одати йўқ ойимлада. Бунинг тескариси. Ҳа деса мени папалаб, авайлийверишлари бор. Шу одатлари мени ғашимниям келтиради. Опам, мени ойимнинг шу одатларидан асрамоқчи бўлади. Ойим менга қилдиргиси келмаган ё қилдиrolмаган ишларни опам қилдиради. Масалан дейсизми? Мана масалан. Мен чапақайман. Пичоқни, қайчини, қошиқни чап қўлда тутаман. Хат-ниям чап қўллаб ёзаман. Ойим: «Чап қўлда қилинган

иш чала ярим, бeбapакa бўлади. Ўнг қўлга ўргангин, болам!» деб эслатиб туради. Лекин қилолмаганимни кўрадилар-да, бошқа индамай қўя қолади. Қийналмасин деб айийдила шекилли. Шундай пайтда опам ойимга ҳазил аралаш: «Ўғлингизни ҳеч койитгингиз келмиydi. Иложи бўлса бу хил-хил ойим қўлини совуқ сувга урмаса, дейсиз!»— деб гина қилиб қўяди. Ўзи мени аяб ўтирмасдан ҳар нарсага мажбур қилади, бажармагунимча қўймийди. Хат машқ қилишдаям теламда туради. Юзига ясама жиддий тус бериб буюради.

— Қани, ўнг қўлинг билан ёз айтганимни: «Ойисини эркаси...» Бўл, ёзавер!..

— Ҳеч, нима деганинг бу?— деб унга бақраяман.

У, бўлақол, деб бош қимирлатади. Айтган сўзи менга ғалати туюлгани устига, ўнг қўлим қовушмаганичун амал-тақал қалам юритаман. Хатимни кўриб, опамнинг қуюқ қошлари чимирилиб кетади. Сўзининг давомини ёздирди:

— «Оиланинг серкаси!»...

— Ия, буниси унданам антиқа-ку? Ҳазил-мазах қил-япсанми, опа?— дейман баттарроқ ажабланиб.

— Ҳазили йўқ, ёзишингни бил!— дейди опам. Энди унинг овозидаги олдинги жиддийлик йўқолади, сузук кўзларида жилмайишга мойиллик сезилиб, оқ сариқ юзларидаги кулгичлари ўйнай бошлайди.

Мен, кейинги сўзларни олдингисидан кўраям қийна-либроқ ёздим.

Билиб турибман, опам қовоғини ёлғондакасига уяди-да, дейди:

— «Қим? деб ёз!».

— Бу нима деганинг энди?— Тушунолмаё сўрайман.

— Ёзавер. Юқоридаги жумланинг охири бу...

Тушунмасам-ди айтганини ёзишга мажбур бўламан.

— Қани энди ҳаммасини қўшиб жумла тузгин-чи.

Мен тутила-тутила жумла тузаман.

— Демак,— деди опам оғзимдан сўзимни олиб,— «Ойисини эркаси, оилани серкаси ким» бўлди-а? Жавобини топ,— дейдию юзига ёйилаётган кулгисини қўли билан сидириб ташлайди... Мен унинг нима учун кулгиси қистаётганига ҳайрон эдим. Яна сўрайди.— Ҳўш, ким бўлди? Жавоб бер?

— Э, қўйсанг-чи, майнавозчилик қилаверма!

— Майнавозчилик нима қилиб юрибди. Мен — муаллим, сен — шогирд. Ахир муаллимми саволига жавоб бериш керакми? Ҳа, майли, ўзим ёрдам берақолай-а?

Уша «ким» сўзи олдига икки ҳарф қўшсанг, саволга жавоб чиқади. Англадингми?

— Шунақаям топишмоқ бўларканми, бор-е!— дейман охири жаҳлим қистаб. Қўлимдаги савоғич қаламни қоғоз устига тақ этқизиб ташладим-да, ўрнимдан туриб кетаётгандим, опам қўлимдан тортиб яна ўтқизди.

— Дарс охирига етсин-да, шогирд бола. Агар охирги саволга жавоб тополмасанг, муаллимингдан ёрдам сўра. Мана қозоқни тўққиз пулидай қилиб тушунтира қолий: «Қим» сўзи олдига қўшиладиган икки ҳарфнинг бири «Ҳ», иккинчиси «а». Булар «ким»га қўшилса нима чиқаркан?.. Қани?

Мен ҳарфларни ўз ичимда қўшиб кўрсам, ўз отим келиб чиқади. Бирдан кулвордим. Лекин шу заҳоти кулгим йўқолиб, ғалати бир ҳолатга тушдим. Опам «топишмоқ» баҳонасида менинг пўстагимни қоққандай кўринди. Алам ичида қовоғим уюлиб, пешонам тиришиб кетди, шекилли, опам қиҳ-қиҳлаганча:

— Жаҳлинг чиқса бурнингни тишла, укам. Сени синамоқчи бўлгандим. Синовдан тузук ўтдинг!— деди-да, мени ачомлаб олди. Кўнглимни кўтармоқчи бўлсам, хўрлигим келиб дейман:

— Сен мени яхши кўрмасакансан.

— Нима дединг, яна бир қайтар-чи. Вой бечора-е, чақалоқлигинг қистаб кетдими-а? Қани, бир йиғлаб кўр-чи, ҳа, қани... Йиғлолмайди кал-кал, йиғлолмайди кал-кал! Вой эркатой лодонгинам-е! У қулоғинг биланам, бу қулоғинг биланам эшитиб қўйгин, оповси. Эркалатиб юбормийман сани, лекин сендақа укам борлиги билан фахрланаман!— деб бурнимни чимдиб, юзларимдан чўлп-чўлп ўпиб қўяди. Кетиданоқ мен ёзган қоғозни қўлига олиб, танбеҳ беришга ўтади.— Фақат-чи, ишингни билиб қилсанг бўлгани. Мана шунақа чалакам-чатти қилсанг, барибир ойимга ўхшаб сени аяб ўтирмийман. Эшитадиганингни эшитасан. Кўргин-а ўзинг, шўям ёзув бўлдими, чувалчангни изига ўхшатирибсан-а!..

Опам бу жумлани бошқатдан ўзи ёзиб кўрсатди. Худди суврат солгандай. Ҳуснихатда у ойимнинг шогирдлари ичида биринчи эди-да..

Опамнинг гоҳо мени масхаралаш, тергашида жон бор эди. Мен уй юмушларига қарашмасдим. Кўча юмушларига-ку сираям. Йўқ, бунга истамас экан деб ўйламанг. Ойим қараштирмасдила. Ёшим ўнга борсам, ойимга ҳали чақалоқдай кўринаман шекилли.

Кўчага чиқиб бир томоша қилгим келса, баҳона ахтараман. Обкашчам билан пақирчаларимни кўтариб ҳовуздан сув келтирмоқчи бўламан. Ойим кўриб қолиб йўлимни тўсадила. «Даданг келтиради», дейди. Дадан уйда йўқ маҳалида ойим йўлакнинг бошига иккита пақир қўйиб қўядила. (Бошқа баъзи эшиклардаям пақирлар турганини кўраман.) Орадан сал вақт ўтиб пақирлар сувга тўлиб қоларди. (Қайси бир савоб ахтарган одамлар келтириб қўярди-да.)

Бешёғоч гузари шундоқ яқинимизда, нари борса икки юз-уч юз қадамча. Нонвойлар, қассоблар, атторлар, турли-туман лаш-лушлар сотувчи дўкондорлар, ёймачилар. Доим гавжум. Ёзда-ку, йўлнинг икки ёғида қовун, тарвузлар, мева-чевалар алақнишиб кетади. Бошига сават қўйган, қоп орқалаган, замбилғалтак ҳайдаган, халта кўтарганлар тўлиб, ҳаммаёқни оломон босади. Мени кўпроқ гузарга тортиб турадиган буларгинамас — ҳар хил томоша, ҳангомалар,! Масхарабоз, айиқ ўйнатувчилар, қўлида шақилдоғи бор қаландарлар, ваъхонлар... Мен шуларни кўргим келади. Бешёғочга чиқиб нонми, қатиқми, бошқа нарсами келтира қолай десам, ойим қўймиydiла. Уларнинг баҳоналари «адашиб қолсан», «от-арава босиб кетади». Ваҳмаларини-чи! Бир куни дадамга эргашиб борганимда, масхаравозларга ағрайиб узоқ қолиб кетгандим, ойим шуни ҳеч унутолмайдила.

Булар ҳам майли-я, бир хил вақт мен сабоқ тайёрлашга ортиқча берилиб кетсам, ойим тепамга келадилар-да: «Бўлар энди, болам, толиқдинг, эшикка чиқиб ўйнаб келақол!»— деб турғазиб юборадила.

Бир куни юрагим қизиб турувди. «Оғзидан олов ютиб, бурнидан тутун чиқарадиган кўзбойлағич келибди», деган хабарни эшитдим. Эшитишим биланоқ, болаларга қўшилиб гузарга чопдим. Томошага анча алаҳсидик. Қайтаётганимда дўконда қўй нимталарини баланд тўнкага қўйиб чопаетган қассоб мени ўз олдига имлаб чақирди. «Сен Назир қорини ўғлисан-а?» деб, бир бўлак гўшти қоғозга ўраб узатди. Мен унга: «Пуллим йўқ, олмийман», десам ҳам, қўймай, қўлтиғимга қистириб юборди.

Уйга келсам, ойимладан балога қолдим. Аввало сўрамасдан гузарга чиқиб кетганим, кейин ўзбошимчалик қилиб текин гўшт келтирганим учун тергаб қолдила. Мен ўзимни оқлаш учун у деб кўрдим, бу деб кўрдим, бўлмади. «Энди садақага куним қолдими. Қимдан ол-

ган бўлсанг, ўшанга еткиз дарров!»— деб гўшти қўлимга тутқизадила. Мен бўлсам: «Қассоб олмийди, ойижон!» деб боришга унамайман. Шу ғалва устига дадамнинг овозлари келди. Ишлаб ўтирган ҳужраларидан бош чиқариб, мени ўз олдиларига чақирдилар. Қўлимдагини кўрдила-да, уни берган қассобнинг номи-ни айтиб, ойимга дедила:

— Яхшиликка яхшилик қайтарган. Менга ҳам иши тушиб туради-да. Янги гўшт экан, ишлатавер бемалол!

Мен дадамнинг бу гапларини: қассоб ҳам дадамга маҳси тикдирса керак, деб тушундим.

Барибир ойим: «Иккинчи бировдан текин нарса олма!..» деб яниб қўйдила. Шунда опам жўрттага ёнимни олган бўлиб: «Ойижон, ўгил бўлиб дастёрлик қилса нима бўпти. Қачонгача кичкинтой бўлади!» девди, ойим: «Сен турганда унга дастёрлик чикора!» деб опамнинг дамни ўчирдила.

Буям ўтдию кеча кечқурун ойимнинг айтганларича ўнг қўлда овқатланаман деб қошиқдан шўрвани тўкиб юбордим — шундоққина янги ювиб дазмолланган оқ дастурхон устига. Опамнинг жаҳли чиқиб: «Қуриб кет ишни кўпайтирмий!» деди-да, юзимга бир шапати туширди. Мендан овқат ўтмай, нари сурилдим. Ойимнинг авзойлари ўзгарилди. Опамга қаттиқ хўмрайдила. Опам бўлса: «Ҳадеб болани ёнини олаверар экансиз-да, ойижон!» деб зарда қилди. «Гапинг тўғри,— дедила ойим,— сенга ўхшаб қарғаб, уришга тоқатим йўқ. Эшитмаганмисан, урсанг эти, сўксанг бети қотади, дейдилар». Опам ойимга ҳеч гап қайтариб ўрганмаганди. Бу гал негадир паст тушмади. «Ҳайронман, унга шамолни раво кўрмайсиз. Мунақа эҳтиётлайверишингизда, лапашанг, ландовур бўб қолмийдим болангиз!» деб астойдил гинасини тўкди. Ойимга бу оғир ботгандай бўлди: «Нима қилай ахир, қизим, юрак олдириб қолган бўлсам,— дедила товушлари титраб.— Агар акагинанг Абдукарим ўлмаганда, мен бунчалик эҳтиёткор бўб қолмасдим...» Бундан беш йилча бурун Абдукарим деган акам совуқда шамоллаб, бевақт нобуд бўлган. Гоҳи ойим уни эслаганларида ўзларини тутолмай шунақа ўқинишлари, ҳатто кўз ёши қилишлари бориди. Ойим мени эшитмасин деб товушларини пастлатадила. Сўзлари йиғига қўшилишиб кетганидан нималар деяётганларини англолмай қоламан. Опам ҳам ўзини тутолмасдан ҳўнграб юборади. Қаттиқроқ гапириб ойимни хафа қилганини пайқийди-да, юпатишга тушади — қўлла-

ри, елкаларини сийпай бошлайди. Ойимнинг хафаликлари эртасигача ёзилмайди. (Ойимнинг ҳадеб мени авайлайверишлари, «ёмон кўздан асрасин», деб билгимга кўзмунчоқ тақиб қўйганларигаям кўпроқ акамнинг ўлими сабаб экан. Тўғриси, кўзмунчоқ доим ғашимни келтириб турарди. Уни биров кўрмасин деб енгимдан чиқармасликка ҳаракат қилардим.)

Мана энди ҳар вақтдагидай бугун ҳам оламнинг айтганини қиламан. У берган «сарпа»ларини кийиб оламан. Қалин пахталик кийимлар ҳаммаёғимни чандиб бўғиб ташлагандай ғашимни келтиради, қовишмасдан қоламан. Деворга осиглиқ тошойнага қарасам, ўзимгамас, аллакимга ўхшаб кетибман. Бу ҳаракатимни кузатиб турган опам, ойимлани кулдиришга уринади:

— Ўғлингизни қаранг, ойижон, биққа семиз айиқ полвон, ҳа, айиқ полвонни ўзи!

Менга тикила туриб ойимнинг чиройлари ёришади.

Мен ҳам атайи худди айиққа ўхшаб лапанглаганча уёқдан буюёққа узун қадам ташлаб ойимни кулдирмагунча қўйимман.

Ҳовлига чиқсам, войбў, совуқ ютаман дейди. Оғзимдан чиққан ҳовур қайнаган самоворнинг буғидай париллайди. Ҳаммаёқ оппоқ қор. Қалинлигини қаранг, роса бўйим баравар келади. Пастак ток сўрисини ҳам қор қўмиб юборай дебди. Иморатлар билан қопланган торгина ташқаримиз баттар кичрайиб кетганга ўхшарди. (Ҳовлини «ташқари» деб ўрганганмиз. Биз бу «ташқари»га уч-тўрт йил бурун кўчиб чиққанмиз. Боғчани эслатадиган ичкари ҳовлида Ориф амакимнинг оиласи яшайди.) Тўрт тарафдаги томлар қават-қават қор билан тагин ҳам баландлашиб, осмонга тегиб тургандай.

Хулласи кўзимга олам қор тоғлари остида қолгандай кўриниб кетади.

Телпак кийиб, гуппи чопон устидан белбоғ бойлаб олган дадам қор кураяптила. Ҳовли чеккаларидан одам сигарли йўл очадила. Кейин нарвон қўйиб, томга кўтариладила. Хиёл ўтмий, томдан пастга гуп-гуп этиб қор уюмлари отила бошлийди. Ҳовлидаги қортепа тобора баландлайди. Мен ҳам шу тепаликни тезроқ кўтаришга қатнашсам, қўлимдан иш келишини кўрсатиб дадамга ёрдамлашсам нима қипти-а.

Ҳовли этагидаги оғилхонага кириб куракчамни қидираман. Ана у, чена билан бирга шипда осиглиқ турибди. Охурга кўтарилиб уни оламан-да, томга чиқмоқчи бўламан. Бу ҳаракатимни кўриб қолган ойим ҳай-ҳай-

лийдила: «Сенга ким қўйибди томга чиқишни. Қайт кетингга. Куракчани ўз жойига қўйиб чиқ ҳозир» дейди. Төпадан дадамнинг: «Чиқма, қорга ботиб қола-сан, сенга иш йўқ!» деган овозлари келади.

— Чарчаб қоласиз-ку, дада, озгина қарашсам нима қипти!— десам, ойим келиб қўлимдан куракчани олиб қўймоқчи бўладила. Мен бермийман. Ойим томга тирроғлиқ нарвонни олиб, оғилхонага киритиб қўядила. Мен ичимда: «Ойим уйга кириб кетсинла, уёғини ўзим биламан», дейман-да, ҳовли чеккаларига сочилган қорларни курашга тушаман...

2. АЯМАЖИЗ ОҚШОМЛАРИ

Ойим уйга кириб, бешикдаги чақалоғи Масуда билан овора бўлиб турганларида: секин оғилхонадан ченамни олиб кўчага қия бўламан. Шунда опам кўриб қолиб, тўхтатади:

— Қаёққа равоға бўлдинг, ҳей ликконбоз?

— Чена учгани,— дейман бепарвогина.

— Ченани қаноти бормики учса?— дейди у.

— Ия, гапинг қизиқ-ку!

— Ўзингни гапинг-чи? Агар «ченада ўтириб сирпонаман» десанг тўғрироқ бўлади. Айтиб кўр-чи...

Опамнинг ғалати одатлари бор-да. Ўзимгамас, сўзимгаям хўжайинлик қилгиси келади. Ҳар битта гапимдан арайиш топади.

Мен унга, «бозордан аравага тушиб келдим», десам, «аравада ўтириб келдим дегин», дейди.

Кўчадан чопиб ҳаллослаб келганимда, «мунча ҳаллослийсан!» дейди. «Чопиб келдим-да», десам: «Нимани чопиб келдинг?» деб мот қилади.

Бир куни қизиқ топишмоқ топиш учун бутун хаёлимни жамлаб ўтирганимда, опам «ваҳ!» деб чўчитиб юборди. Мен унга: «Капалагимни учириб юбордиз-ку!» десам, у шуниям кулгига олиб: «Қаёққа учиб кетди капалагинг, айт, тутиб келий!» дейди.

Ойим опамнинг бунақа сўзларини эшитганда завқланиб кетадила. Бир куни унга дедила: «Кўз тегмасин, сўзга чечансан, қизгинам. Зора худо юқтирсаю шоира бўб етишсанг — қарқуноқдан булбул чиқиб!» деб қўйдила. Опамга бу мойдай ёқиб тушди, юзини чиройли қилиб жилмайтирди, ичида «қанийди айтганингиз келса!» деганини билдим.

Мен ҳам кейинги вақтларда опамдан қолишмаслик-

ка ҳаракат қилиб, унинг сўзларидан арайиш топадиган бўлдим. Бир куни камзулимга тупроқ юқтириб келган эканман, опам: «Ҳеч кийимингни аямийсан!» деб уришди. Дарров мен унга: «Ўзиз ҳеч нарсангни аяма, демаб-мидиз!» деб жавоб қилувдим, «гапимни тескариликка олишга ўрганяпсанми шумтака бўлиб», деганича қулоғимни чўзиб ловиллатди. Барибир «шумтака»ликни қўймадим. Болалар билан ошиқ ўйнашга берилиб сабоғимни вақтида тайёрламагандим. Опам ошиғимни олиб бекитиб қўйди. Мен ҳаммаёқни титкилаб, охири ошиғимни опамнинг чўнтагидан топдим. Шунда у: «Бировни чўнтагига қўл суқишни кимдан ўргандинг?!» деб (билиб турибман) ёлғондақа дўқ урди. Мен ҳам тап тортмай: «Нима, чўнтагингиз бировникими?» дегандим, опам ўзини тутолмай кулиб юборди...

Ўзимча: ўртоқларим кўчада хўп маза қилиб чана учишаётгандир, сирғончиқ отишаётгандир деб ўйловдим. Қаёқда дейсиз. Кўчамиздаям одам бўйи қор дўппайиб ётибди. Фақат девор тагидан битта-иккита ўткинчи тиззаларигача қор кечиб аранг судралишяпти. Чана учиш мўлжалим пучга чиқди. Ҳовлига қайтдим-да, яна эрмак учун йўлкаларни қордан тозалашга тушдим. Опам: «Бўпти, кўп чиранмай қўя қолинг!» деб қўлимдаги куракни тортиб олиб, мени уйга киргизди.

Пешинга яқин қор яна бўралай бошлади. Дадам қор курашни тўхтатиб пастга тушадиган бўлдила. Нарвон йўқ эди. Нарвон келтиришни сўраб ўтирмадила-да, шундоққина оғилхона бўғотигача кўтарилган қорга курак билан пиллапоялар ясаб, пастга тушиб олдила. Аммо ўзлариям ҳазилакам ботмадила қорга, ҳа, белларигача ботдила. Қордан маҳсили оёқларини зўрға қутқариб оларканла, мен кўкариб кетган бетларига, музлаб тараша бўлган соқол-мўйловларига қараб ачинганимдан:

— Кўп қор ёққани ёмон-а, дада?— десам, уст-бошларидagi қорларни қоқа-қоқа дейдила:

— Ёмонмас, яхши дегин. Қишнинг боши қуруқ келиб, ҳамма хафа эди. Ахир ер сувга тўймаса — эл тўймайди деган гап бор. Одамлар қор-ёмғирга интизор бўлиб, осмонга кўз тикишганди. Худо ўз бандаларининг ғамини еди. Қиш охирлаганда бўлсаям раҳматини ёғдирганига шукр!

Эртаси ҳаммаёқни яна боягидай қор босиб, дадамни ишлари бошқатдан бошланди. Кеча ясаган пиллапояларини курак билан ура-ура шиббаладила-да,

ўшандан томга кўтарилди. Орқаларидан мен ҳам қор зинага чиқиб тушавердим. Мени кўрган опам қизиқсиниб келиб пиллапояга сакрай бошлади.

Бугун ойимнинг шогирдларидан яқинимизда турадиган уч-тўрттагинаси келишганди. Ойим уйда улар билан банд эдила. Шундан фойдаланиб, пиллапоя ёнига сирғончиқ қилабошладим. Опам инсофга келиб, менга қарашворди. Сирғончиқда биринчи бўлиб ўзим учдим. Мазахўрак бўлиб усти-устига учаётгандим, уйдан шогирдларини кузатиб ойим чиқиб қолдила. «Оббо, қўлга тушдим-ку!» деб чўчиб турувдим. Ойим сирғончиқни, томга чиқадиган пиллапояни кўриб: «Вой ажабми, хўб ўйин топибсизлар-ку, а?» деганларича ёнимизга келадила. «Хунаримиз»ни кўриб астойдил қойил бўладила. Опамнинг тепадан пастга ғиз-ғиз учиб тушаётганини ҳавасланиб кузатадила.

— Келинг, ойи, сиз ҳам бир учинг, мазза!— деб қўлларига ёпишаман. Йўқ, уларни ўйинга тортолмайман.

— Бас, қилларинг энди. Шунча учганларинг етар Афтларинг гезариб кетибди!— дейдилар-да уйга кириб кетадила.

Шу пайт кўча йўлагимиздан қий-чув эшитилиб қолади. Бориб қарасам, беш-олти бола. Ҳаммаси кўчада қор бўрон ўйнаб қорга беланиб кетган. Уст-бошлари кулгили: «баъзиси калта камзулда бўлса, баъзиси дасанинг ергача судралган чопонида. Баъзиси қозондай телпак кийган-у, баъзиси қулоқларигача бекитиб рўмол чандиб олган,— қайсиси ўғил, қайсиси қиз бола эканини билолмайсиз. Улар ҳаш-паш дегунча узун йўлагимизни бошларига кўтариб, ҳар хил ўйин бошлаб юборишди. Кураш, от-отакам, ошиқбозлик. Бир-бирининг оёғини чалиб йиқитиш, ўйинда ғирромлик қилиб ёқалашиш, бақир-чақир кучайди.

Мен сизга айтсам, бизнинг йўлак катта-кичikka қаҳратон қиш совуғи, саратон ёз иссиғидан сақланадиган бошпанадай жой бўб қолганди. Яна бу ерда ҳар хил ишлар бўлиб ўтарди. Масалан пишиқчиликда қовун тақсимлаш. Ҳа, дадам қовун танлашга уста эдила. Қўшнилар илтимоси билан бозордан четанли аравада қовун келтирардила. Мен бўлсам бир-икки ўртоғим билан дадамга эргашиб бозор борардим. Боришимиздан мақсад — турнақатор четанли араваларда келган, бошию кети кўринмайдиган қовун-тарвуз бозорини томоша қилишгина эмасди. Бешёғоч нариёғидан бошланиб Қамолон ва Самарқанд дарвозагача чўзилган баланд

девор қолдиқлари узра ўйнаш бизни қизиқтирарди. Ҳа, Тошкентнинг бу чегара девори шунчалик қалин эдики, биз унинг устида ким ўзарга ғилдирак ғилдиратардик. Қайси биримиз девор бўлагининг бу бошидан, у бошига ғилдиракни тушириб юбормасдан етказсак ўйинда ғолиб саналардик. Дадамладан битта ширин қовун ўлжа олардик. «Ғолиб» бола бошқа ҳуқуқларгаям эга бўларди. Дадам сотиб олган қовунли четан аравага тушиб келарди. Дадам йўлагимизга қовунларни туширардила, расамади билан харидор қўшнилари сонига қараб беш-олти тўпга ажратардила, кейин майда қоғозларга қўшнилари номини ёзиб, қоғозларни пиликдай ҳимраб-ҳимраб «ғолиб» боланинг қўлига тутқизардила. Бола «қуръа» деб аталган бу пиликларни қовун тўплари устига қўйиб чиқарди. Бир чекадан дадам пиликларни ёзиб, ундаги номни ўқирдила. Ҳар ким чекига тушган қовун тўпини ўз уйига ташиб кетарди.

Шундан сўнг «ғолиб» боланинг ўлжа қовунини сўйиб ўртада еярдик, роса хурсандлик билан чақчақлашиб йўлагимизни обод қилардик.

Бу қиш оқшомидаги ҳангомайам хўб авжиге минди. Қоронғу тушгунча йўлакни роса чанг бостирилди...

Охири дадам келдилаю шовқин-суронни аранг босиб:

— Қани, болакайлар, уй уйига, тепа тўйига. Ҳаммангни ойинг қидириб юргандир!— дедилар-да, ҳайдагандай қилиб чиқариб юбордила.

Кечки овқат ўтгач, танча устига пилта чироғ ёқиб қўйилди. Дадам пастгина курсичасида ўтириб, маҳси-чаларни пардозлашга киришдила. Ойим одатдагича танча тўрига ўтириб, қўлларига китобларини олдила.

— Бугун ҳам Жулқунбойдан эшитамизми?— деб сўрайдила дадам.

— Шундоқ аямажизда — қўшнилари чиқишолмас, дейман. Бугун бошқа китоблардан ўқиб турамиз-да.— Ойим бир китобнинг хатчўп солиб қўйилган саҳифасини очдила.— Мана, «Ҳикмат»дан эшитинглар. Ўзимга ёққан жойларидан ўқийман. Қул Хожа Аҳмад Яссавий ҳазратлари ўз ҳикматларининг одамларга нечоғли фойда етказишини шундай ўқдирадилар:

*Ғариб Аҳмад сўзи ҳаргиз қаримас,
Агар ер остига кирса чиримас.
Мани ҳикматларим оламга тўлғон,
Эшитмай ҳар ким ўлса, қилғай армон.*

— Бўлдими, яна эшитасизларми?

— Эшитамиз, эшитамиз,— деймиз биз.

— Бўлмаса мана Хожа Аҳмад илмнинг қадрини қандай тавсифлайдилар, сизларга қаратилган,— деб ойим мен билан опамга қараб оладила:

*Агар олим бўлса жоним тасаддуқ
Дуру гавҳар сўзимни эшитиб уқ.
Дуру гавҳар сўзин оламга сочса,
Ўқиб уқса каломи ҳақни очса.
Ўшал олимга жон қурбон қилурмен,
Тамоми хонумон эҳсон қилурмен.*

Хўш, қалай экан,— деб ойим бизга савол назари билан боқдила. Биз бўлсак, хаёлга чўмиб кетганимиздан, дамимизни чиқаролмадик. Ойим китобни варақлашда давом этадила.

— Мана энди қизиқ бир жойини эшитасизлар: Бу — биҳишт, яъни жаннат билан дўзахни олишуви ҳақида...

— Қани, қани,— биз қизиқиб ойимнинг яқинига суриламиз. Ойим энди ўқишга киришганларида, эшикдан:

— Ассалому алайкум!— дейишиб кетма-кетига учтўртта қўшни аёллар кириб келишди. Танча атрофи тўлиб кетди.

Ойим уларга ҳайрат билан боқиб:

— Мен бу кеча сизларни кутмовдим. То аямажиз ўтгунча уйингиздан бир қадам жилмассизлар деб ўйловдим,— дейдила. Улар бўлса бўш келмай:

— Қайтага-чи, отинойи, кечаларни китобхонлик билан ўтказиб, аямажиз қаҳрини енгганимиз маъқул кўринди,— дейишди. Кеча ўқий бошланган китоб воқеасининг кетига қизиқишаётганини билдиришди. «Қани, бошлиқ қолинг», деган ўтинч билан ойимга тикилишди.

Ойим, аёллар пинжида қисилиброқ ўтирган жажжигина сариқ қизчага имо қилдила. Бу Сора исмли қиз ён қўшнимиздикида ижарага турадиган қалпоқфуруш ноғой мулланинг қизи эди. Унинг саводи ўткир, китобни шариллатиб ўқирди. (Соранинг уйида китоблари кўп, ўрисчалариям бор бўлиб, баъзида менга ўқиб берар, менга ўрисча ўқиш-ёзишни ҳам ўргатарди, мен билан ўрисча савол-жавоб қиларди. Биринчи марта мен Лев Толстой деган ёзувчининг ҳикояларини Сорадан эшитганман.)

Ойим ишоралари билан Сора уйнинг тўридаги ток-

чада турган китобни олди. Муқоваси хийлагина уринган бу китобнинг хат чўпли саҳифасини очди-да, ўқишга киришди. Уйга сув қуйгандай сукунат чўқди. Ҳамма жон қулоғи билан берилиб тингларди. Китоб сўзининг бирон ҳарфию товушини хаёлдан қочирмасликка интилишардики, бу ҳолат уларнинг қилт этмай, нафасларини ичларига ютиб туришларидан баралла сезиларди. Дадам бўлсалар, қўлларидан ишлари тушиб кетганини билмай, Соранинг оғзига тикилганча қотгандила. Ўзимчи, эшитилаётган ажойиб воқеаларнинг ич-ичига кириб кетгандай эдим...

Сора ўқишдан тўхтади. Ойим танчадан чойнакни олдилар-да:

— Томоқни ҳўллаб, нафасингни ростлаб ол, қизим, — деб Сорага, кейин бошқаларга пиёлаларда чой узатдилар.

Китоб таъсирида ҳаяжонга тушиб ўтирган аёллар чой баҳонасида чуқур тин олишди. Юракларига ўрнашган таассуротларини маъноли кўз қарашлари, имо-ишаралари билан ўзаро баҳам кўришди.

Тингловчилар ундови билан Сора навбатдаги бобни ўқувга тушганда, эшикдан яна бир қўшни — Тожи опоқи кириб қолди. Бу лобар аёл ўзига хос хушчақчақлик билан:

— Онабошини кутмасданоқ бошлаб юборибсизлар-да, ҳа, ноинсофлар, — дея ҳазиллашиб ҳаммани кулдиргач, талаб қилди. — Қани, қизгинам, бошидан бошлийсан, бошидан!..

Сора нима қилишини билмай, ойимга, бошқаларга қаради.

Тожи опоқи чинданам ҳар ишда онабошилиқ қилиб, сўзини ўтказиб юрган ҳурматли аёл бўлганидан талабини рад этишолмади. Ойим Сорадан сўрадила:

— Қайтадан ўқий қоласанми, қизим?

Бошқалар бўлса бундай таклиф қилишди:

— Қайта ўқиб ўтирмасдан, мазмунини айтиб бера қолсин!

Сорага бу малол келдим, у опамга юзланди:

— Сен айтиб бера қолгин...

Опам учун бу кутилмаган таклиф эди. «Нўқ» деёлмадию, қандай бўларкин деб ойимга боқди.

— Айтиб бера қол. Қутби. Янглишган жойингни ўзимиз тўғрилаймиз, — деб далда бердилар ойим.

Опам, ойимнинг кичик шогирдлари олдида булбулигўё бўлиб ўрганганди-ю, аммо бу опоқижонлар олдида

гапиришга ботинолмай турди. Кейин таваккалига олиб ҳикояга киришди. «Тўй, қизлар мажлиси» бобининг мазмунини кўпда тутилмасдан, бинойидай айтиб беролди. «Онабоши» ўз сўзи ерда қолмагани ва айниқса ҳикоя эритиб юборганидан опамни ачомлаб икки юзидан ўпиб қўйди.

Опоқилардан бирови:

— Қизимиз базм воқеасини тузук айтиб бергани билан ундаги ажаб товур ўйинлар, ашулалар қолиб кетди-да!— деб Тожи опоқининг ичини қиздирворди.

— Ҳай, опоқ қизим, отинча қизим,— деб ёлборди Тожи опоқи,— қани ўша ўйиндан ўйнаб, ашуласидан айтиб бергин-чи. Кўпамас, битта, биттагина. Жонимни қоқий!

Опам уялиб кетиб, ўзини четга тортди. Тожи опоқи ойимдан ўтинди:

— Жон отин, қизингизга айтинг. Биттагина кўрсата қолсин!

Ойим опамга буюришга мажбур бўлди. Опам бўлса қизара-бўзара қизлар базмида айтилган. «Йиғларман» ашуласидан шу бандларини ўқиди:

*Ўртоқларим, қўлга олсам торимни,
Беихтиёр ёдлайдирман ёримни.
Агар кўрсам эди яна ёримни,
Бағишлардим ҳама йўғу боримни...*

3. ИЛҚ САБОҚЛАР

Эрталабдан дадам уйимизнинг бурчидаги тор ҳужрага — ўз иш жойларига кириб кетди. Ойим менга: «Совуқда кўчага чиқмасдан, дадангга қараша қол!» деди. Ҳужрага киришим билан дорга илиб қўйилган териларнинг, локнинг ҳиди гуп этиб димоғига урилди. Бу ҳидлар менга ўрганиш бўлиб, энди димоғимни ачиштирмайдиган бўлиб қолганди. Ҳужра деразаси ёнида пастак курсича. Унинг олдида пичоқ, бигиз, сўзан, ёғоч болға, мумлар. Пастда бўлса маҳси қўнжига уриладиган катта-кичик шон, қолиплар, чарм резгилари. Буларнинг бари шундоқ тартибда жой-жойига терилганки, худди кўргазма дейсиз. Дадам бу нарсаларни қидириб ўтирмай, бир қарашда топадила. Ҳамма нарсада тартиб, озодлик, сарамжонликни яхши кўради.

— Менга иш борми?— деб сўрийман, курсичага ўтириб иш бошлаган дадамдан.

— Иш топилади,— дейди дадам менга синов назари билан қараб,— агар сабоғинг тайёрланган бўлса?

Ўзим кутганча, ўтган куни Қуръондан берган топшириғини сўраётгандила.

— Тайёр, ўқиб бериёйми?

Дадам, ўқи деб қулоқ тутди. Мен кўз юмганча ўйлаб олиб, «Оятал курси»ни ўқий бошладим. Озгина янглишдим, тўхтадим, дадам тўғрилаб юборди. Уч кундаёқ битта оятни ёдлаб олганимдан дадам ичида хурсанд бўлгандила-ку, лекин жиддий қиёфада:

— Қор ўйинга берилиб, оз такрорлабсан. Қироати ҳали ёр,— деди. Қироатли чиқариш қондасини ўзлари ўқиб кўрсатди. Яна бир-икки кун такрорлагандан сўнг ўқиб берадиган қилди. Кетидан ёзув машқларим қандай бораётганини билгилари келди. Опам ишимни кўриб, хато тополмаганини айтувдим, дадам:

— Хайрият, қулоғинг чўзилмабди бу гал,— деб кулиб қўйди. (Ўтган гал ойим берган топшириқни яхши билтолмаганим учун опамдан балого қолгандим, «буни ойимга билдирмагин», деб хўп ялингандим, шуни дадам эшитгандила-да).

Дадам билан ойимнинг синовлари ҳеч гапмас. Синовнинг каттаси домла имом олдида бўлганди. Қандай қилиб, дейсизми? Мана эшитинг.

Ҳар ҳафта жума номозидан сўнг дадам яқин жўраларидан уч-тўрттасини меҳмонхонамизга бошлаб келарди. Меҳмонхонамиз — болахонада. Уни дадам ўтган йили Шоакбар деган устага қурдирганлар. Кўча тарафдан деворни бузиб эшик қўйилган. Ташқаридан ҳам, ичкаридан ҳам тахта зина ўрнатилган. Тепасини бўяб, оқлаб чиройли хонага айлантилган. Ана шу ерда дадам ўз яқинлари билан улфатчилик қиларди. Буни улфатчиликдан кўра суҳбат, китобхонлик десаям бўлади. Йиғилганларнинг илтимосларига кўра, меҳмонлар улуғи Шоислом домла Қуръондан, ҳадисдан масалалар айтади, саволларга жавоб қайтаради. Суҳбатдошларини зериктирмаслик учун Навоий, Фузулий, Машраблардан шеърлар ўқиб беради. Шу маҳаллалик бўлган домла, дадамнинг таърифича, Арабистонда ўқиб келган тошкентлик уч-тўрт зўр уламнинг бири эди. «У кишида олимликдан ташқари, шоирлик ҳам бор» деб қўярди дадам.

Менинг вазифам — меҳмонларга чой ташиб туриш

эди. Шу баҳонада домланинг сўзларидан ҳам қулоғимга кириб турарди.

Бир куни чойнакда чой келтириб бериб, ўзим бир чекада турувдим. Домла мени ўтиришга буюрди-да, да-даман сўраб қолди:

— Уғилчангиз чойпазликдан бошқа нималарни билади?

Дадам, менинг ука боқишда, ҳовуздан сув келтиришда, яма бошқа юмушларда ойнмга дуб-дуруст дастёр бўлиб қолганимни мақтадилаю, кетидан «жижжа ўйинқароқлиги, иннайкейин қўшиқчилигим бор», деб кулгандила, домла менга савол берди:

— Хўш, Абдилҳаким, катта бўлганимда ким бўлмоқчисан — ашулачимни ё дадангга ўхшаб косибми?

Мен бир нарса деёлмай, дадамга қарадим.

— Буёғини айтмагандим,— дедила дадам,— косибчиликкаям уқуви тузук. Биз ҳозирча уни кўп ишлатмасдан, ўқув-ёзувга қизиқтиряпмиз.

— Шунақа денг-а? Жуда соз,— деди домла менга қараб,— ундай бўлса, бизга бирон нарса ўқиб бероласанми ёддан?

Мен нима дейишимни билмай довдираб қолдим. «Илгарироқ пастга тушиб кетсам бўларкан-а!» дейман ичимда. Катталарнинг бари менга тикилиб туришибди. Хаёлимга ҳеч нарса келмайди... Ҳа, ҳа, яқинда ойим ўқиб берган «Бобо Равшан», «Ҳурилиқо» ҳикоялари эсимга тушди. Лекин қаерини ўқийман?..

Ҳа, деганда дадим чиқавермагандан кейин, дадам:

— Қуръондан ёдлаганимни ўқиб бера қол,— дедила.

— Ия, ҳали Қуръони каримдан ҳам ёдлаяпти денг? Қани, Абдилҳаким ўғлим, уялма, ўқий қол эсингга келганини!

Қуръондан ёдлаган оятларим миямда бир-биринга уйқашиб кетди. Дадам биттасини эслатдила. Уша оятни тутила-тутила ўқидим. Кейин ҳадисдан биттасини...

— Менга дуб-дуруст қилиб ўқиб берганиди. Сизларнинг саловатингиз босди-да,— деб дадам мени хижолатдан қутқаздилар. Домла бўлса жуда севиниб, менинг ҳақимга дуо қилди-да, кетидан мен ўқиган оят, ҳадисларнинг маъноларини айтиб берди. Уларнинг биттасида илм олишнинг хосияти таърифланган экан. (Мен домла айтган сўзларни эслаб қолдим-да, кейин хат машқ қиладиган дафтаримга ёзиб қўйдим. Мана у: «Илм ол. Бу йўлда Хитойга бориш машаққати бўлса-да, қайтма...»)

Ушандан кейин мен меҳмонлар олдига кўп чиқмай-

диган, чиққандаям тез қайтиб тушадиган бўлганман...

Мана бугун-чи, дадам ўқувимни синаб кўрганларидан сўнг, ҳойна-ҳой «бор, сабоғингни тайёрла!» деб ҳужрадан чиқариб юборарла деб турувдим, йўқ, ишдан гап очдила.

— Қани, қайси ишни хоҳлайсан?

Менга қолса ишнинг энг қизиғига уннагим келади. Айниқса шон тортилган маҳсичани жувага ўхшаш силлиқ ёғоч билан ишқалаб-ишқалаб ярақлатиш, қорагул суркаб пардозлашни ёқтираман. Дадам бўлса «бу иш ҳозирча сенга оғирлик қилади»,— дейдила. Бигизда маҳсича чок очиб сўзанда шир-шир эткизиб тикиш-чи, уям қизиқарлик-ку, лекин дадам: «Олдин ўнг қўлда асбоб тутишни ўрганиб ол!» деб чапақайлигимни юзимга соладила. «Бўлмаса ип эша қолий?» дейман. Ғалтакдаги ипни яхшилаб эшиб чийратма қиламан-да, кейин мумлашга тушаман. Дадам ҳаракатимга разм солиб турадилар-да:

— Ҳозирданоқ ишни пишиқ-пухта қилишга ўргангинки, кўрганлар қўлинг дард кўрмасин, десин.

Дадам мени ўзларига ўхшаш чаптаст, миришкор бачканадўз уста қилиш орзусига бериладила. Рост, дадамнинг ишини ёқтирмаган одам йўқ эди. Бозорга мол оборсалар молларини бошқалардай узоқ олиб ўтирмасдила. Дарров маҳсиларини қўлга олишиб, «Уста Назирқорининг хўб ҳунари бор-да!» деб бир-бирларига кўз-кўз қилишарди. Бошқа косибларнинг бола маҳсисини зўрға беш тангага олса, дадамникига индамасдан олти танга ташлаб кетишарди.

Бугун дадам шонга тортишга тайёрлаб дорга илиб қўйган маҳсичаларига тегмадилар-да, битта йиртиқ эски маҳсичани ямашга тушиб қолдила.

— Бу кимми ямоғи, дада?— десам, буни Шоакбар уста юборганини айтдила. Невараси совуқда эшикка чиқолмай қолган экан, шунини эртагача ямаб беришни илтимос қилибди. Дадам олиб қолиб, шу бугуноқ ўринлатиб берадиган бўбтила.

Маҳсичани зўр ҳафсала билан ямаб, обдон локлаб, янгидай ярқиратвордила. Аср номозига чиқиб кетаётганда:

— Биттаси сўраб келса бериб юборинглар!— деб тайинладила.

Кўп ўтмасдан бир аёл чақириб келди. Шоакбар устанинг келини экан. Мен дарров маҳсичани чиқариб бердим. Қайта-қайта раҳмат айтди-да, бир танга пул таш-

лаб кетди. Буни бериб дадамни хурсанд қиларканман-да, деб, дадам келганда қўлларига тутқизсам, пешона-лари тиришди, қаттиқ жерикиб бердила:

— Мен сенга пул олгин дебмидим, лодон!

— Қилган ишингиз учун берди-ку!

— Мен ундан пул олишим керакмас. Ахир Шоакбар уста бизга озмунча хизмат қилганми. Ўтган йил саратонни сариқ кунда қоврилиб меҳмонхонамизни битказиб берди-ку. Шунча хизматига арзимаган ҳақ олди. Бировнинг яхшилигини билиш керак-да! Пулни эгасига етказасан. Сенга сабоқ бўлсин!

Уста қўшни маҳаллада туради. Уникига бир марта боргандим. Ҳозир яхши эслолмайман. Ойим ўртага тушиб: «Кўча изгирин ҳам қош қорайиб қолди, шу ишни эртага қолдира қолинг», дегандила. Дадам кўнмадила. Мен устанинг уйини яхши биладиган Акмал ўртоғимни ёнимга олдим. У бемаҳалда нима зарил иш чиқиб қолганига қизиқди. Ҳаммасини айтиб бердим.

— Дадам мени «лодон» деб уришдила. Унча-мунча нарсага қаттиқ гапирмасдила. Агар билсанг-чи, бозорда маҳсини олдириб юборганимдаям мунақа уришганмасдила.

— Қачон маҳсини олдиргансан?

— Сенга айтиб бермовдимми? Ҳов қиш бошида.— Чорсу бозорида бўлган воқеани ҳикоя қила кетдим,— жума кун и бўлганичун бозор жуда қизиганди. Ҳамма ёқда моллар тиқилиб кетган, одам тирбанд, қий-чув авжга чиқиб қулоқни кар қилгудай, Бир вақт азон овози эшитилди-ю, одамлар мачитга оғиб, бозор сув қуйгандай тинчиб қолди. Шоли, буғдойлар, бошқа дон-дун уйиб қўйилган қоппонлар, қассоблик, атторлик, боззозлик, қандолатпурушлик, мева-чева дўконлари, қовунтарвуз, сабзавот расталари ланг очилиб қолди. Фақат баъзи бир дўконлар олдига чийдан, чипта қопдан парда тортилган. Шундоқ катта бозордаги молларнинг эгалари ўрнида қўлига дарра тутган битта-иккита қўриқчи айланиб юрибди, холос. Қосибларнинг маҳси, ковиш сотадиган бозори сандиқчилар, бешикчилар қаторида эди.

Дадам иккитами-учта маҳсича қолган катта халтани менга бердила. Шу ерда қимирламай ўтир, деб ўзлари мачитга кетдила. Мен дадам кўрсатган харсангда бирпас ўтиргандан сўнг, зерикдим. Урнимдан туриб уёқ-буёққа айланиб юрувдим, афтидан одам чўчийдиган бадбашара, чўлоқ одам ёнимга келди. Бошида қулоқга ўхшаш учли қалпоғи бўлгани учун дарвишга ўхшатсам,

қўлида хассаси, исириқдони йўқ. У, «халтангда нима бор, болакай?» деб сўради. Мен «бола маҳси» дедим. У севингандай бўлиб: «Ия, мен бола маҳси қидириб юрувдим-а, бир кўрай-чи, қани?» деди. Мен: «Дадам келсин, кўрсатади», десам, у: «Битта кўрсата қолгин, жияним, менга маъқул бўлса, кейин дадангни кутаман», деди. Биттасини олиб бердим. У маҳсичанинг уёқ-буёғини кўрди. Кейин, «анутда болам ўтирибди, кийгизиб боқий-чи, ҳозир келаман», деб нарироққа кетди. Кетидан борий десам, дадам келиб мени қидириб қолмасинла дедим, чўлоқни бақрайганча кутдим. У ўн-ўн беш қадам босгандан кейин лип этиб бир муюлишга бурилди. Кутдим, дараги бўлавермади. Муюлишга бориб қарасам, кўринмади. Қўрққанимдан «дада!» деб бақирворибман. Дарра тутган бозор қўриқчиси келиб қолди. Айтдим. У мен кўрсатган томонга бориб, чўлоқни тутиб келди. Икки қўлини орқасига қайириб, чилвир билан бойлади. Бўйнига маҳсичани илиб қўйди-да: «Сазойи киши бировни молини олиб қочсин!» деб бозор айлантира бошлади. Чўлоқ юришга тихирлик қилса, қоровул дарра билан елкасига туширарди. Одамлар намоздан қайта бошладди. Дадам келдила. Мендан воқеани эшитдила-ю, оломон орасидан ўтиб, чўлоқни сазойи қилаётган қўриқчи ёнига етдила. «Укам, маҳси эгаси мен бўламан. Сен бу тасхарани сазойи қилишдан олдин суриштиргин-чи, маҳсини нима мақсадда олган», дедила. Қўриқчи, кўзи жиққа ёшга тўлган чўлоқни сўроққа тутди: «Сўроқларимга тўғри жавоб бер. Агар ёлғонласанг, оломонга қўйиб бераман, уриб ўлдиришади!» деб огоҳлантирди. Чўлоқ ўзига тикилган қаҳрли кўзларга боқолмай, ерга қараганча ҳўнг-ҳўнг йиғлаб жавоб берарди. Айтишига қараганда, маҳсини боласига кийгизгани олмаган, балки сотиб, пулига оғир касал ётган онаси учун егулик нарса олмоқчи экан. Шунини оинтириб гапиргандан кейин дадам қўриқчига қараб: «Агар сўзи рост бўлса, мен уни кечираман. Қўйворақол!»— дедилар. Бошқалар ҳам чўлоқнинг ҳасратидан ачиниб кетишди-да, дадамга қўшилишди. Қўриқчи пишқирганча чўлоққа: «Бу сафар кечирдик. Агар яна шунақа ишни қайтарсанг, миршабга топшираман, таъзирингни ейсан. Иккинчи қилмайман, деб сўз бер!» деди. Чўлоқ бир нима деб минғирладию, дами ичига тушиб кетганидан кўпчилик эшитолмади. Қўриқчининг талаби билан чўлоқ баланд овозда сўзини такрорлади. Шундан сўнг қўриқчи унинг қўларини ечди, бўйнидаги маҳсини олиб дадамга узатди. Дадам кетаё-

тиб, яна орқага қайрилдила, судралиб бораётган чўлоқни тўхтатиб, унинг қўлига танга пул тутқиздила. Бошқалар ҳам бир пақир, ярим пақирликдан чақалар узатишди. Чўлоқ, садақа берганларнинг оёқларига йиқилгудай бўлиб, эгила-букила: «Умрларингиз, ризқиларингизга худо барака берсин!..» деб дуо қиларди.

— Маҳсини олдирганинг учун дадангдан хўб гап эшитгандирсан-а?— деди ахири Акмал.

— Қўрқиб турувдим. Дадам мени уришиш ўрнига нукул чўлоққа ачиниб, дердила: «У ўғримас. Ўзи ночор-нотавон, онаси касал, оч экан. Қаттиқ муҳтожликдан шу кўйга тушибди. Олло ўзи осон қилсин мушкулени...»

Биз устанинг эшигида бирпас кутдик. Пакана, чўққи соқол, пилдираб юрадиган уста чиқди-да, менга кўзи тушиши билан:

— Э, қорини боласи, катта бўлдингми. Даданг барака топсин, биззи жуда хурсанд қилди, ямаб берган маҳсинини неварам кийволиб жони кирди-да. Қани, қани, совуққотибсизлар, уйга кириб исининглар,— деб ичкарига таклиф этди.

Мен раҳмат айтиб, устага танга узатдим: «Пулингизни қайтариб юбордила», дедим. У ажабланди, пулни олмади, астойдил хафа бўлиб:

— Бу нима қилгани, а? Яхшимас. Агар шунақа қилса, даданга иккинчи ишим тушмийди. Ҳа, шунақа дедилар уста бувам, дегин!— Кетидан ҳазил қўшиб қўйди.— Агар дадангни пули кўп бўлса, муни сенга берсин, холва олиб ейсан, мендан совға!..

Уйга келиб, устанинг гапларини оқизмай-томизмай айтиб берувдим. Дадам диққат бўлиб:

— Бу сабоқни яхши ўтамабсан. Бўпти, ўзим мачитда учрашганимизда устага пулини қайтариб бераман,— деб қўйдила...

4. ҲУСН НИМАДА?

Неча кундан бери юз кўрсатмаган офтоб бугун чарақлаб чиқди.

Ойим ойналар орқасидаги дарчаларни очворувдила, уйда чироқ ёқилгандай, ҳовли устидан парда кўтарилгандай бўлди.

— Аямажиз олти кун, қаҳр айласа — қаттиқ кун, дейишади. Хайриятки қаҳрдан тушиб, ҳаво жўнаша қолди,— дейдила ойим.

Ҳовли, томларда эрувгарчилик бошланди. Ёғоч тарновлардан, қамиш бўғотлардаги сариқ сумалаклардан чак-чак сув томчилаб қолди.

Дадам ҳовлида том барабар уйниб ётган қорларни замбил ғалтакда кўчага чиқариб ташлашга киришдила. Мен ҳам ченамда қор ташишворий десам, дадам қўймадила. Юрагим қизиб кетди. Неча кун уйда қамалиб ўтирган болалар кўчада ғимирлашиб қолди. Акмал чақриб келди. Иккимиз навбати билан чена, учдик, ҳа, опамнинг сўзича «ченада ўтириб сирғондик...»

Бир пайт терлаб-пишиб уйга кирсам, танча тўрида ойим, унинг атрофини тўлдириб қизлар ўтиришибди. Бирининг қўлида китоб, бирида ҳафтняк, танчага сирмай четга чиқиб ўтирган кичкинтойлар қўлида алифбе ёзилган тахта...

Демак, ойимнинг бир неча кун тўхтаган дарслари бошланиб кетибди...

Ойим, танчанинг пойгак тарафида ўтирган опамга:

— Халфалигинингни бажардингми, Қутби?— деб қўйдила.

Қизиқ, опамга «халфа» лақабини қизлар қўйиб олишган. Бу энди онабоши. синф бошлиғи деганидир-да. Опамни ўқувчиларнинг энг катта ёшлиси экан деб ўйламанг, йўқ, энг билагони эди-да. Болаларнинг дарс тайёрлаши, тартибига қарарди.

Опам зийраклик билан ойимнинг саволига «ҳим» деб бош қимирлатдию, кўзини танча бурчагида ўтирган пучуқ қизга қаратди. Қиз бўзариб кетди. Бошқаларнинг кўзлари, қўллари китобда, хат-чўпда, қизча эса ҳеч нарсага қарамай қўлини танчага тиқиб ўтирарди. Опамнинг имосини ойим фаҳмладила-ю, қизни кўрмаганга олиб:

— Янги қизимиз кўринмайди-я!— дедилар.

Опам: «Қумрини айтяпсизми, ана у», деса, ойим: «Кўрмайпман-ку» деб маъноли кулдила. Бунинг сабаби бор эди: Қумри бугун қошига қуюқ ўсма қўйиб, қулоғига зирак тақиб ҳар кунгидан бошқача бўлиб келгандида. Ойимнинг бунга ғашлари келсаям индамадила. Негаки, Қумри сиркаси сув кўтармайдиган, ойисининг эркаси экан. Яқинда у сочини тарамасдан, ўрмасдан, катталардай турмаклаб келганда, ойим уни қайтариб юборгандида, йиғлаб чиқиб кетганди. Бу эса бошқаларнинг ҳам кўзини очган, ҳаммаси яхши ювиниб, тараниб келадиган бўлишганди. Ойим шогирдларининг ўқишдан ташқари ўзини тутишига — уст-боши, тугмалари, сочию

қўлларигача ҳаммаёғи саришта, озода бўлишига, сўзию муомаласигача эътибор берардилар. Қиз бола ҳар томондан ораста бўлсин, дердила. Бирон қиз вақтида берадиган саломини қанда қилгани, ё ўртоғига қўпол сўзлагани ё бўлмаса катталарга гап қайтаргани ойимнинг назарларидан четда қолмасди. Ойим ундайларни койиб-нетиб ўтирмасдан, китоблардан ўқилган насихатларни эсга туширардила. Кўпроқ Сўфи Оллоёрнинг:

*Совуғ сўздин бўлур иймон қоронғу,
Зарардин ўзга йўқтур нафъи борму.
Мусулмон ўғлига яхши қилиқ қил,
Тилингни хуш, чиройингни илиқ қил—*

каби байтларини қайтарадила. Қайтарибгина қолмай, ёд олдираддила.

Дарс давомида ойим қизларга китоблардан тегишли жойларини қайта-қайта такрорлатардила. Сўзлар ва товушларни лўнда, аниқ, ифодали қилиб ўқилишига аҳамият берардила. Ёзувларни кўрганда равшан, кўримли чиқишини текширардила. Агар хато қилиб, суйкалтириб ёзилган бўлса, ғижинардила, ҳуснихат қоидаларини яна ва яна ўқдиришдан эринмасдила.

— Уёғини сўрасанглар, ҳуснихат ширин сўздай яхши ҳазм бўлиб, одамни одобга, тартибга ўргатади,— дердила. Шунда ўқувчилардан бири ҳайрон бўлиб:

— Бу нима деганингиз, отинойи?— деб сўраганди.

— Хунук ёзсанг-чи, қизим,— дедила ойим,— хатингни ўқиган одам туртинади, бўғилади. Нима демоқчи бўлганингни англолмайди ё янглиш англайди. Кейин сени нима дейди?

— Уёғиниям айтаверинг, ойи,— деди опам қўшилишиб.

— Ўзинг айта қол!..

Опам мулојимгина овозда:

— Қўлинг синмагур, ғалча, дейди!— деб ҳиринглаворди.

Ойимнинг яна бир одатларига қойил қолардик. Айтган сўзларини ҳеч эсдан чиқармасдила. Ута ҳушёр десаммикин, синчков десаммикин. Ҳа; иккови ҳам. Ўша маълум дарсда лучуқ қиз билан нима бўлди денг? Уни ойим дарсдан кейин олиб қолдила. Икки қўлидан тутиб, тирноқлари ўсиб кетганини кўрдилар-да:

— Қошиқ бўб кетибди-ку, қизим. Боя қўлингни Қутби опангдан бекитиб, танчага тиқиб ўтирганинг бежиз

эмас экан-а? Иннайкейин...— деб қизнинг мой суркалгандай қошига, «опала» сочига кўз ташлагач, опамга имо қилдила.— Ўзинг бир қараб қўяркансан-да...

Қумрининг юзлари лавлагги бўлиб, ўзини қўярга жой тополмай қолди.

— Ўзим... Уйга бориб...— деганча, йиғламоқдан бери бўлиб эшикни кўзлаганди, опам қўймади.

— Кел, сени бир чиройли қилиб қўяй, эркагинам,— деб уни укасидай эркалатиб ўз ёнига ўтқизди. Аввал қайчида тирноғини олди. Қошини ювиб, сочини ўзиникидай чиройли қилиб майдалаб ўрди. Кейин ойим қизчанинг бўёқсиз, соддагина афтига меҳрибонларча тикилиб, елкасига қоқиб қўйдила:

— Ана энди чиройинг очилиб, ўзим билган Қумри қиз бўпсан. Демак, ҳусн нимада экан?..

Қумри ишшайиб қўйди. Қайтаркан, қулоғига опам бир нима деб шивирлаганди, унинг ранги ўзгарди...

Орадан икки-уч соат ўтди. Ойим билан опам одатдаги ишларига тутинишган — чала ётган палакни ўртага олиб, икки чеккасидан тика бошлашганди. Эшикдан қўшни маҳаллали таниш кампир — Қумрининг бувиси Норбу хола кириб келди. Дик этиб ўрнидан турган ойим, паранжисини бошидан олиб улгурмасданоқ, кампир ойимни қучоқлаб сўраша кетди. Ҳар сўзида «неварасидан ўтган одобсизлик» учун узр сўрарди. Ойим бўлса ўнғайсизланиб:

— Ҳечқиси йўқ, холажон, ёш боладан ўтган анчайин камчилик учун кўп койинманг,— десалаям, у тинчимасди:

— Ўғлимнинг эркагинаси. Сўзим ўтмийди. Келинимга: «Ҳой, болам, қизизни мундоқ қўлга олинг», десам, «нима қилий, ёлғизгинам!» дейди, кўнглига қарайди. Ундан гина қилманг, айланий отин!..

— Неварангиз яхши қиз. Гинам йўқ. Унча-мунча камчилиги бўлса, секин-секин тузалиб кетади,— деб ойим кампирни тинчитгунча эслари кетди.

Норбу холанинг хавотири тушунарли эди. Неварам ўқувдан маҳрум бўлиб қолмасин, деб чўчирди. Бундан бир ойча бурун у ўзи неварасини етаклаб келиб: «Шу неварамни шогирдликка олинг», деганди. Ойим бўлса уни ололмасликларини айтиб: «Мен фақат яқин қўшниларнинг болаларини ўқитяпман, илтимос қилишаверганичун. Мен унақа катта мактабдор деб ўйламанг!» деганидила. Кампир ҳам бўш келмасдан: «Камсуқумлик қилманг, отин. Таърифингизни эшитиб, хўб

ўйлаб келдим. Қўшнимнинг келини сизда ўқиб чиққан экан, ўшанинг одобидан билганман сиз берган таълимми. Йўқ деманг, жонимни қоқий!»— деб ялинганча неварасини ташлаб кетганиди...

Норбу хола ойим билан анча вақт суҳбатлашиб ўтиргандан сўнг, хайрлашув олдидан опамга қараб:

— Опоқ қизим, сиз ҳам кечира қолинг уни,— деб қўйди.

— Қўнглингиз тўқ бўлсин, бувижон...,— деб жавоб қилди опам. Кампир кетгандан кейин, ойим опамга қаради:

— Сен қизчага бир нима деганмидинг?

— Ҳим,— деди кулгиси қистаб опам.— «Агар шу қилиғингни иккинчи марта қайтарсанг, ўқишдан ҳайдаласан»,— деганидим қулоғига: Тўғри айтганаканманми, ойи?

— Ҳа, қаттиқроқ кетган экансан...

5. ШАМОЛ, БАРИ КАМОЛ...

Ташқарида кимлардир шивирлашаётгандай, дарчаларни чертаётгандай бўлади. Шамолнинг ишидир бу. Ана, қаерданам қушларнинг чулдирашгани эшитилди. Нонушта маҳали ҳовлидаги ток сўрасида чумчуқлар чарақлаб чиққан қуёш тафтида яйрашиб қолганини кўрдим. Ҳовли ўртасида қўнғирроқ тус олган қор қолдиқлари эрий бошлаб, тор йўлкаларни сув бостирмоқда. Ёғочдан ўйиб ишланган тарновлардан шовиллаб сув келяпти. Қамиш бўғотлардан чарс-чурс этиб сариқ сумалаклар узилиб тушяпти. Ана, нариги кўча тепасида варрак дириллаб қолди. Болаларнинг: «Шамол, бари камол, чаққон-чаққон олиб кел, варраклар қанотига илиб кел!» деган шод қичқириқлари қулоғимга келиб етди.

Бу товушларнинг бари одамни кўчага тортади. Ахир олам қиш уйқусидан уйғоняпти. Одамларнинг дилларини аллалаб, кўп соғинтирган баҳор келяпти-да. Узоқ қаҳратон қиш кунларини, қор бўронларини ўтказиб озмунча кутдикми баҳорни! Одам ўзини енгил ҳис этадими осмонда пар-пар уча бошлаган қушларга қўшилиб учгиси келади.

Зангори осмонга тикиламан. Ана, ана, узоқдан учирилган варрак вар-вар этиб бизнинг том тепасига яқинлашиб келяпти. Ўзи кўм-кўк, қулоқлари узунчоқ-узун-

чоқ, думлари шокила-шокила!.. Бирдан қизиқишим кучайиб, менинг ҳам варрак учиргим келиб қолди. Ён қўшнимиз Опоқ отанинг ўғиллари Туроб акам эсимга тушди. Туроб акам варрак яшагга уста. Кичиклар билан жуда чиқишарди. Ўтган йили варрак ясаб бериб, бизни хурсанд қилганди. Бу йил ҳам ясаб берармикин? Олдига чиқиб, сўрамоқчи бўлдим. Ишга кетган экан. Темирўлчи эди у. Орадан икки-уч кун ўтгандан кейин чиқсам, Туроб ака ҳовлида қамиш, қоғозларга ўралиб, олабайроқ ясаб ўтирибди. Ёнида қўшни йигитлардан Шоаҳмад, Шоикром акалар қарашишяпти. Уни кўрибоқ, дабдурустан:

— Туроб ака, менгаям варрак ясаб берасизми?— дедим, у маъноли боқиб турди-да:

— Қачон қарзингни узсанг, ўшанда,— деди.

Мен қанақа қарз деб ҳайрон бўлиб турувдим, у:

— Кичиклар катталарни кўрганда аввал нима дейиши керак, даданг билан ойинг ўргатишгандир-а? деб сўради.

Мен дарров хатойимни сездим-у, иситмам чиқиб:

— Ассалому алайкум,— дедим. Кейин дамим ичимга тушиб ура ортимга қочдим. Туроб акам:

— Ҳей, ҳей, Ҳакимжон, буёққа кел, гап бор!— деб чақириб қолди. Ўзи жуда очиқ, қувноқ йигит-да, мени юпатишга тушди.— Майли, уялма. Шошганда лаббай топилмайди. Энди менга айт. Варракни қанақа ранглиси бўлсин?

Ўнинг ёнида оқ, сарғиш, кўкиш рангдаги шалди роқ хитой қоғозлари ётарди. Мен дадилланиб, дедим:

— Менга кўкидан...

Ҳозиргина бу ерга келган Акмал ялиниб қолди:

— Менгаям қилиб берасиз-а, жон амаки?

— Сенга қанақасидан?

— Саригидан бўла қолсин.

— Яхшиям,— деди Туроб ака,— гортдаги чойфурушдан қоғозни ҳар хил қилиб олганим. Варраклар бир хил бўлса ўртангизда жанжал чиқаркан-а?

Шу пайт олдимизга Муҳаммадамин ака келиб қолгани соз бўлди. У биздан икки-уч ёш катта бўлсаям ўзини катта олмасди. Ҳамма ўйинларимизга аралашиб юрарди. Кимдир уни: «Болакайларни жўрабошиси», деб атаганди. У, ҳозир бўлаётган ишни кўрди-да, Туроб акага худди маслаҳат кўрсатгандай деди:

— Икковига варрак ясаб бераётганингиз яхши-я. Ле-

кин булар уч оғайни ботирлар бўлади. Учинчисига варрак тегмаса, балога қоларсиз, дейман?

— Шунақами, оббо корчалон-е! Жўрабошилигинг эсингга тушибди-да. Унақа бўлса менга қарашворгин, шоввоз!— дея Туроб ака уни ёрдамга чақирди.

Муҳаммадамин ака сўзи ерда қолмаганидан қувониб, чаққонгина Туроб ака ёнига ўтириб, ишларига қараша кетди. У, «уч оғайни ботирлар»нинг бири деб Шотурсунни кўзда тутганди. Шотурсун ҳам, худди бу гапни эшитгандай, тепамизда пайдо бўлди...

Кўп ўтмай варраклар битди. Биз севина-севина ўзимиз хоҳлаган рангдагисини оламиз-да, обдон офтобга тоблаб қуритамиз. Ипларини бойлаб, шу ҳовлининг ўзидаёқ учуриб кўришга шошиламиз. Чувир-чувирымизга бир зумда чурвақалар тўпланишиб, ҳовлини бошларига кўтаришади. Туроб ака билан шериклари бўлса одам бўйи келадиган олабайроқ қуроқни битказиб, унга худди бармоқ йўғонлигидаги чийратма каноп бойлаб, учуришга тахт қилишди. Кейин бизнинг варрак учуришимизни кўришди-да, масхаралаб кулишди. Негаки, биз варракларнинг ипини атиги икки-уч қулочгина қўйиб, ҳовлининг уёғидан буёғига чопқиллашардик. Баландлатиб учуришнинг иложи йўқ эди-да,— катта дарахтлар ҳалал берарди.

— Қани энди кенг, очиқ жой бўлсаю, кимни варраги қанча баландликка чиқишини томоша қилсак,— дейман.

— Ўшанда-чи, қўшни маҳалла болалариниям чақирардик-да, уларга варрак учуриш қанақа бўлишини кўрсатиб қўярдик-а!— дейди Акмал чираниб.

— Қўшни маҳаллалилар бу ерга келишармиди? «Ўзларинг келларинг», дейишса-чи?— дейди Шотурсун.

Ана шу шовқин устига Опоқ ота келиб қолди (дадамнинг амакилари Салим бувани шундоқ атардик).

— Ўҳу, ишлар каттаю, жужуқвойлар. Қани кимни варраги учағон чиқди, синаб кўрдиларингми?

— Учағон чиқса, нима берасиз, ота?— деди Шотурсун, совға ундиргиси келиб. (Ота рўдапо камзулининг чўнтагига ёнғоқми, жийдами, туршакми солиб юрар, қайси бола чаққонлик қилиб олдин салом берса, одоблигини кўрсатса, мева совға ўшаники бўларди.)

— Қани, жужуқвойлар, олдин варракларингни учушини бир кўрай-чи.

Биз бир-биримизга қараб, елка қисшидик.

Туроб ака отасига бизнинг кўнглимиздагини тушунтирди:

— Биласизми, жужуқларингизга ўз ҳунарларини кўз-кўз қилиш учун кенг майдон керак бўб қолди!..

— Шунақами?— Опоқ ота мошкичири соқолини тутамлаб турди-турди-да, кейин бизга шундай ваъда берди.— Эртагача сабр қилиб туринглар-чи. Мен шундоқ бир жой топиб берайинки, ҳамманг бемалол яйраб қолинглар...

Вой-бў, эртагача қайси юрак билан кутамиз-а. Ҳозироқ варракни ҳаммага кўз-кўз қилиш учун томга чиқиб учирмоқчи бўламан, аммо бунга ойим қўймайди-да-да. Тоқатим тоқ бўлади.

Эрталаб тонг отиши биланоқ Опоқ отаникига чиқаман. Ота ҳозиргина бир жойга кетган экан. Қаерга кетганларини ҳадеб ижиклай берувдим, Зоҳида опоқим, «Жўра полвонникига кетди», дедила. (Боғ кўчаннинг этагида турадиган бу одам темирчи уста эди, курашларда ном чиқаргани учун «полвон» дейишарди.) Мен «полвон»никига қараб югурдим. Опоқ ота кенг майдоннинг бир чекасида полвон билан сўрашиб турган экан. Уни «полвон» деганларича бор — елкалари кенг, қўллари паншаҳадай, соқоли кўкрагига тушган, боши хумдай киши эди. Мен уни Опоқ бувамникида неча марта кўрганман. Ҳозир у ўз олдига кетмон, ўроқ, белкуракларни қўйиб олиб, эгов билан чархлаб ўтирарди. Опоқ бувам унга қараб дерди:

— Ҳа, қаёқдан кун чиқди? Нима ҳаракат?! Турналар барвақт учиб ўтди, бу йил баҳор эртароқ бошланяпти, десам, буёқда сенинг ҳам ҳаракатларинг бежо экан-да. Темирчилик дўконини қайтадан очадиган бўп қолдингми? Қари бошингга нима зарил шунча оворагарчилик? Ўзинг беланги бўлиб, ўтирсанг туролмийсан, турсанг ўтиролмийсан-ку, сени ким мажбур қиляпти уринишга?

— Эрта биландан мунча жафнинг очилди-я, Салимбой. Топармон-тутармон ўғлим бор деб чираняпсанми? Ўзинг иш, кучни йиғиштирдингми?— деди полвон, Опоқ буванинг терговини малол олиб.

— Худога шукр, мени белимдан олгани йўқ ҳали. Ўғилдан сўз очдинг. Ўзингни ўғлинг ҳам қишлоқ билан шаҳар ўртасида танда қўяди-ку, нима, топгани етмаяптими? Ё Моҳпора атлас кўйлак обер деб қўймаяптими?

— Бўлди-е, Салим эскипуруш,— деди Жўра полвон энсаси қотиб ва шилпиқ кўзларини Опоқ отамга қалаб, — эви билан-да ҳазил-мазах ҳам. Агар билсанг-чи, шу майдонни боғ қилмоқчиман. Яхши ният билан!..

— Ростдан-а, оббо тинмагур чол-е, яна бир эрмакни бошладим дегин?!

— На қилий, ўғлим аравакашлик қилишдан бўшамийди. Шунча ер қаровсиз ётибди. «Ҳафсала қилсанг-чи, ўғлим», десам, «фойдасиз. Оворагарчилиги кўп. Сув чиқариб бўмийди», дейди. Кўз қўрқоқ, қўл ботир, қимирлаган қир ошар, деб, ўзим...

— Ҳа, одамлар сенга «каллаҳум» деб бежиз лақаб қўйишмаган. Бу калланг,— Опоқ ота тегишишни қўймай, ошнасининг каттакон бошига чертади,— кўп нарсага ишлийди. Аммо бу еринг ҳосилга киргунча нариёққа,— Бўржар қабристонига ишора қилади,— равона бўлмасанг яхшийди...

— Равона бўлсам нима, осмон узилиб ерга тушармиди!— дейди Жўра полвон парвосизгина.— Боғ ҳосили мени оғзимга тегмаса, неварачеваралар, бошқа одамлар оғзига тегар...

— Хўш, сув чиқариш нима бўлади?

— Сув хусусида қўшнига оғиз очувдим. «Ариғим кичик, сув камоб», деб оғринди.

— А, нима деяпсан?— деди ҳайронликка тушиб Опоқ отам.— Тузукроқ гаплашгин-да қўшни билан ахир.

— Фойдаси йўқ, сазам ерда қолади.

— Қим экан ўша сазангни ерда қолдирадиган, тептекин худони сувига бахиллик қиладиган эррайим? Отини айт менга!— қизиқсиниб қолди Опоқ отам.

— Сотволди, Аширвойни боласи.

— Ия, ҳа. Ашир носвойчини ўғли бўлса, ўшанақа нокасталик ярашмийди-ку унга. Ашир раҳматли кўп саҳий, феъли кенг одам эди-я. Биласанми, тўрвасида нос сотиб ўтирганда олдидан ўтсам, тўхтатарди-да, ёнимда пулим йўқлигини била туриб, шишачамга нос тўлдириб берарди раҳматли. Ушани боласи бўлса ўзим сўзлаший, сувини қизғонмасин!

— Ке, қўй даллолликни, Салимбой, довол-дармиён қўшни билан нари-берига бориб ўтирмай,— деди Жўра полвон андиша қилиб.— Сувни бўлса кўчадаги ариқдан ола қоламан. Эллиқбоши билан маслаҳатлашувдим. «Агар сиз шунақа савобли ишга уннасангиз, катта ариқдан сув олишингизга ёрдамлашганимиз бўлсин», деди барака топкур.

Опоқ ота, ошнам бу қийин ишга уннаб ўзини койитиб қўймасин деган мулоҳазада унга яна:

— Оғайним, ҳалиям бўлса маслаҳатим, шу оворагарчилликни қўяқол,— деб кўрди. Оғайниси кўнмади.

— Хўб бўлмаса, кўзлаганинг борми, кимлардан ёрдам кутасан?

— Ахир илтимос қилсам, яқинларим қараб туришмас. Ўзинг ҳам...

— Ҳойнаҳой меням тинч қўймассан, деб ўйловдим. Хўш, унақа бўлса ариқ қазишга қачон киришасан?

— Худо хоҳласа эрта-индин...

— Майли, кор-хайрга киришибсан, Оллоҳ қувват берсин,— деб қуюқ фотиҳа қилди Опоқ ота.

Биз уйга қайтсак, болалар кутиб туришган экан.

— Нима бўлди, жой топилдими?— деб чувиллашди.

— Қани, баққа келларинг!— Опоқ ота болаларни бизнинг йўлакка бошлаб, ўтқизди-да, деди:— Сизларга бир жойни кўзлаб келдим. Жўра полвонни кенг майдонни. У ерда ҳар қанча ўйин-кулги қилсаларинг бўлади-ган. Полвон болажонли, саҳий одам. Қўйиб беради. Фақат жиндай юмуши боракан, аввал шунга қарашворсаларинг айни муддао бўларди-да...

Полвонга ариқча қазишда ҳашар қилишни маслаҳат берганиди, болалар кўниб, ҳозироқ боришга тайёрликларини билдиришди. Хашарга Опоқ отанинг ўзи бошчилик қиладиган бўлди.

Биз эртаси эрталабдан майдонга тўпландик. Ҳаммамиз қўлимизга белкурак, кетмонча, тешалар тутиб олгандик. Фақат полвон отанинг ўзи кўринмасди. У бир иш билан қизиникига кетган экан. Биз, энди нима қиламиз, деб Опоқ отага термулдик.

— Нима бўпти. Ўзимиз қилаверамиз. Полвонни режаси менга маълум,— деди Опоқ отам.

У, майдон ёнбошидаги кўчанинг нариги бети бўйлаб кетган катта ариқдан майдонга кўндаланг торгина ариқча ўтқазиш учун қулай жойни чамалаб олди. Том сувоқча лой қорадиган баркашдай катта, ўткир кетмони билан ариқча изини кертиб чиқди. Шундан кейин биз бир бошдан ишга киришиб кетдик. Кўнглимизда, кун бўйи овора бўлармиз деб ўйлагандик. Йўқ, ер юмшоқ экан, иш тезлашди. Ҳар тарафдан ишимизни томоша қилгани болалар келишганди. Пешинга бормасдан ариқчанинг нариги бошига етиб қолгандик. Бир пайт Опоқ ота, полвоннинг уйдан чойидишда чой билан нон олиб чиқиб, бизни дам олишга чақирди. Белвоғини ечиб дастурхон қилди.

— Қани энди ширин мевалардан бўлса, юмшоқ нон билан йиғлаб кўришарди-да,— деб ҳазил қотди Шотурсун.

— Нима, мени мевадан қочирарминг. Ғамлаб келганман сенларга ширинидан,— деб Опоқ ота чўнтақларидан аштак-паштак чиқариб дастурхонга сочди.

Аштак-паштакни нонга қўшиб каппалаётган Акмал оғзини тўлдириб:

— Энди, рухшатми, ота?— деб қўйди. Опоқ отам «рухшати» нима экан деб ҳайрон бўлиб турувди. Мен тушунтирдим:

— У варрак учиришга рухсат сўраяпти, ота.

— Ия, ия, мундоқ дегин, болам. Бугун ишлаб чарчадиларинг. Уйларингга бориб дам олинглар. Худо хоҳласа эртага варрак сайилини бошлиймиз-да...

Биз энди тарқалишаётгандик, бирдан темир хассасни дўқиллатиб Жўра бува келиб қолди. Унинг кўзи қўлларимиздаги асбобларга, рўпарасидаги янги қазилган ариқчага тушаркан, ҳайратдан нақ эсанкиради.

— Нималарни кўряпти кўзим-а? Мен уёқдан ҳашарчилар қақриб келувдим, навараларни. Бу ерда бўлса... Епирай! Қимдан чиқди бу ўзи-а?

— Қимдан чиқарди, буважон,— деб биз жилмайиб, соқолини силаб турган Опоқ отага имо қилдик.

Жўра бува азбаройи вақти чоғ бўб кетганидан кўнглидаги қувончни ифодалашга сўз тополмади. Фақат «баракалла, баракалла»ни қайтариб, Опоқ отамни белидан маҳкам қучоқлаб олди.

— Ҳай, ҳай, секинроқ! Полвонлигинг тутиб, белимни синдириб қўйма!— деди кула-кула Опоқ ота.— Қуруқ «баракалла» билан қутулмайсанов. Сенинг савобли ишингга ҳисса қўшишгани учун ҳашарчиларга битта паловхонтўра қарздорсан!

Опоқ ота, полвонлик бундоқ бўлади, деб Жўра буванинг белидан бир тортганди, Жўра бува вой-войлаб:

— Бўлди, бўлди, сен зўрсан. Нима десанг тайёрман!— деб дўстининг қучоғидан зўрға қутулди.

Биз чарчоқни унутгандик. Сал вақт ўтмай, уйлари-миздан варракларни опкелиб, майдонни обод қилдик. Жуда яйрашиб, бемалоллик билан варрақларимизни учира бошладик. Майдоннинг нариги бошида йигитлар олабайроқни дариллатиб осмонга чиқара бошлашди. Бахтимизга бугун шабаданинг шахти баланд. Лаҳзада варракларни осмони фалакка кўтара кетди. Уларни кўрган атроф кўчалар, қўшни маҳалла болалари бу ерга дув тўпланишди. Қаторимизга бошқа варракчилар қўшилишганди. Улар бирдан жой талашувга тушиб, қий-чув кўтаришди. Ҳар бир варракчи майдоннинг маркази-

даги мен турган баландликни кўзларди. Бу ерда туриб варрак учирсанг, ҳаммага яққол кўриниб тураркансанда. Қўшни маҳаллалилардан бир-иккитаси ёнгинамга тиқилиб келишди, «нарироқ тур», деб жиғимга тегишаверди. Билиб турибман, кўк рангли варрагим баландда бошқаларникидан ажралиб тургани ғашларини келтираётганди. Мен парво қилмайман, жойимдан жилмай туравераман. Бир бола мени итариб, варрагим ипига ёпиша бошловди, яқинимизда турган Туроб ака уни қайтарди:

— Ҳой, жиянча, унақа тегажоғлик қилмасдан, ўз варрагингни учиравер. Жойдан жойни фарқи йўқ. Варрагинг даканг бўлса ҳамма жойдаям яхши учаверади. Қани, жиянчалар, ҳаммаларинг барабар учиринглачи-бир томоша қилайлик!

— Ҳа, кимники яхши учса, биз ҳакам бўлиб баҳосини берамиз,— деб қўйди ҳозиргина Жўра полвон билан томошага етиб келган Опоқ отам.— Майлими шундоқ қилсак?

— Беллашувда ютсак, мукофотиниям берасизми?— Акмал гапни айлантирди.

— Мукофоти тайёр,— деди Опоқ ота сир сақлаб.

— Опоқ ота,— дедим мен ҳам синчковлик қилиб.— Варракларга баҳо берганда нимасига қарайсизлар?

— Ҳамма томонига...

Туроб акам отасининг сўзига изоҳ бериб, тушунтирди:

— Варракнинг ясалиши, безалишидан тортиб қанча баландга кўтарилиши, бошқарилиши, осмонда шох ташламасдан қанча туришигача ва ҳоказо...

Осмонга бир варакай олти рангдаги варрак кўтарилди. «Шамол, бағри камол!..» деган қичқириқларга варракларнинг мусиқавий дастадай бир-бирига сингиб кетган виз-визлари жўр бўлди. Бу нозик овозларни кўкнинг қаърига ёриб киргандай олисда парвоз этаётган олабайроқнинг салмоқи, йўғон дариллаши босиб тушмоқда эди. Ёшу кекса кўкдаги манзараларга маҳлиё бўлиб турганда, варраклар парвозида бежо чайқалиш кўрина бошлади. Шамолнинг йўналишида ўзгариш бўлди шекилли. Бирдан варракларнинг биттаси ипини узиб, орқасига шўнғиди. Кетидан эгаси югургилаб кетди. Яна бир-иккиси ўзини тутолмай ҳар ёққа шох ташлаб қолди. Акмал билан меникининг ҳам ўзини тутиши қийинлашиб борарди. Шамол баттар кучайиб, ипини узиб юбор-

масин, деб, варракларимизнинг ипларини йиғиб тушира бошладик.

Туроб ака, ўртага чиқиб, томошабинларга савол берди:

— Қани, энди айтинглар-чи, кимнинг варраги яхши учди?

Болалар бир-бирларига ағрайиб, дамларини чиқармай тура беришди. Улардан садо чиқмагач, Туроб ака қарияларнинг фикрларини билгиси келди. Опоқ отаям, Жўра буваям бир оғиздан кўк варракни, кейин сариқ варракни тилга олишди. Болалар ичидан: «Меники-чи, меники-чи?» деган шовқин чиқди. Опоқ ота уларнинг ҳам кўнгли қолмасин деб: «Сизларникиям чакки учмади», деб қўйди. Болалар тинчишмади, совға улашилганда яна ғулу чиқди. Чунки Опоқ ота икки чўнтагини тўлдириб келган мевасидан менга, Акмалга қисимини тўлдириб-тўлдириб бердию бошқаларга тўртта-тўрттадан улашганди. Боя, мен билан ўрин талашган бола серзарда экан, Опоқ ота узатган совгани олмади. Унга қараб бошқалар ҳам олишмади. Буям майлию улар алам ичида, бизга кесак олишгани ортиқча бўлди. Кесакнинг бири менинг варрагимни тешиб ўтди. Мен ҳам алашимга чидолмай, унга кесак отдим. Қарабсизки, кесак бўронни кучайиб кетиб, баъзи болаларни чирқиратди.

Майдонни қий-чув, тўполон босди. Беллашув бошқатдан бошлансин деган овозлар кўтарилди. Туроб ака ўртага тушиб:

— Бўлди, болалар, майли, беллашувни бошқатдан бошлай қоламиз. Сабр қилинглар, сал шамол босилсин, — деб уларни мурасага келтирмоқчи бўлаётганди. Шунда пайт майдонга пўримгина кийинган бир йигитча кириб келди-да, Туроб акага қараб бирдан:

— Ҳе ўртоқ, шовқин-суронни бас қилсанглар бўларди. Атрофдагиларнинг тинчини бузиш етар энди! — деб қолди. Қўлини пахса қилиб, қошини чимириб, зарда билан гапираётган бу йигитчани мен танирдим. Уни «Сотти» дейишарди. Кўчамиздан ўтганда катталарга икки букилиб салом бериши бориди. Болалар билан бўлса худди ака-укадай ширин сўзлаб муомала қилар, «акаси», «укажон» дея аҳвол сўрашар, болаларни бўйига, энига, афти бошига қараб, «ёғоч полвон», «қилтириқ», «читтаквой» деган лақаблар қўйиб кулдирмоқчи бўларди. Мени бўлса ҳар кўрганда тўхтатиб, «Ҳа, отинойимни эркатойлари, катта киши бўб қолдингми, опангга салом айт!» деб қўярди. Яқинда бўлса кўчада ўйнаб юрсак,

болалар орасидан мени ўз олдига чақириб, «моробўсин шогирд қизчалар қаторига кирганинг!» дея ишшайганча елкамга қоққанди. Бу гапи мени ўйлатиб қўйганди. «Қизлар ёнида ўтириб дарс ола бошлаганимни айтяпти-микин? Буни қаердан била қолдийкин?» Мана ҳозир бўлса уни тажанг бир ҳолда учратиб таниёлмагандай афтига ағрайиб қолдим. Туроб акам бўлса ўзини тутиб: «Хўш, нега диққат бўляпсан, Соттивой. Биз кимларни тинчини бузибмиз, оғайнижон?»— деганиди, Сотти боя-гидай зардали товуш билан онаси уйда касал ётгани, унга ортиқча шовқин-сурон тўғри келмаслигини айтди. Бу гапни эшитиб қолган Жўра полвон яқинроққа келди-да, худди узр сўраган оҳангда:

— Сотволди болам, Туробжондан гина қилма. Бу ерга болаларни қўйган мен бўламан. Агар сенларга малол келган бўлса, ҳозироқ шовқинни тўхтатганимиз бўлсин,— деди оғринганини сездирмасликка ҳаракат қилиб.

Йигитча катта бошини кичик қилиб гапираётган ҳурматли қариянинг ўткир нигоҳи қаршисида ортиқ ботиниб туролмади. Туроб аканинг ҳам авзойи ўзгарилган. Агар йигитча яна оғиз очгудай бўлса, худди тарсаки солиб юборгудай ҳезланиб турарди. Шунини сезган йигитча дами ичига тушдию бедана юриш қилиб ўз боғи томон тисарила қолди.

Нарироқда болаларни тинчитиб пайида бўлган Опоқ ота Жўра полвонни ўз яқинига имлади-да, «нима гап ўзи?» деб сўради. Бўлиб ўтган гапни эшитаркан:

— Ия, ҳа, анув сувини қизғонган қўшнинг шумиди? Хўш, унинг гапига сен нима жавоб қилдинг?

Жўра бува индолмай турганиди. Сотволдига қилган жавобини Туроб ака айта қолди. Буни эшитган Опоқ отанинг нафсонияти қўзгаб кетди:

— Ҳайронман, нучук сен унга юмшоқ супурги бўлаверасан? Полвон отинг туриб, неварангдай гўдакка ялпоғланасан-а? Онасини касали тўғримикин?

— Қайдам, икки-уч кун бурун кўрувдим юрганини...

— Унақа бўлса болага индамадинг-ку? Ё ундан бирон тил қисиклик жойинг борми-а? Менга шунақа рўйкорчилик қилганда-чи, ақлини киритиб қўйган бўлардим.

— Ҳей, ж-жа катта кетма, ошнам,— деди Жўра бува яна ўзини оғирликка солиб.— Оқибатини ўйлаб иш кўрмасанг бўмийди. Бу болалардан сал эҳтиёт бўлгулик. Ҳа, оёқ олиши ўзгачароқ. Кейин биласан...

Опоқ отам «тавба!» деб елкасини қисиб қўйди.

Мени бўлса, нега йигитчани биров «Сотти» деса, биров «Сотволди» атийди деган савол қизиқтирганди. Буни кимдан сўрашни билмадим.

Хулласи қизғин бошланган варрак сайлимизнинг кети совиб кетди. Катталар, қўшни маҳаллалиларнинг талаби билан беллашувни бошқатдан бошлашга розилик беришганди. Лекин шамол босилавермади. Барибир бошқатдан бошлангандаям менинг варрагим қатнашолмасди...

6. НАВРҶЗ! НАВРҶЗ!

Ҳаммаёғим тупроққа беланган ҳолда уйга келдим-у, ойимдан ва опамдан балога қолдим. Ойимдан биринчи марта, «бевош, баттол!» деган койишни эшитдим. Опам бўлса: «Гўрдан чиққан гўрўғли бўпсан-ку, башаранг қурғур!» деб юзимга шапалоғлади. Шу воқеа сабаб бўлиб неча кунгача уйда қамалиб қолдим. Варрак сайили яна қайтарилдими-йўқми билолмадим. Роса зерикиб, кўчага чиқиш учун баҳона қидириб ўтирувдим, баҳона ойимнинг ўзларидан чиқди:

— Болам,— дедила мулойимлик билан,— варракка оғишта бўлиб, ейиш-ичишингда ҳаловат бўлмади. Бошқа ишларгаям қарамай қўйдинг-ку!

— Қанақа иш, ойижон?— дедим ҳайрон бўлиб.

(Чунки ойим, ўқишингга қара деб мени ҳеч қанақа ишга солмасдилар.)

— Наврўз эшик қоқяпти. Уни яхшилаб кутиб олиш даркор. Тағин биздан норози бўб кетмасин,— дедилар ойим, худди азиз меҳмонни кутиб олаётгандай.

Тушундим. Аввалги йили Наврўзни қандай кутиб олганимиз ёдимга тушди.

— Қани айтинг, ойижон, нимадан бошлаймиз?— дедим.

— Наврўз,— дедила ойим,— чиройли дастурхонсиз бўлмайди. Унга турфа масаллиқлар керак, бир эмас, неча хил баҳор таомлари тайёрланади: кўк сомса, кўк чучвара, шовил шўрва, ҳалим, сумалаккача.

Мен нималар билан боқишишимни тушундим. Худди бултургидай атроф дала-боғлардан «масаллиқ» териб келишим керак: исмалоқ, ялпиз, отқулоқ, жағ-жағ дегандай. Буларни ёввойи ўтлар орасидан ажратиб олиш учун ҳам ўткир кўз, зеҳн, тажриба керак. Ўтган гал бу

ишда менга боғ кўчадаги ўртоқларим ёрдам беришганди. Айниқса Маҳмуд. Уларнинг каттакон мезазор боғи бор. Ёзда олма, ўриклар теришардик. Ойиси саҳий. Уйимизга ҳам пақирда мева бериб юборарди. Ёзда боғ кўчада эчкимни ўтлатиб юрувдим. Эчким шўхлик қилиб Маҳмудларнинг боғига кириб кетди. Кетидан югуриб қайтариб чиққунимча шўх така ўлгур очопатлик қилди-ю, бир тахта барра сабзини шипириб ташлади. Шунинг устига Маҳмуд келиб қолди-да, хафа бўлиб, такага таёқ отди, таёқ залвор билан тегиб такамнинг оёғини чўлоқ қилиб қўйди. Уришиб қолдик. Шундан кейин яна бир воқеа бўлди. Биз турадиган жинкўча болалари билан боғ кўча болалари майдондаги чимда кураш-кураш ўйнадик. Кураш яхши бошланди. Бизнинг биринчи полвонимиз уларнинг биринчи полвонини белбоғидан маҳкам сиқиб азот кўтарди-да, босиб тушиб елкасини чимга тегизди. Чапак зўр бўлди. Йиқилган полвон аламини ичига сиғдиролмади-да, бизнинг бошқа полвонимизни курашга тортди. Энди у фирромлик йўлига ўтиб, полвонимизни чалиб йиқитди, елкасини чимга тегизолмасаям «тегиздим» деб туриб олди. Биз кўнмаганимиздан кейин жаҳл ичида чапанича сўз билан болохонадор қилиб сўкинди. Бундай пайтда нима бўлишини биласиз. Тузуккина ёқа бўғишув бўлиб, баъзиларнинг юзи қирилди, бурни қонади. Катталар келиб қолиб, ажратиб қўйишмаганда, билмайман, нима бўларди. Хулласи, шу-шу боғ кўчага йўламайдиган бўлиб қолгандим.

Ойимлага мен «масаллиқ териб келаман» деб сўз бериб қўйганимни биласиз. Бир кун ўтгач, ойим: «Қачон териб берасан?» деб сўраб қолгандилар. Очиғига кўчмай иложим қолмади...

— Ия, шунақами ҳали. Нучук боғ кўча болалари билан ўйнамай қолдинг деб кўнглимдан ўтувди-я. Шунини вақтида айта қолсанг бўлмасмиди, болажоним,— дедилар ойим.

Кейин уст-бошларини ўзгартириб, паранжи олиб чиқдилар-да: «Юр опоқийникига бориб келамиз», деб мени, оёғим тортмасаям, боғ кўчага бошладилар. Тўғри Маҳмудларнинг боғига кириб бордилар. Опоқи айвонда чарх йигириб ўтирган экан. Бизни нақ севинч-қувонч билан кутиб олди. Елиб-югуриб дастурхон тузади. Кўрпача ёзиб, хонтахта ёнига таклиф этди.

— Нучук худо ярлақади, овсин. Кўпдан сизни кўргим келиб юрувди-я...

«Қишдан эсон-омон чиқдингизми?» деб ҳол-аҳвол

сўрашгандан сўнг, чой устида гап айланиб бизнинг устимизга келди. Ойим менинг Маҳмуд билан «арзимаган нарсага аразлашиб» қолганимизни айтиб, опоқидан узр сўрагандай бўладилар.

— Вой, айланий, овсин-е. Мен ўглингизни билмасмидим, мўмин-қобилгина... Айб бундан эмас, менинг шум такамдан ўтган бўлса керак. Узрни сиздан сўрийман,— деди опоқи ширин сўзлик билан. Кейин, боғнинг этагида, кетмонми, белкуракми тутиб алланима қилаётган ўғлини чақирди. Бизни кўраркан, Маҳмуднинг юзлари қизариб, кўк кўзлари қисилиб кетди. Ойим унинг елкасига қоқиб, «дастёргина бўлсанг айланий», деб эркалаб қўйдилар-да, кейин менга «кўриш» деб имо қилдилар. Шундагина ойимнинг бу ерга яраш-ярашга олиб келганларини билдим. Нонлож, юзимни чапга буриб туриб қўл узатдим. У ҳам шундай қилди-ю, ори келиб боққа кириб кетди. Ойим камзуллари чўнтагидан бўз халтача чиқариб менга узатдилар-да, «бора қол ўртоғинг ёнига» дедилар.

Боғ этагидаги майсазорга бориб, керакли кўкатларни қидиришга тушдим. Маҳмуд бўлса нарироқда мени кўрмаган бўлиб ўз ишини қиларди — кўчат ўтқазаётганди. Менинг кўкат танлашда қийналаётганимни сизди шекилли, ўзича бир ҳовуч кўкат териб келиб, индамасдан халтамга ташлади. У ташлаган отқулоқ, исмалоқларга қараб энди ўзим ҳам қийналмасдан тера кетдим.

Халтамни «масаллиқ»га тўлдириб келганимда ойижонимнинг нақ териларига сиғмай қувониб кетганларини кўрсангиз эди!

Шу кунданоқ уйимиз обод бўлди. Қўшни қизлар ёрдамида тансиқ наврўз таомларини пиширишга киришилди...

* * *

Туроб акамнинг «жийрон той»и бор эди. Тўғрироғи, той эмас, эшак, эшак бўлгандаям оппоқ, келишган, гижинг. Туроб акам уни кунига анҳорда чўмилтириб, ёлларини тараб, унга эгар-жабдуқларнинг ярашуғини қўндириб, чиройли тойчоқдай қилиб қўярди. Уни миниб олиб кўчадан патира-путур йўрғалатиб ўтганда каттаю кичикнинг кўзи ўйнардди. Опоқ отамнинг Чилонзорда боғлари бўларди. Гоҳ улар билан, гоҳ Туроб акам билан жийронга мингашиб боққа борардик. Кузда бўлса эшак

аравада боғдан шаҳар ҳовлига ўтин-чўп, қоп-қоп тур-шақ, ёнғоқ, олма, беҳилар ташиларди.

Эртага Наврўз деганда Туроб акам жийронни одатдагидек ювинтириб, алоҳида ҳафсала билан эгар-жабдуғини тозалади. Ола хўржуннинг янгисини тайёрлаб қўйди. Мен ундан, қаёққа кетаётганини сўрасам, эртага от чопарга бормоқчи эканини айтди. Меннинг ҳам боргим келди, индолмасдан ийманиб турувдим.

— Агар ойинг жавоб берсалар, сениям обораман,— деб қўйди Туроб акам.

— Бўпти,— дедим севинчдан ичим тошиб. Кейин ялина-ялина ойнмлардан жавоб олдим.

Эрта билан Туроб акамникига шошаётсам, дастёрчилик чиқиб қолди. Ойимла ўзлари пиширган кўк сомса билан лочирадан тўртта тугунча тайёрлаб, қўлимга тутқиздилар. Буларнинг учтасини кўчамиздаги кекса қўшниларга, биттасини Маҳмуднинг оёисига топшириб, югурганча қайтсам, Туроб акам жийронига миниб чиқиб кетяпти.

— Бормийдиган бўлдинг шекилли-а, Ҳакимжон?

— Бораман,— дедим, шошганча уйга кириб чиқдим. Туроб акамнинг кетига лип этиб мингашиб олдим.

— Маҳмуд ҳам бормоқчи кетимиздан,— дедим.

— Узоқ-ку, топиб боролармикин-а? Адашиб қолса-я?

— Э, уни нима деяпсиз, Туроб ака! Ж-жа пишиқ бола у!

Ичимда бўлса, Маҳмуд чиранчоқлик қилди, барибир боролмас, деб ўйлайман. Икки томони турли-туман боқ-қоллик дўконларига тўлган Бешёғоч гузаридан, осмон ўпар мезанали катта мачит олдидан ўтамиз. Унқир-чўнқир дала йўлига чиқиб борарканмиз, худди Маҳмуд келаётгандай кетимизга қараб-қараб қўяман. Чилонзор, Дўмбиробод йўллари кўзимга таниш, қариндошларнинг боғларига кўп келганман. (Шуни айтиб қўяйки, ўша вақтлари шаҳарлик кўп косиблар, хизматчиларнинг бу томонларда сермева боғлари бўларди. Умуман Чилонзор боғлари сув текин ширин-шакар мевалар билан бутун Тошкент бозорларини тўлдириб турарди.)

Ана, йўрғамиз худди учиргандай сал вақтда бизни манзилга етказиб қўйди. Шаҳар жанубидаги Чоштепа қишлоғи. Солор ариқнинг бу томонидаги кенг жарликка жойлашган отчопор. Бир-икки чақиримданоқ қулоғимизга карнай, сурнай, ноғораларнинг жаранг-журунги чалинганди. Жарликнинг гир атрофи тумонат одам. Қий-чув. Тепачаларда самоварчилар, қандолатчилар,

нонвойлар, ошпазлар қўли қўлига тегмайди, тутунлар оша кабобларнинг ҳидлари гуп-гуп димоққа урилади.

Ана, майдон тўрида йигирма-ўттиз чоғли чавандоз пойгага чоғланган отларини гижинглатиб туришибди. Дароз бир одам (бош ҳакам бўлса керак) тепалиққа чиқиб, белбоғини ечди-да, уни ёзвориб баланд кўтарганча қаттиқ силкиди. Пойга бошланиб кетди. Қийқириқ, чапак гулдиради. Пишқириб чопган отлар лаҳза сайин тезликни оширар, гоҳ буниси, гоҳ униси ўзиб кетар, ўзгир отлар маррага яқинлашганда халойиқнинг ура-ура-си авжига минарди. Пойга икки-уч даққир қайтарилди, ғолиблар аниқланиб, бирига тўн, бирига шоҳи белбоғ ва бошқа совғалар улашилгандан сўнг, ҳакам самовар карнайдай трубасини ванғиллатиб танаффус эълон қилди. Шунда одамлар ҳар ер, ҳар ерда тўпланишиб, дорбозлар, масхарабозлар, аскиябозлар, айиқ ўйнатувчилар ҳунарини томоша қилишди.

Отлар, чавандозлар дам олиб бўлишгач, улоқ бошланиб кетди. Ҳаммадан қизиғиям, қалтисиям шунда бўлди. Мен жийронга миниб олиб, улоқчиларнинг талашиб-тортишувларини томоша қилиб турардим. Худди осмондан тушгандай Маҳмуд ўзининг кўк эшагида Шотурсун билан пайдо бўлишди. Улар билан ҳали икки оғиз гаплашиб улгурганим йўқ эди, бирданига улоқчилардан икки-учтаси улоқ талаша-талаша биз турган жойга оғиб келдию, эшагимизни чўчитиб юборди. Мен беихтиёр сурила бориб, улоқчилар орасига илашиб қолдим. Жийроннинг жиловини гоҳ ўнгга, гоҳ сўлга бураман, лекин отлиқлар орасидан чиқиб кетолмайман. Қарасам, Маҳмудлар ҳам нима бўлиб тўпга аралашиб қолишган, зўр бериб: «Четга чиқ, Ҳаким, четга чиқ!» деб бақришарди. Зум ўтмай, ёнимга Туроб акам етиб келдию абжирлик билан мени майдондан кўтариб олиб чиқди. Ҳашпаш дегунча эшак чоптириб келган Маҳмуд бўлса: «Ана, мен бўмасам улоқчиларни тагида қолиб кетардинг!» деб чиранади. «Мени қўявер-ку, ўзингни қутқариб олганиннга шукур қил!» дейман. Аммо ўзим ерга чўкиб олиб ўрнимдан туролмайман. Туроб акам: «Нима бўлди, Ҳаким, бошинг айландими, қўрқиб кетдингми-а? Улоқ чопиш шунақа бўлади, йигит киши унча-мунчага бўш келмайди!» деди. Кейин шўхлик қилиб мени йиқитгани учун жийроннинг биқинига муштлаб қўйди. Бир тунука идишда сув топиб келиб ичирди, юзларимга сепди. Хийла ўзимга келиб ўрнимдан турсам, оёқларимда оғриқ сездим. Ўнг оёғимнинг тўпуғи, чап оёғимни тиззаси зарб

ебди. Оғрисаям ўзимни босдим. Туроб акам дастрўмолини иккига бўлиб, оёқларимни боғлаб қўйди. Бизни чойхонага обориб, ҳуржунда уйдан келтирган нон, сомсалари билан қорнимизни тўйғизди.

— Тўйдиларингми? Томошагаям-а?— деб сўради. Биз бир-биримизга қараймиз. Очиғи, овқатга тўйган бўлсак ҳам, томошага тўйганимиз йўқ эди.— Агар томошага тўймаган бўлсаларинг, эртамининдин яна опкелишим мумкин. Ҳали бир ҳафта давом этади...

7. СУМАЛАКЖОН, СУМАЛАК!

Биз отчопардан қанча-қанча таассуротлар билан қайтдик. Фақат таассуротлар биланмас, йўлимизда тез-тез учраган боғлар, майсазорларда тўхтаб, қучоқ-қучоқ чучмўма, лолалар ҳам териб қайтдик.

Уйга келсак, меҳмондорчилик устидан чиқдик. Қўшни аёллар тўпланишиб чақчақлашиб ўтиришибди. Дастурхон тўла кўк сомсаю, бошқа егуликлар. Меҳмонлар ичида Назира, Ҳожар деган яллачилар дутор, чилдирма оҳангига шўх хониш қилишяпти. Биз келтирган гулларни улашиб берарканмиз, хотинлар гулларни искаб «омонлик-сомонлик» қилишди, худди каттакон ҳадя олгандай бизга раҳмат айтишди-да, бу гуллардан чеккаларига тақиб, сочларига илиб олишди. Мен меҳмонларга отчопарда кўрганларим, ўзимнинг ҳам «улоқ чопганим»дан мақтансам, Маҳмуд мени «фалокатдан қутқаргани»ни айтиб кериларди. Кериламан деб менинг эшакдан йиқилганимни билдириб қўйгани чатоқ бўлди. Жаҳлим қистади, «Чақма-чақар, мохов!» деб гарданига муштладим-да, уйдан ҳайдаб чиқардим. У кета туриб, мени «Сариқ маймун», яна бир бало деб булғалани қулоғимга кирди.

Ойим дарров мени олдиларига чақириб суриштира кетди. Тишимни тишимга қўйиб оқсоқланмасликка интилсам ҳам, оёғимнинг оғриғини сезиб қолди. Нақ капалаклари учди, «улоққа боришни сенга ким қўйганди», деб уриша-уриша, оёғимни даволашга кириша кетди. Зарб еган жойларига шўрпахта боғлаб, бўз билан ўраб ростакан касалга ўхшатворди. «Қимирламай ёт!» деб мени уйга киритиб қўйди. Офтоб чарақлаб турган, ҳамма ўйин-кулги билан банд бўлган пайтда қоронғи уйда мук тушиб ётадиган, анойи бораканми. Ойимнинг кўзларини шамғалат қилиб, секингина ҳов-

лимиз бурчагидаги туйнукдан Туроб акамникига чиқдим. У ерда ҳам катталар, болалар шовқин-сурон қилишяпти. Туроб акамнинг ойилари Зоҳида опоқим бошқош. Ҳовли чеккасига катта қозон қуришяпти. Нима гап ўзи десам, «сумалак, сумалак!» дейишади. Э, ҳа, яқинда ойм: «Бу йил сумалакни Зоҳида опоқиникида қиламиз. У киши серфарзанд кексамиз. У кишиникида пиширилган сумалакни ҳамма табаррук қилиб, яхши ният билан тановул қилади», дегандилар. Ҳақиқатан сумалакни, айниқса кексалар пиширган сумалакни «етти дардга даво, асил дармондори», деб нақ кўзларига суртгудай бўлиб ейишганини илгариям эшитгандим.

Бу йил сумалак пиширишга қандай киришишганини ўз кўзим билан кўрдим: янги қазилган катта ўчоққа эркаклар дошқозонни баландроқ қилиб ўрнатиб беришди, теварагига тупроқ тортиб супа ясашди-да, уни кетмонда шиббалашди, супачага бўйра, устидан палос ташлаб кўрпачалар ёзишди. Бизнинг уйдаги меҳмонлар ҳам қозон тепасига чиқишганди. Супачада чордона қуриб ўтириб олган аёллардан энг кексаси қуюқ фотиҳа бергач, ўчоққа олов ёқиб юборишди. Қозонга зиғир ёғ солиб қиздиришди, устидан челақлаб сув қуйишгач, қозонга оз-оздан ун солиб дастаси узайтирилган капгир билан галма-галдан ковлай бошлашди. Таг олмасин деб қозонга бир ҳовуч тошни ювиб солиб юборишди.

— Шарватни тайёрланглар, шарватни!— деди Зоҳида опоқи.

Ана энди кўринг томошанинг аломатини: икки-уч аёл лиқ тўла тоғорада майса олиб чиқишди. Бу нима десак, буғдой майсаси экан. Тагин уни офтоб тушадиган ерда ундирилган деб ўйламанг, ҳужрада буғдойни тахтага ёйиб тез-тез сув пуркаш билан беш-олти кунда ундирилган. Илдиз отган беғубор майса қатламини бурда-бурда қилиб, ўғирда кели билан аста-аста туйишди. Ундан чиққан сутдай суюқликни бир идишга ағдариб ола бошлашди. Қарабсизки, сал фурсатда бир сатил шарбат тайёр-да. Шарбатнинг маззасини қошиқда татиб кўришаркан: «Асал, асал!» деб лабларини чапиллатиб қўйишди. Шундан кейин десангиз, қозондаги аталага оз-оздан шарбат қуйиб, кориштириб сумалак пиширишга киришинди. Уни томоша қилиб турган биз, болаларда сумадак қачон келиб чиққан, деган савол турғилганди. Сумалак ковлаётган Зоҳида опоқиға шу саволни бердим.

— Бунга ойинг жавоб беролади, у ўқимишли,— деди опоқим.

Ҳамма ойимлага қаради. Ойимнинг айтиб берганларидан шуни тушундик: сумалак бундан неча минг йил бурун келиб чиққан. Деҳқонлар экин-тикин олдидан уруғ сифатини текшириш учун донни ундириб кўришган. Мазаси ширинлигини билишгач, ундан шарбат тайёрлай бошлашган. Бир вақт ивитилган буғдой номи «сума» аталиб, шундан сумалак номи келиб чиққан. «Сумалак» фақат буғдойдан тайёрланганми?» деган саволимизга, «йўқ, арпадан ҳам тайёрланган», деган жавоб олдик. Шунда лоп этиб эсимга маҳалламиз номи келди. Арпа-попя. Суриштирсам, арпа сўзига боғлиқ экан. Бир замонлар биз турган жойлар Чирчиқ водийси ҳисобланиб, бу майдонларда арпа, буғдойлар ўстирилган экан...

Кундузи бошланган сумалак пишириш қизиқарли бир маросимга айланди. Унинг атрофида бошланган меҳмондорчилик, ўйин-кулгилар узоқ давом этди. На катта, на кичик бу ердан жилгиси келмасди. Кечасига борганда ҳовлининг бир неча ерига пилта чироқлар, шағамлар ёкилди. Лип-лип ёнган бу чироқлар ҳамда катта ўчоқдаги ловиллаган олов шуъласида ҳовли сеҳрли бир оламдай кўринар, навбати билан айтилаётган ҳазил-мутойиба, яллалар, чалинаётган чилдирма гижбанги, дугторлар жаранги, қий-чув садолари юракларни аллаларди.

Бу ерга тўпланган қиз-жувонлар ўз билганларича ҳунарларини кўрсатишарди: баъзилари доира оҳангига ялла айтишса, баъзилари, «сумалакжон, сумалак. Танга қувват сумалак, жонга роҳат сумалак», «Дардга даво сумалак, рангга жило сумалак», каби термалар тўқишар, унинг маромига мослаб рақсга тушишарди.

Навбат байт-ғазалга келди. Ҳамма ойимлага: «Бир нима ўқиб беринг, отин ойи!» деб ялинишди. «Қанақасидан бўлсин?» дейдила ойим. «Қанақасидан бўлсаям майли», дейди биттаси. «Одамни сел қиладиганидан ўқинг», дейди бошқаси.

— Бўлмаса Аҳмад Яссавийдан эшитинглар:

*«Дардсиз одам одам эрмас, муни анланг,
Ишқсиз одам ҳайвон жинси, муни
тингланг,
Кўнглингизда ишқ бўлмаса манга
йиғланг,
Гирёнларга хос ишқимни ато қилдим...»*

Бу байтлар ҳаммани жимжит қилиб ўйлатиб қўйди. Кейин ойм Муқимийдан одамнинг дилини хуш қиладиган машҳур «Навбахор» ғазалини ўқидилар...

Ойм ўқишдан тўхтовдила, яна даврадагилар қистай беришди.

— Ҳозир,— дедила ойм ўйлаб олиб,— бир шеър ўқийманки, уни ким ёзганини айтиб, мағзини ким олдин чақса, сумалакни биринчи бўлиб ўша татийди. Мана:

*Ул на гумбаздир эшиги, туйнугидан йўқ
нишон,
Неча гулгун яхши қизлар унда айлабдур
макон.
Синдириб гумбазни қизлар ҳолидан олсам
хабар
Юзларига парда тортиғлиқ барининг бағри
қон...*

Буёғини топиш сиз, болаларга ҳам ҳавола...

Ҳамма чуқур ўйга толди. Худди шу аснода осмондан тушдимни, ердан чиқдимни, туйқусдан кўзларни ўйнатиб, қоронғилик қаъридан «Айиқ», ҳа, ҳа, айиқ полвон чиқиб келди лопиллаволиб. «Айиқ»нинг тизгинини бирамас, икков — Акмал билан Шотурсун тутиб олишганди. Қозон яқинидаги ёруғликка келганда, улар бири олиб бири қўйиб қироатини келтирганча «Айиқ полвон»ни мақтай кетишди. Нима эмиш «Айиқ полвон» чаққон, ақлли эмиш, эгаларининг сўзларидан чиқмасмиш». «Қани, қани, кўрайлик-чи!» дея ҳамма ҳаяжон ичида «Айиқ»нинг ҳунарларини кутарди. Акмал тизгинни ўнг-сўлга силкитувди, «Айиқ» калласини сарак-сарак қилиб, гавдасини саланглатиб «рақс» туша кетди. Чапаквозлик бўлди. Акмал олқишларга жавобан таъзим қилиб тизгинни тортганди, «Айиқ» ҳам эгилиб салом берди. Чапак яна кучайди. Акмал пайтдан фойдаланмоқчи бўлди-да, ўйинни тўхтатиб: «Қани, опоқижонлар, «Айиқ»полвонга атаганларингиз борми?» деб қўювди. Аёллардан бири: «Ҳа, Акмал бало чиқди, томошани ҳақини ундирмоқчи», деса, иккинчиси: «Ахир текинга мушук офтобга чиқармиди!» деди, бошқаси бўлса Акмалга дўписини тутишни буюрди. Акмал қизара-бўзара дўпписини тутганди, ҳар ким топганини унга ташлади — биров чақа пулми, биров жийдами, қурутми, бодроқми... Кулги зўр бўлди.

Шундан кейин кўпчилик «Айиқ полвон»нинг янги ўйинини кўргиси келди.

Акмал юзига ясама жиддий тус бериб:

— Опоқижонлар, берган совғаларингиз учун раҳмат-ку, аммо айиғим ширинликни хуш кўради, айниқса асалга ўч. Бир пиёлагина асал берганингизда, хоҳлаган ўйинингизни кўрсатарди-да,— деди.

— Асални еб ўмарилиб қолса-чи?— деди бир хазилкаш.— Аввалига бир ўйнаб берсин, асал нақд бўлади!..

Акмал қўлидаги тизгинни юқорига силкитаркан, «Айиқ» олди оёқларини кўтариб, орқа оёқларида гир-гир айланди. Завқ билан чапак чала бошлаган томошабинлар бирданига кулиб юборишди. Нима бўлди десангиз, «Айиқ»нинг қорнига бойлаб қўйилган чилвир чечилиб, сержун қўй териси тушиб кетдию, ниқоб остидан ҳаммага таниш бўлган ўспирин гавдаси чиқди! Аёллар ҳанг-манг бўлиб чувирлашарди:

— Вой, вой, ўзимиззи Муҳаммадамин-ку!

— Товба-е, Муҳаммадамин, сенинг ноғорачилигингни билардик-ку, мунақа масхарабозлигингни энди кўриб турганимиз-а!..

Чинданам Муҳаммадамин ноғора чалишга уста эди. Чалгандаям қозондай каттасини, Бешёғоч мачитининг осмон баравар мезанаси тепасига қўйилган одамбўйи ноғорани тик туриб чаларди. Ҳа, рўза кунлари маҳалламиз йигитчалари кечаси навбат билан ўша ноғорани баланд тарақлатиб, бутун даҳа аҳолисини саҳарликка уйғотишарди-да.

— Ҳой, сингилжонлар, менинг укагинамни масхаравозга чиқариб қўйманглар тағин!— деди ширинсўз Тожи кеннойи.— У машҳур ҳофиззи ўғли-я! Исоқ ҳофиз дегани эшитганмисизлар?

Ёш-яланг бу гапга қизиқсиниб қолди. Тожикеннойи уларга марҳум Исоқ ҳофиз ўзининг қайноғаси бўлгани, машҳур Мулла Тўйчининг шерикларидан саналганини фаҳрланиб гапирди. Шунда катта ёшли аёллардан баъзилари раҳматли Исоқ ҳофизнинг ашулаларини граммофонда эшитишганини эслашди.

Тожикеннойи Муҳаммадаминни ўз ёнига олиб елкасига қоқди. Кейин аёлларга қараб:

— Укагинамга отаси раҳматликнинг муборак нафаси теккан. Агар хоҳласаларинг ҳозир ўзидан эшитсак!— деганиди, ҳамма бараварига: «Эшитамиз, эшитамиз!» дейишди. Тожикеннойи Муҳаммадаминга ялинчоқ овоз-

да деди:—«Қани, уагинам, ҳунарингни кўрсатиб, опажонларингни хурсанд қилақол!

Муҳаммадамин тортиниб, қоп-қора жовлироқ кўзларини ерга қаратиб турди. Кейин бошини кўтариб, бир йўталиб олгач, бизга қараб қошини учирди. Биз ҳам «бўпти» деб уни қувватлаган бўлдик.

— Нимани айтамыз? Акбарийлар айтадиганиданми? Қўшиласанлар-а?— деди бизга.

Муҳаммадамин, Акбарийлар деб ўша кезлари анчагина танилган қоратошлик артист Абдурахмон Акбарий ва унинг укаси Иброҳимжон акани айтаётганди. Иброҳимжон ака Муҳаммадаминнинг поччаси эди. Поччасидан ўрганган қўшиқларини бизга айтиб бериб, ўргатгучи эди. Ҳозир шу ашулалардан «Гўзал Фарғона» деганини куйлай бошлади. (Бу — шоир Чўлпоннинг шеъри бўлиб, тўйлар, базмларда айтилиб тургучи эди).

Гўзал Фарғона, сенга не бўлди?

Саҳар вақтида гулларинг сўлди.

Билмам не учун қушлар учмас

*боғчаларингдан,
ҳо боғчаларингдан...*

Ашула шу ерга етганда, таққа тўхтади, Муҳаммадамин бизга: «Айтмийсанларми!»— деб ўшқирди. Биз қўшилишганимиздан кейин унинг овози янаям баландроқ жаранглаб чиқди. Ашулани тугатиб, жойимиздан жилаётгандик, хотинлар йўлимизни тўсишиб, қистай-қистай яна айттиришди.

— Сенларда ҳунар кўп экан. Шу Наврўзда кўрсатмасаларинг қачон кўрсатасанлар!— деганча чапакни олаверишди. Қочиб кетишнинг иложи бўлмагач, болалар «жўрабошимиз»нинг имо-ишораси билан ҳар хил муаллақ ўйинлар қилиб кўрсатишди. Ойимнинг: «Бўлар энди, бола пақирлар чарчашди», деган сўзларидан кейингина болалар озод бўлишди...

8. ҚАЛДИРҒОЧ

Меҳмонлар сумалак базми гаштли ўтганидан жуда мамнун бўлишганди. Қозон тўрида савлат тўкиб ўтиришган Зоҳида опоқим билан ойимга раҳматлар айтишарди. Ойим эса камсуқумлик билан:

— Раҳматни болажонларга айтиш керак. Шу барака топкурлар-да оғиримизни енгил қилиб, маросимни қизитиб берганлар,— дердила, болалар ҳақиға кўпчилик бўлиб дуо қилишарди.

Мақтовлардан оғизлари қулоқларига етган болалар тарқалишаётганди. Ойимнинг кўзлари Қумрига тушиб, уни ўз олдиларига чақирдила. Сумалакка бувиси нега келмаганлигини сўрадилар. Қумрининг айтишича, бувиси касалхонада экан. Жўра полвон бетоб бўлибди. Ўғли отасини касалхонага ётқизибдию, олдига онасини қўйиб ўзи сафарга жўнабди.

Бир ҳафтачадан кейин ойим Норбу холанинг касалхонадан чиққанини эшитдилар-да, кўргани борадиган бўлдила. Кўк сомса пишириб йўлга отланарканлар, мендан Қумриларникига борадиган йўлни сўрадила. Неча кундан бери кўчага чиқолмай зерикиб ўтирувдим: «Қидириб юрманг, ўзим бошлаб бораман», дедим. Ойим оёғинг оғрийди деб мани аярдила. Мен бўлсам уларнинг олдиларига оёғимни анча тузук кўрсатиб, камроқ оқсоқланишга ҳаракат қилардим...

Хуллас, бирга бордик. Жўра буванинг майдони кўзимга ўзгачароқ кўриниб кетди. Бир-икки ҳафта ичида ёқ майдонда кўчатлар пайдо бўлиб, ариқчаларда сувлар жилдираб, ҳар ер-ҳар ерда кўм-кўк майсалар ўсиб қолганди. Майдон бошидаги ҳовлида Норбу хола ойимни нақ қувона-қувона кутиб олди. «Отинжоним, отинжоним, тасаддуғинг кетай», дея қайта-қайта қучоқлаб омонлашар, уй ичимиздагиларни битталаб сўрарди. Айниқса Қутби опамни ҳадеб тилга оларди. Ойимни пасқам бир ҳужрага опкириб ўтқизганидан кейин ҳам опамни оғзидан қўймади.

— Неварамдан сўраб тураман. У, Қутби опасини ўз опасидай яхши кўради, «ундоқ дедила опам, мундоқ дедила», деб оғзидан бол томади. Барака топкурингиз, умри узоқ бўлгур ўзи одобдаю ҳуснда бир олам-да. Уёғини сўрасангиз-чи, отинжон, шу қизчангизни битта ўғил неварамга кўзловдим, сизга оғиз очмоқчийдим-ку, сал истиҳола қилиб турувдим...

— Ҳой холажон, нима девогсиз, қизим ёш-а, сизам ҳалитдан юрагимни увнштирманг баъзи бировларга ўхшаб!— дедила ойим унинг сўзини кесиб.

— «Баъзи бировла» дедингизми, отин?— кампир қизқсинди.— Қим экан ўша «бирова?»

— Э, сўрабий қўяқолинг. Доволниям қулоғи бор

дейишади, мабодо гап чувалашмасин,— дедила ойим негадир ноқулайлик сезиб.

— Мендан-чи, отинжон, сир бекитмасангиз бўлади, ж-жа тилим маҳкам,— деди қизиқиши ортиб кампир.

— Бўлмаса, холажон, гап шўтта қолсин,— дедила ойим овозларини пасайтириб ва ташқари томонга имо қилиб,— манави эгачингиз...

Норбу хола оқ аралашган қошларини керди, ҳорфин кўзларини пириллатиб турди-турди-да:

— Вой ўлмасам, менга қанақа эгачи топдингиз десам, мановини айтвотсизми?— деди уям ён қўшни томон ишора қилиб ва қих-қихлаб юборди.— Энди битта камингиз яллаци билан қуда бўлишмиди! Худо кўтарсин. Қачон сизга йўлиқа қолди. Ҳожархон?

«Яллаци» сўзини эшитиб хаёлимга қоши билан кўзи ўсма, сурмага бўялган, ўзи қуришган-буришган бўлсам ёш аёллардай шойи кўйлак кийиб, шойи рўмолни бошига дакана қилиб олган кекса хотин келди. Яқинда қўшнимизникида тўй бўлганда ўртага тушиб ўйнаган, чирманда оҳангига: «Олмача анорингга балли, сада райҳонингга балли!» деб ашула айтганди.

— Қўшни тўйида,— деб ҳикоя қилдила ойим Норбуғига,— Ҳожархон пинжимга тиқилиб ўтириб олди-да, «Садағанг кетай, отинжон!» деб тилёғламалик қилди. Менга овқатлар, чой узатиб, ҳадеб пайровлик кўрсатаверди. Бу қилиғи менга эриш туюлди, ажаблантирди... Тўрт-беш йил бурун десангиз, у арзандасини менга шогирдликка топширмоқчи бўлганди, «мен фақат қиз болаларни ўқитаман», деб таклифига кўнмагандим. У бўлса, «боламини узоқдаги мактабга юборгим келмайди. Сиз яқинимсиз, сизда ўқиса кўнглим тўқ бўлади», деб зўрлаб қолдирганди. Боласи Сотти шумтака экан, учтўрт кундаёқ, қитмирликлар қилиб қизларимни жонига теккан. Биттасини чочини иккинчисиникига бойлаб, унисини чўнтагидагини бунисини чўнтагига солиб, йиғлатган... Шундан кейин мен уни қайтмайдиган қилиб ҳайдаб юборгандим. Шу-шу Ҳожархон кек сақлаб ўзини мендан четга олиб юргувчи эди. Нега бирдан тўйда суйкалиб қолди десам, дарди боракан. Секин қулоғимга: «Қизингизни кўрдим. Кўз тегмасин. Бўй етиб қолибди. Худо хоҳласа яқинда совчиликка бораман», деса бўладими!» «Мунақа гапларни қўйинг, хаёлингиздан чиқариб юборинг!»— десам ҳам, лаби-лабига тегмай ўз арзандасини мақтаб саннайверди. Охири: «Ҳей барака топкур, қўшничилигимиз бузилмасин десангиз, бу гапни

тўхтатинг!» дедим-у, шартта ўрнимдан туриб, тўй эгасининг ҳайҳайлашига ҳам қарамай, чиқиб кетдим...

Ойимнинг ҳикояларини тинглаган Норбувида икки хил ўзгариш кўринди: олдин чиройи очилиб турган бўлса, кейин хомуш тортиб кетди. У ўзиниям, ойимланиям юпатмоқчи бўлгандай гапирди:

— Қизлик уй бозорга ўхшаркан. Ҳамма келавераркан. Шулар қаторида менга ўхшаган бечораларам. Вақти етиб қулчиликка борсам, эшикдан қайтариб юбормасиз-а, отинжон!»— деб ҳазил отиб қўйди.

— Меҳмонга борсангиз, ҳамма вақт эшигим очиқ,— дедила ойим ҳазилга ҳазил билан жавоб қилиб.— Совчини бўлса ҳали-бери кутмайман... Иннайкейин-чи, сеппиям тайёрмас. Болаларим, шогирдларим билан ўралашиб, палагини тикишниям кечиктирвордим.

— Вой айланай отинжон-е,— деди бўш келмай хола,— бахтингиз борақанки, қизийиз чевар-лочин чиқиб, ёнингизга кириб қолибди, палак тикишиб ўтирганини ўз кўзим билан кўриб ҳавасларим келган. Назардан-нафасдан сақласин илойим... Вой ўлай, гап билан бўлиб...

Кампир дик этиб туради, хонтахтага дастурхон ёза бошлайди.

Биз кирган хона дадам ишлайдиган ҳужрадан ҳам тор, қоронғироқ экан. Бирпасда кўзларим қамашиб кетди. Норбу хола чоли билан шу ҳужрада туришаркан. Ойимнинг: «Отам тузукмила?» деган саволига жавобан, кампир нолишга тушди: тинмагур чолнинг «питрак»лиги, майдонни обод қиламан деб ортиқча урингани, эски касали қўзиб қолгани, уни уйда боқиб тузатолмай, касалхонага бориб боқиб ўтиргани...

Ойим, чолнинг касали нималиги, уни қанақа қилиб боққанига қизиқдила. Чолнинг бод касали бўлиб, Норбу хола уни кўпинча уйда куф-сув қилиш, туркана дорилар ичириш, уқалашлар билан эвини қилиб турғизвораркан. Бу гал эвини қилолмабди.

— Ҳали табибликдан ҳам хабарим бор денг-а? Унақа бўлса, холажон, ўғлимнинг оёғиниям бир кўриб қўясизми?— деб қолувдила ойим, Норбу хола дарчани очиб юборди. Уйга сал ёруғ тушгач, мени ўз ёнига ўтқизди. Шимимни ечдирди-да, тиззамнинг лат еган жойини кўрди. Токчадан сопол пиёлани олиб, ичидаги малҳамдан суриб бойларкан, «мени кўлиммас, Луқмони ҳакимми қўли», деб қўйди.

Кампир, бу нимқоронғу ҳужрада ўтирганидан хижо-

латга тушдими, оймга дарчадан рўпарадаги ўзининг қўшхонали уйини кўрсатди. Жўра бува билан касалхонадан қайтсалар, уй эшигининг шундоққина тепасига қалдирғоч уя қурибди. Жўра бува буни кўрибди-ю, эшикнинг қулфини очишдан тўхтабди, «эшик очиб ёпилса қалдирғоч безовталанади. Ҳозирча уйга кирмай турамиз» дебди.

«Ия, бу нима деганингиз? Нега ўз уйимизга киролмас эканмиз!»— деб Норбу хола ажабланибди.

«Қалдирғоч — хосиятли қуш. Унга тегиб бўмайди. То у бола очиб, учирма бўлгунча»,— дебди чол ва вақтинча келиннинг даҳлизда ётиб туришини лозим топибди. Норбуви эри билан ёғжиллашиб турган экан, шу вақт шдан қайтган келини буларнинг ўртасига тушибди. Қайнатасининг гапини шунчаки бир ҳазилга йўйибти-да, битта таёқ келтириб, қалдирғоч уясини бузиб ташламоқчи бўлибди. Буни кўрган Жўра буванинг авзойи бузилибди, келинига биринчи дафъа қаттиқ жерикиб:

— Ҳой, ҳой, болам, бу шаҳдингиздан қайтинг! Жонворнинг уволдан қўрқинг!— дебди-да, унинг қўлидан таёқни тортиб олиб, ҳовлига улоқтирибди.

Чолнинг феълини яхши билган Норбу хола келинига бир нималар дея имо қилгандан сўнг, келин ноилож буларга бошқа жой тайёрлашга киришибди. Чолкампир келиннинг кенг ва ёруққина даҳлизини кўзлашса ҳам, келин уларни ошхона ёнидаги ҳужрага бошлабди...

Норбу хола, келиннинг Фوروبий деган янги мактабда ишлаб, пул топишга берилиб кетгани, уй юмушларига тузук қарамаётганидан ёзғиришга ўтганди, ойм келин ҳақида ўз фикрларини айтмоқчи бўлди-ю, лекин бунга улгурмади. Эшикдан паранжасини қўлига олган ёшгина жувон Қумри билан бошлашиб келди. Норбу холанинг келини экан. Ойм билан қучоқлашиб кўришиди-да, қизининг ўқишидан хурсандлигини айтиб, оймга миннатдорчилик билдирди. Ойм, у хизмат қилаётган мактабнинг ишларига қизиқдила, у ерда нима дарслар ўқитилаётганини билгилари келди. Келин мактабда фаррошлик вазифасида бўлиб, кўп нарсадан беҳабар экан. Фақат дарс берадиган айрим афандилар, ноғой мулла, яқинда борган бир кекса отинбуви билан танишганини айтиб, мақтанган бўлди. Ойм отинбувининг исми Фотима бўлиб, Яланқар маҳалласидан эканини эшитарканла:

— Ия, танийман у кишини. Катта отинла. Уларнинг мактабида мен ҳам ўқиганман,— деб қўйдила. Шундоқ машҳур отиннинг ўз мактабини ташлаб янги мактабни ихтиёр этганлигига ажабландилар. Яна, Фотима отиннинг мактабга паранжида келиб кетаётганини билгач, ҳайратлари ошди. Ойимнинг кайфиятлари ўзгарилган, чуқур ўйга ботиб, нималардандир юракларига ғулғула тушганди. Тикилиб турган Норбу холанинг олдида сир бой бермаслик учун ўзларини босиб олдила. Келин лаганда шовла келтириб, олинг, олинг қилгандан кейин, овқатга қўл узатдила. Негадир келинни мақтагилари келди: қўли ширинлигидан сўз бошлаб, катталарни сийлаши, қайната-қайнананинг кўнгилларига қараб иш тутганини айта туриб, гапни қалдирғочга боғламоқчи бўлдила. Худди шу чоғ ҳовли тарафдан бедана пит-пилдиги эшитилди.

— Билишимча,— дедила ойим, калаванинг учини топгандай,— отам паррандаларга ишқибоз кўринадилар-а?

— Э, нимасини айтасиз, парранда жинниси,— деб кулди Норбу хола.— Айниқса, қалдирғочни «алоҳида хосиятли қуш» дейдилар.

— Гаплари ҳақ. Қалдирғочнинг асил хосияти одамга дўстлигида,— дедила ойим ва қалдирғоч ҳақида бир афсона эшитганларини, агар хоҳлашса, шуни айтиб беришлари мумкинлигини билдиргандила, уй эгалари бунга қизиқиб қолишди.

— Қалдирғоч жонвор нима учун биздан ҳимоя кутиб, ўйимиз тўрига ин қўяди? Мана сабабини эшитинглар. Қадимда муқаддас китоблардан бир ҳикоя қолган. Нуҳ пайғамбар замонида зўр тўфон бўлган экан. Ушанда Нуҳ мавжудотни тўфон балосидан сақлаб қолиш учун каттакон бир кема ясабди-да, турли жонзоддан бир жуфтдан танлаб, кемага жойлабди. Узоқ вақт тинмай ёққан ёмғир бутун дунёни сувга ғарқ қилибди. Сувда ёлғизгина Нуҳ кемаси сузиб юрибди. Бирмунча вақт ўтгач, кемада ғалаён кўтарилибди. Кеманинг тахтасини сичқон кемириб тешган, кемага сув кира бошлаганди. Нуҳ пайғамбар жондорларнинг ғалаёини босибди-да:

— Қимқи кема тешигини беркитса, тилаган тилагнига етказаман,— деган экан.

Шунда илон тилга кирибди:

— Сув йўлини мен тўсганим бўлсин, аммо сен бунинг эвазига нима бера оласан?

— Истаганингни,— дебди Нуҳ.

Илон, қайси гўшт ширин бўлса, ўша гўшздан беришини сўраган экан, Нуҳ рози бўлибди.

Илон кема тешигига кулча бўлиб ётиб, сув йўлини таққа тўхтатибди.

Шу билан кемадагилар ўртасида ваҳима йўқолиб, тинчишибди. Шундан сўнг Нуҳ арини чақирибди-да, унга ер юзида учиб юриб, дунёдаги энг ширин гўшт ниманики эканини билиб келасан деб буюрибди. Ари учиб кетибдию узоқ вақт дараги бўлмабди. Нуҳ унинг изидан қалдирғочни юборибди. Қалдирғоч арини топиб, нега бунча ҳаяллаганини сўраса, ари кўп юртларни кезганини, ҳамма жондорларнинг этини тотиб кўрганини айтибди. Охирида эса энг ширин гўшт одамники эканини билибди. Шуни эшитгач, қалдирғоч арига: «Ундай бўлса оғзингни очгин-чи, ўша гўштнинг юқи қолган бўлса бир билай», деган экан, ари оғзини очиши биланоқ, қалдирғоч унинг тилини ғарч чўқиб олибди... Ари аламига чидолмай, Нуҳнинг олдига қайтганда, Нуҳ: «Мунчаям кечикдинг-а?»— деб сўраган экан, ари жавоб бериш ўрнига нуқул «ғўнг-ғўнг» қилармиш. Нуҳ диққати ошиб: «Бу нима деяпти ўзи-а?»— деб сўраган экан, шу ерда ҳозир бўлган қалдирғоч изоҳ берибди: «Биласизми, ари кечга қолиб қўрққанидан тили сўзга келмаяпти, лекин йўлда менга сирни айтиб, ер юзида энг ширин гўшт бақа гўшти экан, деганиди». Ана шундан кейин Нуҳ пайғамбар баднафс илонга бақа гўштини берган, мудом илонларга бақа гўштини ейиш одат бўлган, қалдирғочнинг эзгулиги туфайли инсон зоти илонларга емиш бўлишдан қутулган экан...

Ойимнинг бу ҳикояларидан Нор хола қаттиқ таъсирланиб, чуқур ҳаяжонга тушди. Эшик тепасидаги уяга овқат ташиб келаётган қалдирғочга маҳлиё бўлиб:

— Бу жонворларнинг ҳар навбаҳор олис-олислардан бизни йўқлаб келишлари, ўзларини бизга шунча яқин олишлари бежиз эмас экан-а?»— деб қўйди.

Келин бўлса негадир дами ичига тушган, маъюс тортган ҳолда ерга қараб, дастурхон шокилаларини ҳи-мариб ўтирарди...

Ойим Норбу хола билан хайр-хўш қилишаркан, худо сизга қувват берсин, Жўра бувамларни яхши боқинг-да, отдай йўрғалатиб юборинг, деб тилак билдирди.

— Отангизнинг отдай йўрғалаб кетишлари учун,— деди Нор хола,— яхши дори-дармонлар керак.

— Қанақа дори-дармонни айтяпсиз-а?

— Айтишларича,— деди хола,— янтоқ гули билан асалари уяси касалларига даво бўлармиш. Анқони уруғи-ку булар. Қаттан топаман?!

— Ноумид бўлманг, хола,— дедила ойм,— бир суриштириб кўрайлик-чи, балки топилар...

9. ҚАЧОНГАЧА ГҶДАҚ БҶЛАМАН?

Қайтаётганимизда оймлардан сўрайман:

— Ҳалиги дориларни ваъда қилдингиз-а? Қаердан топасиз?

— Топиб беролсак-ку қарияларнинг дуосини олардик-а,— дедила ойм ўйлаиб.— Фақат дала жойлардан топилади. Балки Роби холанг даласидан...

— Уёқдан ким олиб келарди?

Ойм индолмай қолдила.

Мен Роби холам даласини — Тўқайни ўйлаб кетдим. Охирги марта поччамнинг четанли аравасида борганимизгаям бир йилча бўпти.

— Тўқайга қачон борамиз, ойм?

— Қайдам...

— Ия, у нима деганингиз? Энди ҳеч бормас эканмиз-да,— дедим умидсизлик билан.

— Унақа дема, болам. Ниятингни тузук қил. Яхши сўзгаям, ёмон сўзгаям фаришталар омин, дейди. Худо насиб этган кунда борармиз...

— Қачон келаркин ўша кун-а?

— Кўп ичкима, болам. Сабр таги раҳмон, дейдилар.

Барибир дала саёҳати ўзига тортади, сабрим чидамайди. Уша ёқни ўйласам, нақ юрагим қинидан чиқиб кетай дейди. Ахир ҳозир Тўқайнинг айни яшнаган палласи-да: қир-сойлар ям-яшил майсаларга бурканган, мевалар шиғил гулга кирган, қушлар осмонда сайраб пир-пир учишган, экин майдонлари одамлар шовқинсурони билан жонланаётган... Ҳа, шундай пайтда болалар ҳам уйларида жим ўтиришармиди! Қанийди тезроқ ўшалар ёнига бориб қўшилсам, дала томошасига берилсам!.. Агар қўйиб беришса-ку, ёлғиз ўзим эртдан-кечгача пиёда юриб бўлсаям боришга тайёрман-а, рухсат беришмайди-да. Пойлайман, Тўқайга ким борсаям, қўшилишиб борардим. Қачон? Шу савол миямга жойлашиб, тинчлик бермай қўйди. Ўзимча саёҳатга ҳозирлик кўрмоқчи бўламан. Йўлга нима олсам, у ердаги ўртоқларимга қанақа совға ёқаркин? Ошиқми? Ланка-

ми? Коптокми? Китобми? Йўқ, китоб оборишимдан фойда чиқмайди. Узимниям, ўртоқларимниям китоб ўқиб ўтиришга вақти қайда дейсиз. Тағин-чи? Ҳа, даладагиларга зарили — қармоқ. Уни қаердан топаман? Акмалга чиқиб маслаҳат соламан.

— Хўп, қармоқдан қанча керак? Топсам нечи пул берасан?— дейди у.

— Нечта бўлсаям беравер. Сўраган пулингни оласан.

Қармоқ ўзида боракан деб севингандим. Йўқ, у Маҳмуддан обермоқчи, унинг олдига меням обормоқчи бўлди.

— Тўхтаб тур, Маҳмудда ортиқча қармоқ нима қилади?

— Ортиқчаси бўлмаса ясаб беради. Қармоқ ясашга уста у.

— Қўйсанг-чи бўлмаган гапни!

Акмал Маҳмуднинг симдан қармоқ ясаганини ўз кўзим билан кўрганман деб мени ишонтирмоқчи бўлди. Барибир ишонолмадим. Бордию ишонганимдаям, унинг олдига бормасдим. Акмал бунинг сабабига қизиққанди. Унга, Маҳмуд билан ўртамизда бўлиб ўтган машамшаларни айтдим.— Айниқса чақма-чақарлик қилгани, мени «сариқ маймун» деб ҳаммани олдида масхаралаганини кечиролмайман, дедим. Акмал бўлса, ўртага тушиб бизни яраштирмоқчи бўлди.

— Даллолликини қўй!— деб жеркиб бердим. Шундан кейингина Акмал:

— Мунақа одатинг йўқ эди. Бу гал жа-а чапақайлигинг тутибди-ку!— деди-да, бошқа оғиз очмади.

Тез орада бу гаплар эсдан чиқди. Саёҳат хаёллариям кейинга сурилиб, улар ўрнини бошқа нарсалар эгаллай бошлади. Ҳа, бу ердаям одамни ўзига тортадиган нарсалар кундан-кунга кўпаяётганди. Ҳовлилар, кўчалар, майдонлардаги мевалар қийғос гулга кириб, ўриклар довучча тугиб, эрта пишар гилослар ранг олиб одамлар кўзини ўйнатяпти, ўзига имляяпти. Ана, эрта-лабдан валфажр ўқиб бизнинг ҳовлигаям пириллаб келган қалдирғоч, айвон шифтидаги ота-онаси олдинги йил қуриб кетган уясини янгилаяпти, бола очиш ҳаракатига тушяпти. Буни кўрарканман, кечагина Норхола уйида кўрганларим, ойим айтган «Қалдирғоч афсонаси» кўз олдидан ўтди. Уйинчи каптарларни кўринг. Улар ҳам осмонни тўлдиришганча умбалоқ ошиб ўйин кўрса-

тишяпти. Қўшнимиз ҳовлисидан беданаларнинг маст бўлиб сайрашгани баралла эшитила бошлади...

Эсимга ўтган йили дадамдан ясаттириб олганим кўзанақ тушади. У билан боғ кўчага бориб довучча узгим келади. Иннайкейин болаларга қўшилишиб кўзичоғимни ўтлатиб келсам дейман. Лекин ойим: «Бир-икки кун узоққа бормай тур, оёғинг обдон тузалиб олсин», дейди. Мени овутиш учунми, бодроқ қовуриб берадила. Худди пиёланинг оғзича келадиган жажжи кулча ёпиб берадила. Мен дўппимни бодроққа тўлдириб, устига кулчани қўйиб эшикда ўтиргандим. Болалар пақирча, саватчалар кўтаришиб, қий-чув қилишганча Тожикеннойн боғига кириб кетишади. Ҳойнаҳой қулупнай, тут теришга киришишади. Ҳавасим келиб, улар кетган томонга ағрайиб турсам, бир одам ёнимда: «Воҳ!» этиб, чўчитиб юборди. Қарасам, Сотти найнов укки кўзларини қадаб ишшайганча турибди.

— Бу нима қилганинг!— деб бақириб юборгандим, у хаҳолади-да, бош бармоғини ликиллади:

— Энди-чи, укажон, мени Сотволди ака деб сизсираб гапиргин. Сени укамдай кўраман!— деб қўйди.

— Сиззи ҳамма Сотти дейди-ю?— десам, бошини сарак-сарак қилиб:

— Йўқ, ҳазил қилишгани бу. Тўлуқ отим Сотволди Аширбоев!— деди-да, кейин дўппимга «бу нима?» деб имо қилди. Мен бодроқдан бир қисим олиб бергандим, оғзини тўлдирганча курсиллатиб чайнади. Кейин кулчани олиб узатувдим, шартта қўлига тутди-да, кўзларини жаланглатиб, лунжларини шишириб томоша қилди.

— Ҳей, укажон, ким ёпиб берди муни-а, ойижонингми, опажонингми? Мунча чиройли-а, ўзларига ўхшаган. Одам ямлабий ютгиси келади!

— Егингиз келса ея қолинг!

— Ўзинг-чи? Мен еб қўйсам йиғлаб юрмагин тағин?

— Мен еганман биттасини.

У оғзининг суви келиб, бир ютиниб олди-да:

— Нонингни ҳаммасини еб қўйсам инсофдан бўлмас-а? Яхшиси уни туя қилиб бера қолай-а?— деганича кулчанинг тўрт томонидан катта-кичик тишлам узиб еди. Қолганини менга кўз-кўз қилди.— Қалай, буёғи туяга ўхшадими-йўқми?

Кулгим қистасаям, ичимда алам қилди. Ўзимни бошиб индамай турувдим, у:

— Туяга ўхшамасаям, бўталоққа ўхшайди-а, нима

дединг?— деб кулдирворди. Кейин баттар суйилди.— Ана кўрдингми, менга ука бўлсанг, шунақа хурсанд қилиб юраман сени. Узинг зеркиб ўтирганга ўхшайсан-а, ўртоқларингдан четлашиб? Нима, сен бечорани кўчага кам чиқарадилами ойинг? Балки қизларни ёнидан ажралгинг келмас-а? Уларга қўшилаверсанг-чи, ҳей укажон, бошингга рўмол ўраш, қошингга ўсма қўйишни ўргатиб, ҳезалак қилиб қўйишмасин тагин! Ундан кўра юр мен билан ярмаркага, ўйнатиб келаман. Хоҳлаган нарсангни обераман: мис ҳуштак дейсанми, гилдирак дейсанми, шақилдоқ дейсанми..

У мени қўлимдан тутиб, ён боладай етакламоқчи бўлди. Мен қўлимни тортиб олдим. Очиги, гаплари менга ёқмаганди. Индамасдан ўгирилиб кетаётсам, яна билагимдан тутди.

— Ҳой, укажон, қаёққа? Хайрлашмасдан-а? Нима бўлди, гапимга жавоб бергин-да..

— Мени нега «ҳезалак» дейсиз!— деб жерикдим-да, ўзимни йўлакка урдим. Кетимдан кириб келаркан, ялинчоқ овозда:

— Ҳей, укажон, хафа бўма, «ҳезалак» деганим йўқ. «Ҳезалакчалиш» дедим, ҳазиллашдим фақат. Буни уйингдагиларга айтиб ўтирма, жон укам!— деб елкамга қоқа бошлади.— Опангга мендан салом дегин. У куни эшик оғзида турган экан, мени кўриб қочди кетди. Айтгин, унақа қилмасин. Мен уни..

Бу гаплари баттар ғашимни келтирди-да:

— Бўлди, бўлди, боринг!— деб бақирворувдим. Ойим эшитиб, йўлакка яқинлашиб келдила-да:

— Нима гап, болам?— дедила ҳаяжон ичида.

Сотти қочиб қолди. Унинг оғзидан чиққанларини айтишга тилим бормай турувди, ойим қистаганларидан кейин айта туриб йиғлаворий дебман. Ойим мени масхаралаб:

— Вой, эсингни едингми, болам! Нима, шу гапларидан ор қилиб ўтирибсанми, қўй-е, парво қилма. Сенинг ройишлигингдан фойдаланмоқчи бўлган-да. Ўзим ўша беор қитмирни бир кўрганда таъзирини бериб қўяман,— деб юпатдила мени. Лекин тилларида юпатганлари билан ичларида аччиғлари қистаганини сезиб турибман.

Айниқса Соттининг «Ҳезалак» дегани, опамга тил тегизавергани қаттиқ текканди-да ўзимга. Қани энди ойим уни тезроқ учратсала-ю, ўхшатиб таъзирини берсала, бир аламдан чиқардим-да, деб ўйлаб юраман..

Уй билан эшик орасида танда қўйиб, ичим тошиб

кетади. Худди қулоғим остида қўнғироқ чалинаётгандай бўлади. Нимани қўнғироғи бу? Қулоғимга «Баҳор қўнғироғи бу» деган овоз эшитилгандай бўлади.

Ғир-ғир эсаётган шабада варракни ёдимга туширади. Ойим бир қўшниникига чиқиб кетгандила. Шу пайдан фойдаланиб қолай дейман. Ҳов Жўра полвон майдонидаги варракчилар беллашувида кесак бўрон қилиб варрагимни йиртишганди-ку, ўшани ҳозир қўлимга олиб елимлашга тушаман. Кейин уни томга олиб чиқаман-да, «шамол, бари камол...» деб учиришга тушаман. Варрак ипини силкита-силкита томнинг у бошидан бу бошига бориб келавераман. Дир-дир овоз чиқариб варрак баландлаган сари завқим ошади. Ҳозир ҳамма чиройли кўк варрагимнинг учқурлигига қойил қолаётгандир деб ич-ичимдан ғурурланаман. Худди ўзим ҳам варрагимга қўшилишиб осмонда қанот қоқаётгандай ҳаволанаман. Ана шу лаҳзада бирдан бошим ғир айланиб кетадию оёғим томдан узилганини сезаман...

Қанча вақт ўтганини билмайман...

Қўзимни очсам, уйда чўзилиб ётибман. Тепамда ранглари қум ўчган ойим ўтирибдила. Мундоқ турай десам, ўрнимга михлангандай қапишиб қолибман, қўлимни қимирлатолмайман.

— Тинч ёт, болам,— дедила бошимни силаб ойим. Кейин тўлиқиб, ўзларини ўзлари айблай кетдилар.— Мен ғафлат босиб қўшниникида гап сотиб қолмасам, сен шу аҳволга тушмасдинг!...

Унинг узуқ-юлуқ гапларидан мен варрак учиришга берилиб, баланд томдан йиқилиб тушганимни тушунаман...

Ойим худди менинг томдан йиқилишимга сабабчи бўлгандай ўзларини ўзлари қарғаб кўз ёши қилиб турганда, эшикдан дадам бир бегона одамни бошлаб кириб қолдила.

— Уямас-буямас, фалокат. Ҳа, фалокат қош билан қовоқни ўртасида туради. Йиғи-сиғидан фойда йўқ. Худодан шифосини тилаш керак,— деб ойимни нариги хомага чиқариб юбордила.

Басавлат, дадамга ўхшаш чўққисоқол киши ўрним ёнига келиб ўтирди. Уткир, ўйноқи кўзларини пирпира-тиб нуқул менга:

— Оббо азамат-е, оббо катта йигит-е, эркалигингиз қистаб тўй бола бўлай дебсиз-да, а?— деб кулгимни қистатади, лекин кулолмайман, чап қўлим лўқиллаб турибди. Бегона киши бўлса парво қилмасдан дадамга

қараб қиҳ-қиҳлийди.— Чил-чил ҳасса денг-а, қори ака? Қани, менга қаранг-чи, тўй бола, отингиз нимаиди?

— Ҳаким,— дейман.

— Абдилҳаким,— деб дадам тузатиб қўядила.

— Хўп, қани, мулла Абдилҳакимжон, қўлингизни бир силаб қўйий-чи, кейин бемалол туриб ўйнаб кетасиз!..— У, авайлаб чап қўлим енгини кўтаради-да, секин-секин силай бошлийди.— Оббо азамат-е, кўп тўй болаларни кўрдим-у, мунақанги полвонини энди кўриб турганим-а!— деган мақтов гапларни айта туриб, чиққан қўлимни бирдан шилқ эткизиб солганини биламан, худди жоним чиқиб кетай деди. Дод деб сакраб тушай дедим-у, ўнг қўлим ва оёқларимни дадам маҳкам босиб турганидила, қимирлаёлмадим. Кейин қизиқчи киши ҳеч нарса бўлмагандай, дадамга яна ҳазилкашлигини қилиб,— ҳақиқатан полвон экан ўғлингиз. Мана энди ҳадемай опоқ бўб кетади, тўй бола!— деди-да, менга мошдай қорамтир бир дори ютқизди. (Кейин билсам, буни мўминён асил дейишаркан.)

Дадам у кишини кузатиб келгандан сўнг:

— Уни мошпуруш тайиб дейишади. Жуда машҳур. Чиққан-синганларни тўғрилашга устаси фаранг. Қўли енгил. «Унинг қўли теккан бемор худо хоҳласа тез шифо топади», дейишади. Илтимосимга кўниб келгани— омадинг юришгани,— деб тайибга қўшиб мениям мақтаб қўйдила.

Табиб: «Ҳадемай опоқ бўб кетади», дегани билан барибир анча вақт ётдим. Тахтакачланган чап қўлимнинг оғриғи секинлик билан босиларди. Энди ўтириш, юриш мумкин бўлиб қолувдики, юрак қизигим кучайиб кетади. Очiq деразадан болаларнинг чувир-чувири, қушларнинг маст бўлиб сайраши эшитилади. Баҳор шабадаси узоқ-узоқлардан ҳар хил нағмаларни қулоғимга етказди. Ҳа, чинданам булар «баҳор қўнғироқлари»га ўхшайди...

* * *

Томдан йиқилганимни ҳамма эшитибди. Кўргани кира бошлашди. Тепамда болалар пайдо бўлишди. Ақмал бошлаб кирибди уларни. «Яхшимисан», деб биттаси қўлимга бир қисим довучча, биттаси гунафша дастаси узатса, яна бирови бир жуфт қармоқ узатди. Бу — Маҳмуд эди. У юзини четга буриб, кўзини ерга қаратганча чурқ этмай турарди. Балки «раҳмат» дейишимни пойла-

ётгандир. Тилим айланмайди. Бир кўнглим, «мен қармо-
фингга зормасман, обор мунингни!» деб қайтарай де-
дим-у, ўзимни босдим. Улгудай ман-ман, серзарда бо-
ла, «менинг сендан қарзим йўқ. Фақат Акмал мени кўн-
дирувди», деб қармоқларини кайтариб олса-чи, унда...
Индамай қўя қолдим. Акмал бўлса, «хўб майли, тузалиб
қол, биз кетамиз», деб ўнг қўлимни маҳкам сиқиб қўй-
ди. Бошқалариям шундай қилишдию фақат Маҳмуд ўзи-
ни тийди. Узатган қўлини олмасам, изза бўлиб қолиш-
дан чўчиди шекилли.

Уларнинг келиб кетиши мени ўйлантириб қўйди. Бал-
ки Маҳмуд келишни истамаган бўлсаям, Акмал уни мен
билан яраштирмоқчи бўлиб судраб келганмикин? Қар-
моқларни беришга чинданам Акмал мажбур қилган
бўлса-чи? Ҳа, ўша Маҳмуд бўладиган бўлса, чақмача-
қарлигини қилиб: «Ҳақим мендан ялиниб қармоқ олди»,
деб ҳаммага ёйвормасмикин? Мунақаси кетмийди менга.
Ҳалиям бўлса буёғини Акмалдан сўраб аниқлашим ке-
рак. Акмалдан яна билишим керакки, қармоққа неча
пул бераман. Акмал иккинчи куни кирганида буни сў-
ровдим. «Э, нима девогсан. Шунга пул олармиди ўртоқ
бўлатуриб!» деди. Ўртоқ эмиш. Бу гапига ишонмадим.
Ҳа, бир куни келиб Маҳмуднинг ўзи билан ҳисоблашар-
ман, деб қўйдим ичимда.

Очигини айтсам-чи, қармоқлари менга ёқди, қўлим-
дан чиқаргим келмади. Агарда буларни Маҳмуднинг ўзи
ясаган бўлса бало экан, ҳа!..

Қармоқлар менинг эсимга яна Тўқайни туширди. Да-
ла саёҳати тушларимга кириб чиқувди. Қарангки, ту-
шим ўнгидан келиб шу куни Аминжон поччам келиб
қолса бўладими. Поччам жудаям саҳий одам-да. Қачон
даласида янги ҳосил етишса, бозорга келганда қарин-
дошларга бир халтадан совға аташи бор. Бу гал эрта пи-
нар пиёз, бодринглардан илнинбди. У бизни ўз аравасида
олиб кетмоқчи бўлувди, ойим менинг эндигина касалдан
турганимни айтиб, кейинроқ боришга ваъда қил-
дилар. Почча жўнаётганда ойим Нор хола сўраган дори-
ларни айтиб: «Сизлар томонда топилармикин?»— дега-
ниди, почча «қишлоқ жой эмасми, топилиб қолар», деб
умидвор қилди. У, жуда содда деҳқон, сўзлари оғзидан
тушиб кетадиган даражада бўшанг бўлганичун, ундан
дориларни ҳеч қутмагандила ойим. Орадан бир ҳафтача
ўтмаёқ, почча дориларни топиб ўғли Мирзаҳматдан юбо-
рибди. Мирзаҳмат менинг тенгдошим бўлсаям, далада
пишиб кетган, чайир бола. Холам уни, менинг ойимга

Ўхшаб ҳа деса папалайвермасдан, ўз ҳолига қўйиб қўяди. Узоқ даладан бир ўзи етиб келганига қойил бўлман. У, дадасига ўхшаб маллавоё эмасми, бетлари қипқизариб терга ботганди. Келтирган нарсаларига ойим нечоғлик қувонмасинла, аммо афтига қараб: «Сен болакайни нега қўрқмасдан ёппа-ёлғиз узоқ йўлга чиқарди-а опам!» деб ғижинардила. Мирзаҳмат бўлса: «Ёлғиз келганим йўқ, хола. Бозорчиларга қўшилиб келдим!» дейди. Дабдурусдан у мендан хурсандлигини билдириб:

— Қармоқларни хўб вақтида юборибсан. Балиқ тутишним бошлавордим!— деб мақтаниб ҳам қўйди.— Узинг қачон борасан? Далани соғинмадингми?

— Соғинганман-у, ойим юбормаяптила-да.

Мирзаҳмат шу заҳоти ойимга ялинишга тушди:

— Ҳақимни юбора қолинг. Бирга олиб кетай, холажон!

— Ҳали узоққа боришга дармони етмайди. Олдин сичқон сурди қилиб, бувинникига борамиз.

Ойимнинг мени камситиб, «дармони етмайди» деганлари ёқмади-ю, бувимникига боришни эшитиб кўнглим кўтарилди. «Тезроқ борақолайлик бувимникига!» деб қисташга тушдим. «Эртага» деганларигаям кўнмадим. Хулласи, Мирзаҳматниям олиб, бувимникига жўнадик. Бувимни Улуғ буви дейишади. У яқингина — Яланқар маҳалласида турарди.

Бувим бизни қанчалик севиниб қучоқ кериб қарши олганини қўяверасиз. Уям ойимга ўхшаш серҳаракат, меҳрибон, меҳмон деса жонини берадиган. Қачон қараманг, унинг ички-ташқи катта ҳовлиси неваралар билан гавжум эди. Келини Саломат аммам доим ошхонада қозон қайнатиш, тандирда нон ёпиш билан банд эди. Бу гал бувим мени чақалоқдай бағрига босиб ўпа-ўпа ортиқча эркалади. Биззи ўтқизгани жой тополмади. Бувимнинг беш қиз, бир ўғилдан йигирма бештача невараси бўлиб, очигини айтсам, менга «қори болам» деб бошқача меҳр қўйганди. Агар билсангиз, бувимнинг жуда қизиқ, кулгили одатлариям бориди. Лоақал биттасини эшитинг: Уч-тўрт ёшлик чоғимда рўза кунлари мени опичиб юрганиди. Нега десангиз, «ёш гўдакни рўза тутқизиб опичиб юрилса, бунинг савоби бошқача» бўлармиш. Бувам унданам қизиқ эди. Уни бувим «тўн жинниси» деб ҳазилга олгучи эди. Чунки, бувам шу маҳаллалик Муҳаммадхон эшонга ихлос қўйганди. Бир ҳафта уйда совун пишириб уни бозорга сотгандан кейин даромаддан маълум қисмини белига тугиб, халтада

гўшт-ёғ олиб, янги тўнини киярди-да, эшонникига кетарди. У ердаги мачитда эртадан кечгача зикр тушишарди. Зикр вақтида муридлар азбаройи ҳофизнинг хошишига маст бўлишганидан оғзиларидан кўпик сачратиб юборишарди. «Ҳақ дўст ё олло»ни ҳаммадан баландроқ айтиб қаттиқ жазавага бериладиганлардан биттаси менинг бувам бўларди. Бекорга уни Икром халфа дейишмасди. Зикрда боягидай қаттиқ жазава пайтида бувам устидаги тўнини эшоннинг елкасига ташлаб қўяркан, кейин ўзи уйига яқтакда дийдираб қайтаркан. Бувим бўлса: «Вой тўн жинниси-е!» дея жаврай-жаврай сандиқдан бошқа тўн олиб кийгизаркан...

Ҳар вақтдагидай бугун ҳам ташқари ҳовлидаги қазноқда дошқозон вақирлаб қайнаб турарди. Биз борганда совун пишган, уни тоғам Абдурахмон каттакон чўмичда олиб майда сопол пиёлаларга қуяётган экан. Ҳовли юзи сопол пиёлаларга тўлиб кетган. Тоғамнинг ўғли Абдурахим, қизи Роҳат, яна бир-икки қўшни боласи совун қуйилаётган пиёлаларни девор тағларига зич қилиб тартиби билан теришаётган экан. Тоғам бизни: «Келинлар, жиянчаларим! Келинлар, ҳашарчиларим!»— деб хурсанд кутиб олдию ишга солиб юборди. Илгарилари неча марта келганимда совунли пиёлаларни жой-жойига териб қўйиш, совуни қотгандан кейин пиёлалардан тушириб олиш ишларида ёрдамлашгандим. Ҳозир ҳам Мирзахмат билан ёнма-ён туриб шу ишга киришувдик, бувим кўриб қолиб, бай-байлаб берди:

— Ҳой, Абдурахмон, бу қоқиндигимни уринтира кўрма, янги касалдан турган-а!

Мен бўлсам ичимда: «Сийловдан қуруқ қоладиган бўлдим-да!» дейман алам қилиб. Одатда тоғам ишга яхши қарашган болаларни аравадига ўтқазиб бозорга оборгувчи, ҳолвалар, «обаки дандон-чайнамий шиминг» лар билан сийлагувчи эди-да. (Барибир бу сафар ҳам бошқалар қаторида мени сийловдан қуруқ қолдирмади тоғам..)

Бувимникида икки кун туриб қайтдик-да, Мирзахматни бир ҳамқишлоғига қўшиб Тўқайга жўнатдик. Шундан сўнг ойим бир халтачага асал уясини, иккинчи халтачага янтоқ гулини солиб Норбу холаникига жўнадила. У ердан албатта хурсанд бўлиб қайтадила деб кутгандим, негадир таъблари хираллашиб қайтдила. Мен ҳайрон бўлиб сўрайман.

— Ойи, оборган совғаларингиз ёқмадими уларга?

— Ёққанда қандоқ. Роса дуони тагида қолдим...
— Нега бўлмаса хафа кўринасиз?
— Бекор!..
— Бекор деманг. Кўриб турибман-ку. Айта қолинг.
— Ҳой, уёғини қўябер. Катталарни ишига аралаша-
верма гўдак нарса!..

Туриб-туриб гаплари қор қилиб кетди менга:

— Ахир, ойижон, қачонгача гўдак бўламан-а!— деб қичқирворибман.

Ойим қуяқ қошларини чиройли кериб кулганларича бошларини сарак-сарак қилгандила, ўз қилиғимдан уялиб кетдим...

10. «ХУЖУМ»

Мундоқ разм солсам, ойимни хомушликлари эртасига ёзилмади. Биров дилларини оғритдимикин-а? Нима сабабдан? Ахир ойим умрида ҳеч кимга қаттиқ-қуруқ гапирмийдила, бировни хафа қилмийдила-ку... Уйлаб ўйимга етолмайман. Охири улардан яна хафалик сабабини сўрайман.

— Кўп эзмаланма, болам. Ҳеч ким мени хафа қилгани йўқ,— деб турдила-да, оғзиларидан шу сўз чиқди. — Замон оғир...

— Нимаси оғир, ойи?

— Уни гапирганим билан тушунмайсан барибир...

Товба, нега тушунмас эканман? Ахир ёшим ўн бирга қараб кетди. Ўқув-ёзувда бўлса опамга яқинлашиб қолдим. Йўқ, опамдан, бошқалардан ўзиб кетган жойим ҳам бор. Ахир ким Қуръонни менчалик шариллатиб ўқий олади?.. Фақат ойимни кўзларига ҳалиям гўдак кўринаман. Ҳа,деб мени чақалоққа ўхшатиб папалай-верадила. Уялиб кетаман, ўртоқларим олдида!

Кўп ўтмай. ойимнинг диққатбозлиги сабабларини билиб олдим. Ойим Туроб акани чақирдила-да, у билан бир нималарни гапиришди. Мен дадамнинг хужрасида худди иш тикиб ўтирган бўлиб, уларнинг суҳбатини эшитиб олдим. Нима бўпти денг: ойимга Норбу холаннинг келгани мактабда бўлган бир гапни айтибди — эскиликка, паранжига қарши ташвиқот бошланибди.

— Сен,— дедила ойим Туроб акага,— кўпчилик ўртасида юрасан. Шунақа гаплардан хабардормисан?

— Узимам сизга қандай килиб айтишни билмай юрувдим, кеннойи,— деди Туроб ака.— Яқинда даҳа шў-

роси идорасида мажлис бўлди. «Паранжи — эскилик сарқити. Ундан хотин-қизларни озод қилиш керак». дейишди. Иннакейин эски мактаблар ёпилиб, ҳамма болалар янги мактабларга ўтказилади, деган гап чиқди.

— Энди нима қиламиз-а? — дедила хавотирланиб ойнм.

— Сал эҳтиётингизни қилганингиз маъқул, отин кеннойи. . .

Ойим: «Қандоқ қилиб?» дегандай қараб қолдилаю Туроб ака бир нима дейишга ботинмади, ойимни ортиқча бетинч қилгиси келмади шекилли.

Барибир ойимнинг тинчликлари бузилганди. Бу совуқ хабардан дадамни огоҳ қилиб, маслаҳат сўрадила. Ойим ҳар маҳал бирон нарсадан хавотирга тушганда, дадам оғирлик билан: «Кўп ваҳима қилма, бу гаплар ўтиб кетади», деб юпатгучи эдила. Бу сафар бўлса тараддудланиб қолдилаю кетидан: «Ваҳма қилмай турайлик, бу гап биззи маҳаллага етиб келганча йўқ-ку, зора тинчиб қолса?»деб сабр бердила.

Ойим эса юпанмадила. Ўз шогрдларига ёз бошланмасданоқ таътил бериб юбордила. Худди паранжини биров тортиб олиб қўядигандай кўчага чиқишни тўхтатдила.

Қўрққанларича боракан. Паранжи ташлаш тўғрисидаги миш-мишлар, «Хужум,хужум»деган ваҳмали гаплар кўпайиб қолди.

Бир куни эрталаб чой ичиб ўтирсак,Тожи кеннойи чиқиб қолди. Ҳар вақт очилиб-чочилиб, қувнаб юрадиган одам бугун хомуш кайфиятда эди. Ойим аҳвол сўраб улгурмаслариданоқ кеннойи ўзи:

— Паранжи машмашасидан хабарингиз бордир, отин, — деб гап очди,— маҳалламизга етиб келибди. Катта кўчадаги хонадонларга вакиллар оралаб, паранжигга қарши ташвиқот юргизибди. Нима эмиш, «бу эскилик сарқитидан қутулиб, ҳаммангиз озодликка чиқасизлар, артелларга кириб ишлайсизлар, эркаклар билан тенг ҳуқуққа эга бўласизлар» эмиш!..

— Шунақами, вой тавба! — дедила ойим қутларни учиб. — Паранжи ташлаш мажбурий эканми, кимдан чиқди бу-а? Биз нима қилдик, кеннойи?

— Шунга хайронман-да. Уйламай-нетмай бошингни очиш. . . — Тожи кеннойи бунн ҳеч ақлга сиғдирилмасди. Шу билан бирга бу ғалзадан қутулиш иложисини ўйларди. — Отин дейман, кўпчиликка келган тўй бўлса, ундан қандай қочиб қутулиш мумкин, шу ёғини ўйлайлик

Тезроқ ўйлайлик. Нега десангиз, бугун-эрта ўша ташвиқотчилар бизниям эшигимизни қоқиб қолиши мумкин. . .

Бир нима дейишга ойимнинг тиллари бормади. Ҳайронликка тушиб, хаёлга чўмиб қолдила. Тиқ этса эшикка қараб ўтирдила. Кейин ўзларини иш билан овутиш учунми, қозонда сув иситиб, сопол жомашовда кир ювишга киришдила. Ана шу пайтда эшик тақиллаб қолди. Олдин қўлтиғига сариқ папка қистирган, ўрта ёшли, кийимлари бежирим, гажакдор бир хотин кириб келди. Унинг кетидан, аёллар чўчимасин дегандай тортиниbroқ Сотти кирди-да, эшик яқинида ишшайиб тўхтади. Ойим кир сиқаётган совун кўпикли қўлларини латтага арта-арта дик этиб ўрниларидан турдилар-да, хотинни худди танишлардай очиқ чеҳра билан кутиб олиб кўришдила. Соттига кўзлари тушиб ранглари сал ўзгарилган бўлса-да, сир бой бермасдан: «Кел, ўғлим, кел, нега тортиниб турибсан», деб илиқ кутиб олдила, яна унинг ойисини сўраб қўйишни унутмадила. (Очиғи, ойимнинг бу юмшоқ муомалалари менга эриш туюлди.) Мен Соттининг ҳаракатларидан кўзимни узмасдим. У укки кўзларини ер остидан уёқ-буёққа аланглатиб кимнидир ахрарди. Билиб турибман, у опамни кўрмоқчи эди. Ойимлага кир ювишда қарашиб турган опам бўлса аллақачон ўзини уй ичига олганди.

Ойим айвон лабига кўрпача тўшаб, меҳмонларни ўтиришга таклиф этарканлар, хотин «раҳмат» деб кўрпачага ўтирдию ойимнинг дастурхон ёзишларига йўл қўймади.

—Ҳеч уринманг, холапошша, биз хизмат юзасидан келдик,— деди. «Хизмат» нимадан иборатлигини англади. Унинг худди ваъзга ўхшатиб, оғиз кўпиртириб айтганлари ҳалигина Тожни кеннойи оғизларидан чиққан гапларни эслатарди. Ҳа, паранжига қарши ташвиқот... Албатта у «ваъзи»нинг ҳар битта сўзини каттиқ ботмайдиган қилиб, иложи борича мулойимлик билан айтгандан сўнг, сўради.— Шунга нима дейсиз, холапошша?

— Нима дердим, сингилжон, кўпчиликка келган тўй бўлса, — дедила ойим ундан ҳам мулойимроқ қилиб. — Фақат айбга қўшмасангиз, битта саволим бориди.

—Бемалол, холапошша, бемалол.

— Билимдонлардан бирови менга: «Паранжи ташлаш ихтиёрий. Хоҳлаган ташлайверади. Хоҳламаганлар-

га мажбуриймас», дегандай фикр айтувди. Шу фикрга қандай қарайсиз?

— Мажбурийликка мажбуриймас, албатта. Аммо кўпчилик хотин-қизларимиз ташлашга ихтиёр билдиришяпти-да. Шуларга қўшиласизми-йўқми, ўзингиз биласиз.

Хотин охири сўзларни қуруқроқ қилиб, пўписага ўхшатиб айтди-да, мулозаматни қўйиб, шартта ўрнидан турди. Сухбатга аралашмасдан бир чекада ўтирган Сотти ҳам қўзғалди. Совуққина хайрлашишди.

Ойим бўшашиб, хомуш тортиб қолдила, қўллари ишга бормай турди. Буни сезган Қутби опам:

—Сиз чарчадингиз, ойижон, дам ола қолинг,—деди-да, кирнинг қолганини ўзи ювмоқчи бўлиб, жомашов ёнига ўтирди. Ойим эса уни куч билан турғизиб, ўрнини ўзлари олдила.

Мен ойимладан бир нимани сўрамоқчи бўламану қошқовоқларига қараб, тилимни тияман, пайт пойлийман. Ойим ишдан бўшаб, айвонда ёстиққа ёнбошладилар-да, елпина бошладила. Ёнларига бораман-да, афтларига тикиламан. Юзлари терчираган, кўзлари уйқуга тортаётгандай.

— Мен елпийман, сиз ухланг,— деб қўлларидан елпиғични олмоқчи бўламан.

—Қўй, кундузи ухлаб бўлармиди,—деб елпиғични бермийдила.— Бор, ўйнаб келақол!

Ёнларидан кетким келмайди. Тилимдаги саволимни беришга аҳд қилман.

—Ойи, анув...—дейман тутилиб.

—Нима, анув?—дейдилар ҳушёр тортиб ойим.—Чайналмий гапиравер!

—Соттига ҳеч нарса демадингиз-ку?

—Нима дейишим керак эди?

—Тунов кунни айтганингиз эсиздан чиқдимми?

— Э, ҳа...— дедила ойим, «ўша беорни бир кўрганимда таъзирини бериб қўяман», деган гаплари эсларига тушиб.— Биласанми, ҳар бир гапни ўз мавриди бўлади. Бугун бу ерга шўро вакилини бошлаб келибди. Нозик масала билан. Бегонани олдида бошқа гап сифмасди. Мавриди келиб қолганда бир гапиришим бор...

Ойимнинг бутун фикр-ўйлари «нозик масала» билан банд бўлиб қолганди.

Эртасига дув-дув гап тарқалди: келгуси жума Жанггоҳда хотинлар паранжи ташлармиш. Хонадонларда безовталиқ кучайди.

Жума кунн эрталабдан папкалик амалдор хотин, Сотти, яна бир киши эшикма-эшик юриб, хотинларни Жанггоҳга таклиф эта бошлашди. Шу кунн баъзи эшикларга қулф тушган, қатор уйларнинг бекалари қариндош-уруғлариникига жўнаворишганди. Ойим бўлса-ла таваккалига олиб уйда ўтирардила. Фақат кўча эшикни қаттиқ тамбалаб қўйгандила. Мениям ташқарига чиқармадила. Мен бўлсам кўчадаги воқеаларни жуда-жуда кўргим келарди. Чошгоҳга яқин кўчада дупир-дупир кучайди. Бизнинг дарвозаям бир-икки гурсиллади. Нима бўлаётган экан деб томга чиқиб қарасам, кўчада тўп-тўп бўлиб паранжиллар кетишяпти. Баъзиларида чачвон, баъзилари юзи очиқ. Уларни ўша амалдор хотин, Соттилар олдиларига солиб кетишяпти, худди қўй подаси ҳайдагандай. Кетларидан болалар эргашган.

Мен томдан тушдим-да, ҳаяжонланиб ўтирган ойимга кўчада кўрганларимни гапириб бердим.

— Кўзинг тушган хотинларини танигандирсан-а?

Узоқдан кўпини таниёлмаганим, фақат биттасини юзи очиқ бўлганичун сал таниганимни айтувдим, ким экан деб қизиқдила.

— Анув Соттини опаси бўларди-ю, ўшанга ўхшатдим, оти нимаиди?..

— Ия, Зебини айтяпсанми, Ҳожар яллагани қизи. Узатилиб кетган-ку, бу ерда нима қилади у?

Кўчада бўлаётган воқеа ойимлани ўзига қаттиқ банд қилган, унинг тагига етишни истардила. Бу ишлардан Туробжон яхши хабардор, ўшандан билиб олиш мумкин деб ўйлардила. Кечга яқин мени Туроб акадан хабар олишга чиқардила. Туроб ака уйида йўқ экан. Зоҳида опоқим хавотир ичида: «Туроб акангни ҳалигина миршабхонага чақириб кетишди», дедила. Буни эшитган ойим ҳам ваҳимага тушдила. Зинғиллаб опоқимникига чиқдила-да, у билан бирга Туроб акани пойладила. Элётарга яқин Туроб ака уйга қайтди. Ҳориб келган бўлса-да, уйдагиларга бўлиб ўтган воқеани ҳикоя қилиб берди:

— Бошидан бошлай қолий, сизларга тушунарли бўлсин учун. Чошгоҳ маҳали шаҳарнинг тўрт даҳасидан паранжилларни бошлаб келишди. Эски жўва ёнидаги Жанггоҳ тепалигига. Теварак-атрофда одам тирбанд. Қоқ ўртага гулхан учун шоҳ-шабба қалаштирилган. Қарнай-сурай чалинган. Катта амалдорлардан бири салмоқли қадамлар билан ўртага тушди. Овозини

баралла қўйиб, қўлини ҳавода ўйнатганча, болхонадор сўзлар билан ваъз қилди. «Опажонлар, сингилжонлар»-ни, хушомадли сўзларни қайтара-қайтара анча жавради. Ҳамма гапи паранжининг зарарлари, хотин-қизлар озодлигининг фойдаларига қаратилди. Провардида «Яшасин хотин-қизлар озодлиги!» деб шиор отди-да, қарсиллатиб чапак чалворди. Нима бўлаётганини яхши англамай кифтини учуриб турган дувур қатнашчиларининг айримлари чапакка қўшилишган бўлди. Кейин бошлиқ ўз яқинида пақир кўтариб турган йигитга: «Бошла!» дегандай имо қилувди. Йигит шу заҳоти бориб, шох-шабба уюми устига пақирдаги суюқликни сочди-ю, кетидан гугурт чақиб ташлади. Гур этиб гулхан ёниб кетди. Шу билан баробар раҳбарнинг буйруғига кўра дастёрлар тўп-тўп бўлиб турган хотинларнинг бошларидаги паранжи-чачвонларни юлқиб олиб, гулханга итқитаверишди. Гулхан тобора аланга олиб, ҳаммаёқни дуд бостириб, кўкка кўтарилди. Ўз паранжиларининг ловиллаб ёнишини кўрган баъзи аёлларнинг кўзлари жиққа ёшга тўлди. . .

Туроб аканинг ҳикоясини ойим билан опоқим қатиқ ҳаяжон — сесканиш ичида тинглашди. Кейин саволлар беришди. Уларни маҳалламиздан паранжи ташлаган кимлар эканлиги кўпроқ қизиқтирарди. Туроб ака таниганларини айтиб берди.

— Туробжон дейман,— дедила ойим,— билишимча, паранжи ташлаганларни кўпи ёш жувонлар шекилли-а?

— Кексаларга кўзим тушмади,— деди Туроб ака.

— Отин,— деди опоқим чуқур нафас олиб,— Хайриятки бизга тенглаша аёллар боришмабди-а?

— Шунақага ўхшайди,— дедила ойим ҳам сал ҳовурлари босилгандай,— бунисигаям шукр. Зора катталарга инсоф бериб, биздақаларни ўз ҳолига қўйишса, а, Туробжон?

— Қайдам,— деди Туроб ака,— бу иш энди бошланди. Вақти келиб нималар бўлишини айтиш қийин. . .

— Ишқилиб юзини тескари қилсин,— дедила ойим ўзларига ўзлари таскин берган бўлиб. Кейин Туроб акага, буёғи нима бўлди, дегандай тикилдила.

— Назаримда Жанггоҳдаги дувур тинчлик билан тугагандай бўлувди-ку. Кетидан чувни чиқиб қолибдида. Мен уйимга келиб ўтирсам, бир одам сўраб келиб мени миршабхонага бошлади. «Мени миршаблик ишим йўқ эди-ку», деб ҳайрон бўлганча борсам, миршабхона

терговчиси кутиб олди. Мени безовта қилганичун узр сўради-да, кўнгилсиз бир ҳодисадан сўз очди. Кундузи Жанггоҳдан қайтаётганимизда Сотти ҳам бирга эди. Унинг оғзи қулоғида, бугунги зўр маросимни ўрнига қўйиб бажаришда фаол қатнашиб, катталардан раҳмат эшитгани учун ўзини бахтли ҳисобларди. Унинг ёнида Зеби опасиям бориди. Ярим йўлга келганимизда Сотти менга, «бирпас туринг, опамни уйига қўйиб чиқай», деб жинкўчага бурилди. Мен сал кутдим, у чиқавермади. Кейин ўзим қайтдим. Терговчининг айтишича, Зеби уйига кирган пайтда кутилмаган кор-хол бўпти. Зебини эри ҳовли деворининг бир ерини суваб турган экан. Хотинининг эшикдан боши очиқ кириб келганини кўрибди-ю, жаҳл устида ҳақоратлаб, унга қўлидаги андавасини отибди. Андава қаттиқ зарб билан тегиб Зебининг бошини ёрибди. Зеби «вой-вой»-лаганча йиқилиб, ҳушидан кетибди. Қўшнилари чиқишиб унга қарашибди. Биттаси югура бориб миршабни чақириб келибди. Миршаб Зебини тезда касалхонага юбортирибдию эрининг қўлини орқасига бойлаб миршабхонага ҳайдаб келибди. Соттини эса қидириб топишолмабди. Терговчи мендан қўшнингиз Сотволди Аширбоев ҳақида билганларингизни айтиб берсангиз деди, айниқса унинг паранжи ташлаш воқеасидаги ишларига қизиқди. Мен Соттининг хонадонларга кириб юргизган ташвиқотини айтарканман. терговчи гапни Зебига бурди. «Соттининг айтишича,— дедим.— У ўз опасини паранжи ташлашга осонгина кўндирган, онасининг ҳам раъйи шундай бўлган. Гулханга аввал бошлаб паранжисини улоқтирганлардан бириям Зеби бўлди деб Сотти ҳаммага фахрлангани, бунинг учун катталардан ташаккур олганиям тўғри...» Бу гапларимдан терговчи сал тараддудланган бўлди. Чунки Зебининг эри сўроқ қилинганда: «Хотинимнинг мендан сўрамасдан ўз эҳтиёрича паранжи ташлаганига ишонмайман, уни укаси мажбур қилган», дебди. Буни аниқлаш учун терговчи Соттини топиб сўроқ қилмоқчи, Зебининг хуши жойига келса, эр-хотинни юзлаштирмоқчи экан. Соттини топишда ёрдам берсангиз деб қолди менга. Мен уни қидириб юришга вақтим йўқлигини айтиб узр сўрадим... Ҳозирча бўлган гаплар шу!

Ойим билан опоқим оғир сукутга кетишди. Кейин ойим:

— Мунақа кўргуликни ҳеч кимми бошига солмасин.

Зеби бечорага худо шифо берсин,— деб фотиҳа ўқиб ўрнидан турдила.

Хунук хабар ҳаммаёққа тарқалганди. Кунига бошқа жойлардан ҳам шунга ўхшаш ачинарли хабарлар кела бошлаганди. Биттаси очилган хотинини уйига киритмабди, биттаси учталоқ қўйибди. . .

Бир куни Тожи кеннойи уйимизга нақ капалаги учиб кириб келди-да, дабдурустан:

— Отин, шу кунгача эшитганларимиз ҳам холва экан!— деди.— Ҳаммадан баттарини эшитиб келдим. Фарғонада ёмон иш бўбди. Битта руҳоний одам паранжисини ташлаган хотинини пичоқ билан чавоқлаб ташлабди-я!

— Вой шўрим,— дедила ойим ёқаларини ушлаб,— қаердан эшитдингиз-а, бу шун хабарни?

Тожи кеннойи билан қўшниси Зебининг касалини сўрайлик деб Ҳожар холаникига ўтишган экан, ўшатта эшитишибди. Ойим қизиққанлари учун Тожи кеннойи Ҳожар холадан гап очди. Одатда унча-мунча ташвишни ўзига йўлатмийдиган хола ҳозир ғамга ботиб қолибди. Қизи кўз очмай ётганмиш. Уғли бўлса ўша куни бир маллавоё ошнаси билан янги шаҳарга тентираб кетганича дараги йўқмиш. Хола, қизининг шу аҳволга тушиш сабабини куёвидан кўра кўпроқ ўғлидан кўраётганмиш. «Баттолим унақа қаттиқ кетмаганда, бу кўргулик йўқ эди», дебди.

— Ўзингдан чиққан балога қайга борасан давога, деганлари шу-да,— дедила ойим.

Бошқалар ҳам кўпроқ айбни Соттига қўйишарди. Ойимнинг диққатлари ошиб, бир пайт дадамлага:

— Наҳотки, битта баттол жинқарчани танобини тортиб қўйиш ҳеч кимми қўлидан келмаса-я?— дегандила. Дадам:

— Э, нима девотсан! Агар баттол битта бўлгандаку иложи топиларди. Буёқда домла-имом, элликбошилар ўртага олишиб эс-ҳушини киритиб қўйишарди-я. Аммо у ёлғизмас экан-да,— деб тўхтаб олдила. Кейин астагина қўшиб қўйдила.— Айтишларича, орқасида аждаҳолар бормиш. Ушаларга суянармиш. . .

Дадам тушунтирганлари билан, ойим яна гапни айлантириб Соттига боғладилар:

— Соттини терговчи қидираётган экан, топдимкин?

— Йўқ,— дедила дадам, терговчига чап бериб, ўзини опқочиб юрганга ўхшийди. Баъзилар: «у Самарқандга кетвордимикин», деб ҳам тахмин қилишяпти. . .

II. ОҒИР МОТАМ

Кузак...

Уйимизга дарс олгани шогирд қизлар кела бошлашди. Ойим уларни очиқ чеҳра билан кутиб, қучоқлашиб кўришгандан сўнг, баъзи сабабларга кўра, ҳозирча ўқувни тўхтатиб туришлигини билдирди. Бунни худди узр сўрагандай истиҳола билан гапирдилар. Ҳеч кутилмаган бу гапдан ажабланиб қолган қизлар нима қилишларини билмай иккиланиб туришганди, ойим вақти келганда ўзлари чақиртиришларини айтиб, уларни аранг жўнатдилар. Сал вақт ўтгач қизларнинг оналари ёпирилиб келиб, ойимнинг айтганларига ақллари бовар қилмаганини билдиришди. Ойим эса, олдинга ёш бола билан, бошқа юмушлар билан қаттиқ бандлигини баҳона қилиб кўрдилар, бунга ҳам ишонишмади. «Ахир қизларимиз чаласавод бўб қолмасин... Таълимингизни олиб, оқ-қорани танийдиган бўлсин, айланай отин ойижон!» дея ёлборишди. Шундан сўнг ойим, эски мактаблар ҳақида бўлаётган хавотирли сўзларни оналарга тушунтиришга мажбур бўлдилар. Кейин уларнинг илтимос ва маслаҳатлари билан эҳтиёт учун ўқишни кечки соатларга кўчириб турадиган бўлишди...

Шундай кунларнинг бирида эрталаб эшик тақирлаб қолди. Эшик орқасидан бир кишининг товуши келди. Уйда дадам йўқ эдила, ойим жавоб қилдила. Чақирган киши — янги мактабдан вакил экан. Жуда мулоим овозда, худди яқин кишидай ойимнинг отларига «отин ойи»ни қўшиб ҳурматларини бажо келтириб сўзлади. «Шогирдларингиз билан бирга янги мактабга ўтсангиз», деб таклиф қилгани келибди. Ойим олдинроқдан бу тўғрида ўйлаб юрганларичун гапни чўзиб ўтирмадила. Янги мактабга ўтиб ишлаш қўлларидан келмаслигини билдирдилар. Вакил бўлса: «Кўп вақтингиз кетмайди, ишлашингиз учун тегишли шаронт яратиб берилади. Ўз болаларингизга хат-савод ўргатасиз, холос», деди. Кейин ойим қўлларида чақалоқ борлигини баҳона қилдила. Кулгим қистади. Масъуда аллақачон чопқиллаб кетган-ку, чақалоқмиш. Вакил эзмагина экан. Янги мактабда болалар ҳам, муаллимлар ҳам етишмаётганини айтиб, илтимосини такрорларди. Охири ойим очиғига кўчдила — ҳали биззи тенгилар паранжи ташлагани йўқлиги, бош яланг боришга эл-юртдан номус қилишликларини билдирдила. Вакил бўлса: «Чўчиманг,

отинойижон, бемалол паранжида бораверсангиз бўлади», деб ялинишини қўймади, «яхшилаб ўйлаб қўйинг. Эртага келиб аниқ жавобингизни оламан», деди охирида.

Кечқурун ойим вакилнинг таклифини дадамга айтгандила. Дадам узоқ ўйланиб:

— Янги мактаб сенга тўғри келармикин?— деб дудмал жавоб қилдила.

Ойим мени ёнларига олиб, катта отин ойиникига жўнадила.

Ойим ўз устозларига қанчалик иззат-ҳурмат кўрсатиб кўришган бўлсала, Фотима отин ҳам ойимни жуда очиқ чеҳра билан кутиб олди. Хиёл ўтмай, қуюқ суҳбат бошланди. Ойим сўрамасданок, у яқиндан бошлаб янги мактабга ишга ўтганидан сўз очди. У бева, жўжабирдай жон, рўзгорда хийла қийинлик кечираётган экан. Янги мактабга таклиф этишганда, ортиқча ўйлаб ўтирмай, кўна қолибди. Мактаб тузуккина мояна тайинлабди. Қўлига «шўро мактаби муаллими» деган шаҳодатнома берибди. Ёшни улғайганда нафақа тайин қиларкан...

— Ҳаммасиям майлию шогирдларимдан ажралиб қолишни кўзим қиймаяпти. Улар қаерда бўлишса, мен ҳам ўша ерда бўлий дейман. Ҳар нечук ҳозирча ҳурматимни қўйиб туришибди. Охири бахайр бўлсин дейман...

Умуман Фотима отин шўро мактабида бошлаган ишидан ҳозирча норози эмаслиги маълум бўлди. Ойимнинг: «Мен нима қилай?» деган саволларига: «Таваккал қилиб сиз ҳам менинг йўлимни тутсангизмикин», деган маслаҳатни берди...

Ойим Фотима отин билан сўзлашиб келганларидан кейин ўзларини сал енгил тортгандай сездила. Уларда аллақандай бир илинж туғилганга ўхшарди. Ҳа, энди ойим янги мактабга борсалар керак, деб ўйладим. Бир неча кун ўтгандан кейин сўрадим:

— Ойи, мактабга қачон борасиз?

— Ҳа, боринг келяптими?

Уч-тўртта ўртоғим янги мактабга кириб ўқий бошлашган, мениям киришга қизиқтиришаётганди. Шунга айтувдим, ойим кўнгандай бўлдилаю дадам ўйланиб қолдила.

— Биласанми, ўғлим, янги мактабда ўқиганлар соч ўстираркан, калта дум бўларкан, пировардида диндан

қайтаркан, дейишади. Агар шуёқларига эҳтиёт бўлсангку, унда майлийди...

Ойим бу фикрга қўшилдилар-да:

— Дадаси, ўғлингиз ж-жа унақаларга берилиб кетадиган думбул тентакларданмас. Уёғини сўрасангиз, балки ёнида менам бўларман,— деб далда бердилар.

Шу гапдан сўнг мен дадил тортдим-да, ўртоқларимга эргашиб Форобий мактабига бордим. Болалар: «Аввал директорга учрашгин», деб мени узун ўйлакнинг бошидаги хонага юборишди. Хона эшигининг тирқишидан ўзи ёш, лекин важоҳатидан катта кишидай савлатли, кузойнакли одам кўринди. Унинг кўзи менга тушаркан: «Қани, болам, буёққа», деб имлади-да, стол ёнига ўтказди. Менинг ўқишга кирмоқчи эканимни билиб, чиройи очилди. Турар жойим, ота-онамнинг номларини сўраб, бир қоғозга битди-да, кейин хона этагида ўтирган қизга: «Бу йигитчани биринчига обориб қўй», деди. Қиз мени йўлакка бошларкан, тилимга бир савол келди: «Биринчи нима, опа?» «Биринчи синф-да», деди қиз. «Ўртоқларим иккинчи, учинчи синфларда-ку?»— дедим. «Улар олдинроқ келишган-да мактабга». «Барибир мен улардан қолишмайман, опа!» деганидим қиз ўйланиб қолди. Мени директор олдига қайтариб кирди-да, гапимни унга билдирди. «Шунақами? Сен ўзингни саводли биласанми?» деб директор кўзойнаги устидан менга шубҳали тикилди. Сўнг столи чекасида қалашган китоблардан бирини олиб очди-да, буюрди: «Қани ўқи-чи!» Қўлимга берилган китоб анчадан буён менга таниш бўлган «Совга» дарслиги эди. Кулгим қистаб келди-ю, ўзимни босдим-да, директор кўрсатган саҳифадаги ёд бўлиб кетган жумлаларни шариллатиб ўқишга тушдим: «Отга тақа қоқ...», «Бир парча патир оламга татир...», «Қозиқ устида қор турмас...» «Тўхта, тўхта, болам!»— деди директор менга ҳайрат билан боқиб. «Айт-чи, болам, қаерда савод чиқаргансан?», «Уйда», дедим мен. Директор мени бошқатдан сўроқ қилиб, дадам, ойимнинг кимликларини синчиклаб билиб олди. «Демак уйингда анча сабоқ олган экансан, энди сени учинчига ўтказсак бўларкан», деб хурсандликдан елкамга қоқиб қўйди.

Ана шундай қилиб мен яп-янги, каттакон мактабнинг ёруғ синфидаги парталарга ўртоқларим билан ёнма-ён ўтириб дарс тинглай бошладим. Биринчи марта тўрт амалдан, жўғрофиядан дарс олиб, буткул янги

бир оламга кириб қолгандай сезардим ўзимни. Жамил афанди, Қодир афандиларнинг билим қадри ҳақидаги таълимлари, ахлоқ-одобдан берган ўғитлари қулоғимга чуқур ўрнаша бошлади.

Танаффусларда турналардай бир сафга тизилишиб, баралла овозда Шарқия куйлашнинг ўшанда бошлагандик.

Қанийди ойим ҳам шу мактаб муаллимлари қаторига тезроқ келиб қўшила қолсала, деб ичим тошарди. Ойимдан эса садо чиқмасди. Негадир оёқлари торта қолмас, ҳар ёқларни ўйлаб, дадамнинг ҳам раъйига қараб чуқур хаёлларга ботардила. . .

Кунлардан бирида ойимга мактабдан хат келди. Яна бир қарра ўз таклифларини эслатишибди. «Эндиям бормасам,— дедила ойим,— ҳурматсизлик, нон тепкилик бўлар. . .» Кейинги вақтларда уйда мактаб тутишни тўхтатганла: «Уйда ўқитишимга шунча қўйиб беришганигаям шукр. Энди янги мактабга бора қолинглар. Ўзим ҳам борсам керак», деб шогирдлари билан хайрлашганларига анча бўлди.

Ойим таваккалига Масъудани боқиб туришни Қутби опамга топширдилар-да, ўшандаям паранжини бошдан қўймасдан янги мактабга қадам босдила. Уларни мактаб раҳбари, муаллим ва муаллималар хурсандлик билан қаршилаб, ўз сафларига олишди.

Ойим мактабда ўқув, ёзувдан дарс бера бошлаганларига уч-тўрт кун бўлганда, Қутби опам тўсатдан оғриб қолди. Қорнини чангаллаб ўзини қўярга жой тополмасди бечора. Ойим унинг қорнини силаб, пахта иситиб босиб, сано ичириб, исириқ тутатиб, яна бошқа даволарни қилиб кўрдилар, бўлмади. Яхшики Зоҳида опоқи, Тожи кеннойилар бор. Тез-тез чиқиб, куйди-пишдилик билан ойимлага далда бериб туришди. Уларнинг маслаҳатича кинна солдиришди. Дадамга чилла ёсин ўқитдиришди. Табиб чақириб кўрсатишди. Опам тузалавермагандан кейин, ойимлани қаттиқ ваҳма босди. Кечалари ухламасдан опамни ёнида ўтириб чиқдилар. «Энди нима қилсак экан?» деб Тожи кеннойига термулдила. Тожи кеннойи далда берди: «Нариги маҳаллада нафаси ўткир дуохон бор деб эшитардим. У ўқиб дам соларкан, фол ҳам очаркан. Ўшани чақирсакмикин?» деб қолди.

— Мен-ку ҳар қанақасига кўрсатишга тайёрман-а,— дедила ойим андишага берилиб,— аммо қори акангизни раъйилари бўлмас. У киши ирим-сиримлар беҳуда

нарса, бидъат-хурофот деб ёнларига йўлатмайдилар. Айниқса фолчи, ромчи деса капалаклари учади.

— Нима қилай, кўнглингизда армон қолмасин, девотман-да. Яна ўйлаб кўринг,— деди Тожи кеннойи ойимнинг ўзларига ташлаб.

Ойим ўйлаб олганларидан кейин:

— Айтаётган дуохонингиз эркакми, аёлми?— деб сўради.

— Аёл. Нурхон пари дейишади. Узиям ҳаммаёққа боравермийди, ишонган жойига боради, дейишади.

Ойим тавакалига ўшани чақришни илтимос қилди. Дадамга уни оддий дуохон деб тушунтирадиган бўлди.

Тожи кеннойи бир аёлни бошлаб келди. Аёл паранжисини ташларкан, уни кўриб кўзларим аланг-жаланг бўб кетди. Бошидан товонигача оппоқ матога ўралган, юз-кўзлариям кўринмасди. У кириб касал ёнига тиз чўкди. Унг қўлини опамнинг пешонасига, елкаларига тегизиб олди-да, сарак-сарак қилди. Қўлинидан муқоваси титилиб кетган бир китобчани чиқарди. Уни арақлаб, алланималар дея пичирлаб куф-суф қилди, опамни бошидан айлантirdи. Китобчани қўлинига тикди-да, кўзларини чирт юмиб, икки қўлини тепага ҳам атрофга саланглатди. Узоқ дуо ўқиди. Кейин четроққа суртилиб ўтирди-да, ойим билан Тожи кеннойимга «жин-ажиналар, парилар»ни аралаштириб шивир-шивир қилди. Шивири орасидан яна: «Раҳмон... шайтон... суқ-нафас... Ёмон кўз...» деганлари қулоғимга чалинди. У кетаётганда ойимларга тугунчами, халтачами тўғри-сида нималардир тайинлади.

— Ана, отиң,— деди Тожи кеннойи фолбинни эшикка кузатишгандан сўнг,— дилимдан ўтган гумонни айтди Нурхон пари. Қизингизни касали назар-нафасдан. Ҳа, анови ялмоғиззи кўзи еган!..

— Узимниям гумоним шу эди,— дедила ойим унинг фикрига қўшилиб.— Кўзингга ўқ теккур қачон кўрса менга елимдай ёпишиб, қизимни мақтагани мақтаган. Оғиз солган...

— Нимасини айтасиз,— деди Тожи кеннойи очигига кўчиб.— Сизга айтишга тилим бормаи турувди... Тунов кун кўришганимизда яна шундан чайналди. Қутби қиз ундоқ — Қутби қиз мундоқ, «отинни қўйиб қўйгандай ўзи, жажжи отин!»— дейди. Уғлига биноси зўр. Нимаймиш, «Уғлим тўра йигит бўб ўсвотти. Мана пойтахт

Самарқандда ўқиб келиб, амали ошди яна. Унга шунақа отин қизлар муносиб» эмиш!..

Бу совуқ хабар ойимда саволлар туғдирди, тиллари қичиб келдию, аммо сўраб ўтириш юракларига сиғмади. Тожи кеннойи билан бир нимани келишиб олдилар-да, менга иш буюрдила. Ғалати иш: ҳозир секин бориб Ҳожар холанинг эшиги остонасидан бир қисим тупроқ келтирармишман. Буни ҳеч ким кўрмаслиги керак, деб тайинладила. Улар опамнинг олдига кириб кетишаркан, мен ҳовлида гарансиб қолдим. Буни қандай эплайман энди деб хаёлга ботдим: тупроқни нима қилишади? Нега у Ҳожар холанинг остонасидан олиниши керак?— деб бошим қотди. Аммо буни сўраб бўлармиди! Бу топшириқ опамни даволаш билан боғлиқ бўлса, уни кечиктириш мумкинми! Таваккал деб йўлга чиқаман. Узимга маълум майдоннинг бир бурчидаги Соттининг пастак, қийшайган тахта эшигига яқинлашаман. Биров кўрма-яптими деб атрофга аланглаб оламан. Эшик ёнида ток новдалари осилган, узум ҳам пишай деб қолган экан. Мени биров кўрса узум егани келибди деяқолсин деб узумдан шингил узиб оламан. Уни чайнаб туриб эшик остонаси ёнидан бир қисим тупроқ сидираман, тупроқни ток баргига ўраб чўнтакка ураманд-да, шартта изимга қайтаман...

Ойим севингандай бўлиб, барг ўрамини қўлимдан олдилар-у, Тожи кеннойиникига чиқиб келдила.

Кечқурун қош қорайганда Тожи кеннойи келиб ойимнинг қўлларига туморчадай бир нима узатди. (Буни мен дуохонга дам солдириб келинган тупроқ деб тушундим). Ойим эса менга имлаб: «Мана шу тугунчакдаги тупроқни ҳеч кимга сездирмасдан ўша олган жойингга тўкиб келгин», деб буюрдила. Мен ҳам гап айлантирмасдан тугунчакни чўнтакка солдиму жўнадим. Кўп юрмасданоқ, мачитдан келаётган дадам учраб, йўлим тўсилди. Дадамнинг, «бемаҳалда қаёққа кетяпсан?» деган саволларига жавоб тополмай, «ойим... анёққа...» деб дудуғландим. Яна қайтариб сўраганларидан кейин, ойимнинг буюрганларини айтишга мажбур бўлдим. Дадам қўлимдан тугунчани олдила. Уйга қайтдик. Энди ойимла билан ёмон гап бўлади-да деб юрагим така-пука. Дадам опамни кўриб чиқиб, айвон лабига ўтиргандила, олдиларига ойим чойнакда чой келтириб қўйдила. Шунда дадамнинг имолари билан ойим омонатгина ўтирдила. «Ана энди ёмон гап бошланадиган бўлди-да», деб қўрқиб турибман. Дадам бўлса

одатдагидан кўра секин, юмшоқ овозда сўз очиб:

— Қилаётган ҳаракатингни сезиб юрибман, ойиси,— дедила қаттиқ ботмийдиган қилиб. Кейин худди томоқларига бир нима тиқилгандай ютиниб, жим қолдила, товушлари титрагандай давом этдила.— Биламанки, бу ҳаракатинг ноиложликдан, азбаройи жонинг ачиганликдан бўляпти. Нимаям қилардик. Худо берган дард. Давосиниям ўзидан сўриймиз-да. Фолчиларнинг иримига ишониб ўтириш оқ-қорани таниган одамга ярашадими? Бу ҳаракатинг худди сувга чўкаётган одамнинг хас-чўпга ёпишганига ўхшаб кетади. Ундан кўра тездан касалхонага обориб дўхтирларга қаратайлик. Қаратган қараб қолмас дейишади-ку. Шунга хўб дегин, ойиси!..

Ойим, ҳар галгидай бу гал ҳам дадамнинг айтганларини қайтаролмадила.

Эртасига вақтли дадам Ориф амаким билан биргаликда опамни замбилга солиб Эски Жўвадаги касалхонага обориб ётқизишди. Кунда касалхонага қатнаб қолишди. Ойим бир неча кун касал олдида қолиб ҳам кетдила. Дўхтирлар бўлса: «Қизчанинг касалини ўтказиб юборибсизлар», дейишибди. Шундан кейин опам шўрликни яна замбилда уйга келтиришди. Энди опам жуда ҳолдан тойган. Кўзини очишга мажоли қолмаганди. Ойим мени опам ётган уйга йўлатмай қўйдила. Бир куни бувим: «Опажонинг йўқлади», деб мени касал олдида етаклаб кирди. Опам тўшакда чалқанча чўзилиб ётарди. Худоё тавба, уни танимай қолсам бўладими — ранги рўйи жуда ўзгариб кетганди. Бувим унинг қулоғига аста шивирлаб: «Уканг келди, қизим!»— девди, опамнинг кўзи ярқ этиб очилди. Қуруқшаган лаби бир нима деб пичирлади. Унга янада яқинроқ эгилсам, қулоғимга: «Ойимни хафа қилма», деган сўзлари кирди. Шу сўзларини икки марта қайтарди. Этларим жимирлашиб, ўзимни йўқотиб қўяй дедим. Бувим жавоб бер деб имо қилди. Тилимга сўз келмасди. Менинг ўрнимга бувимнинг ўзи: «Хотиржам бўл, опажонниси, уканг ойисини сира хафа қилмайди, сира!» деб қўйди...

Опамнинг вафоти худди оғир зилзиладай уйимизни остин-устин қилиб юборди.

Дастлабки соатда ойим бутунлай эсдан оғиб, бувимнинг қучоғида узоқ донг қотдила. Уларнинг елкаларини силашиб, юзларига муздай сув сепишиб зўрға ҳушларига келтиришди. Ҳушларига келдилаю ўзларини

опамнинг бағрига отиб, қаттиқ фарёд кўтардила. Тинимсиз фарёдлари ҳамманинг юрагини эзиб юборганди. Қариндош-уруғлар, қўни-қўшнилар, уларга қўшилишиб, уйимиз қиёмат-қойим бўлганди. Чинданам Қутби опамга куймаган одам йўқ эди. Биров унинг ақл-фаросатидан гап очса, биров ҳусн-жамолини, чевар-лочинлигини таърифлаб, афсус-надоматлар чекарди...

Қоп-қора либосга бурканиб олган ойимнинг айтиб йиғлашлари эртаю кеч тинмасди:

*Бошимдаги қанотим,
Оғзимдаги новвотим.
Ширин сўзгинам болам.*

*Юрганда йўлларида
Гуллар очилган болам,
Сўзлаган сўзларидан
Дурлар сочилган болам.*

*Вой болам, вой болам,
Меҳрибоним вой болам.
Бошимдаги соябоним вой
болам!..*

Ойимнинг ич-ичларидан отилиб чиққан оҳ-нолаларига чидаб туролмай, мен ҳам, синглим Масъудаям қўшилишиб додлардик. Ахир жондан азиз опамиз — доим бизга меҳрибонлик қилиб, ҳар ишда ёрдам бериб, кўнглимизни кўтариб турадиган яқин кишимиздан ажралсак қандай чидаймиз. Айниқса унинг жони узилиш олдидан мени ёнига чақиргани, «ойимни хафа қилма!» деб айтган сўзларини қандай унутаи!..

Бизнинг дод-войимиз бора-бора қўшниларни безовта қилиб қўйганди. Шунинг сезган дадам ойимга насиҳат қилдила:

— Мунчаям об-дийда қилавермасанг. Худони қилганига кўнмай иложимиз қанча. Сени ким айтади ўқиган хотин деб. Қўни-қўшнилар тинчлигини шунча бузганинг, болаларнинг юракларини шунча эзганинг етар энди! Мундоқ ўзингга сабр бериб, қолганларни шукрини қилгин-да!..

Уйимиздаги мотам дадамини ишдан қўйган, мени ўқишдан қолдирганди. Азанинг ҳеч кети йўқдай кўринарди. Вақт ўтиши билан ора-сира ойимларнинг йиғилари пасаяр, одатдаги юмушларига, китобхонликка

берилардила. Анчадан буён қўлга олмаган ишпечларини ёзиб, дўппими, жиякми тикишга тушардила. Мен ҳам уларни юпатмоқчи бўлгандай, кўчада кўрган-эшитган нарсалар, саргузаштлардан сўзлаб берардим. Баъзан маймун ўйнатувчилар, девоналарнинг ғалати қилиқларини қилиб салгина бўлса-да ойимни жилмайтиришга интилардим. Баъзан кутилмаганда ойимнинг йиғилари бошланиб қолса, Зоҳида опоқим ё Баҳри кеннойим чиқишиб, овунтиришга ҳаракат қилишарди. Уларнинг ҳам кучлари етмаса, мен секин бориб, Тожи кеннойини айтиб чиқардим. Тожи кеннойи навбатдаги чиқишида ўзига хос дали-ғулиликни қўйиб, ойимдан ўпкаланиб деди:

— Ҳой отин: сизга нима бўлди ўзи? Қачонгача ўзингизниям, бошқаларниям қийнайверасиз. Ахир ҳаммани сабр-тоқатга ундайдиган, бошга бирон савдо тушса худодан кўришга чақирадиган сиз эмасми, нега ўзиз бунга амал қилмийсиз-а?

Бу оғир савол эди. Ойим индолмай қолдила. Чинданам қўшни аёллар ташвиш-ғами борми, маслаҳати борми, ойимга чиқиб ёзилишарди, дилгирлигини йўқотишарди.

Бир куни қўшни хотинлардан бири чиқиб эри Тўланбойдан ҳасрат қилгани эсимда. Эри сўлақмондай бўлиб бирон ишнинг бошини тутмаган, ярмаркада ўрислар билан нон-қатиқ бўлиб, даллолликми, қиморми, нима балоларга айланишиб юаркан. Хотиннинг ўзи бировларнинг юмушларини қилиб, амал-тақал рўзгор тебратаркан. «Ҳаммадан кўра ўғилчам Набининг отага тортиб «Самарска»ларга қўшилганига чидолмийман», деди хотин. (Қаҳатчилик замонида чет элдан Тошкентга нон қидириб келиб қолган оч-яланғоч дайдиларни «самарска» дейишгучи эди). Хотин сўзининг пировардида: «Эримга Қори акам бир насиҳат қилиб қўйсалар!» деб илтимос қилганди, ойим: «Тўланбойга Қори акангизни сўзлари ўтмайди. Унга эллиқбоши бас келиши мумкин», дедила. Уғлини эса яхшиин мактабга киритиб қўйиш керак, ўқиш билан андармон бўлса безорилар таъсиридан қутулиши мумкин, деган маслаҳатни берувдила. Хотин маслаҳатга кўнди, шу билан бирга Набини мактабга тортишда менинг ҳам бош қўшишимни сўради. Мен ваъда бердим.

Ёшгина келинлардан бири ойимга турмушидаги кам-кўстидан орзу-ҳаваслари битмаётганидан сиқилиб ҳасрат қилувди, ойим унга ётиғи билан: «Ҳеч сиқил-

— Тушунган одам деб ким айтади сени, Малика! Ойимми насихатларини ҳам қулоққа олмайсанми, «Қолганларни шукрини қил, ўзингни қўлга ол!»— дедилар-ку.

— Кетишимга дадасиям рози бўлмасалар керак,— дедила ойим охири дадамни рўкач қилиб.

Дадам бўлса, холамнинг таклифини эшитиш биланоқ:

— Майли, мундоғ далага чиқиб кўкрагига шамол тегсин, дилгирлиги ёзилсин. Жуда ғамбода бўлиб юракбағри эзилиб кетди,— деб қолдила.

Дадам ҳар вақт ўйлаб гапирардила. Ойим уларнинг сўзларини ҳеч қайтармасдила. Бу гал ҳам қайтаролмадила. Фақат Масъудани олиб кетиш устида узоқ тортишув бўлди. Дадам: «Масъудани эси кириб қолди. Менга ҳамроҳ бўлиб қола қолсин, зериктирмайди», дедила. Уёқда Баҳри кеннойим ҳам: «Масъуда қолаверсин. Назми қизимга ҳамроҳ бўлиб ўйнаб юради. Ўзим қараб тураман», деб ваъда қилди.

Бозор кунни эди. Поччам даладан бозорга келтирган қовун, тарвузларини сотиб бўлиб, бизни четанли арава-сида Тўқайга олиб кетди. Мен ўзимни худди осмонда учиб кетаётган қушдай, энгил сезаман.

Менинг боришим Мирзаҳматга худди тўйдай бўлди. Нақ ҳовлиққанича эчкидай сакраб келиб аравага отилди. Худди қайтиб кетвормасин дегандай мени четандан юлқиб тортди, белимдан олиб кўтариб қўйди. Унинг ёнида шалпангқулоқ, ўсиқ юнги кўзларигача бекитган кичкина ит ўралашиб юарди. «Йўқот итингни!» десам, Мирзаҳмат керилиб: «Қўрқма сира. Арслоним ақлли, менинг одамларимга тегмайди!» дейди. «Бу жинқарчанинг нимаси арслон бўлади?» десам, «Гавдаси жинқарча бўлгани билан иши катта, кейин кўрасан!» эмиш. Мирзаҳмат бояги ҳовлиқиши билан мени катта дарвозадан қўрғончага судради, ошхона қаторидаги ҳужрага опкирди. Тандир ёнидаги қозиққа илинган узун таёқчаларни кўрсатди. Таёқчаларга каноп тортилиб, учларига қармоқчалар илинганди. Мен юборган қармоқчалар учун раҳмат айтиш ҳам эсига келмай, шу қармоқчаларда қанча балиқ тутганини мақтана кетди. Гапларига ишонмай: қачон, қаерда, қанақа балиқлар тутганини сўрамайманми, у кучайиб:

— Мунча эжикиламасанг! Мана мундоқ!— деб икки қўлини икки ёққа шарт ёзворувди, бир қўли келиб афтимга шарақлаб тегди. Қилган бесўнақай ҳаракатидан

Ўзи чўчиб тушди, кечирим сўраганча, силаб-снийпай кетди. Ана шунақанги жағиям, қўл-аёғиям тиним билмас аломат холаваччам бўлади Мирзаҳмат. Юзим оғриганига қарамай, унинг ҳовлиқма қилиқларидан кулгим қистаб кетди:

— Мен сендан балиқнинг қанақалигини сўрасам, сен...

— Э, ҳа...— берган жавобининг беўхшовлигини сезиб қолди-да, тузатган бўлди.— Хилини сўравотман дегин? Лаққа балиқ, лаққа! Есанг мазза!...

— Худди егандай оғзингни чапиллатасан-а! Кўпиртиришга устасан. Уша ўзим билган кўлчада сен кўрсатган мана мундоқ балиқ бўларканми?!— деб мен ҳам қулочимни ёзувдим, қўлим унинг бўйнига қарсиллаб тегди.

— Вой, вой, қасдингни олдинг-а?— деб у яна баттарроқ авж қилди.— Агар-чи, ҳей Ҳакимвой, ростданам ишонгинг келмаётган бўлса, юр ҳозир, кўлга оборманим бўлсин!

Мирзаҳмат қармоқнинг бирини ўзи тутиб, бирини менга тутқизди. Ҳужрадан шундоқ чиқсак, Роби холам дуч келиб:

— Вой, шўх такам-е, қаёққа отландинг. Аввал мундоқ меҳмонни дастурхонга ўтқазмийдиларми!— деди-да, қармоқларни жойига қўйдириб, бизни айвонга бошлади.

Олдимизга қўйилган сопол товоқдаги ёғлиқ қатикча нон тўғраб қорин тўйғазиш пайида эканмиз, ойим билан холам сабзи, пиёз артиб, ошнинг ҳаракатига тушишганди. Поччам бўлса қўрғонча тўрида аравадан чиқарилган отга сув ва ем бериб, оғилхонадаги сигир-бузоқларга қараб ғимиллаб юрарди. Уни дарвозадан биров чақириб қолди. У шоша-пиша устидаги ирkit яхтагини тоза яхтакка алмаштирди, белбоғини бойлаганча кўчага отланди. Холамнинг:

— Қаёққа кетвотсиз, дадаси, ош дамляпман, еб борарсиз!— деганига қулоқ солмай чиқиб кетди. Шу кетганича ош сузилгандаям, ундан кейин ҳам дараги бўлмади. Холам безовталаниб қолди.

Мирзаҳмат мени томорқага бошлади. Томорқада ўрик, ёнғоқ олхўри, жийда, шафтолилар тўлиб ётибди, тоқлар уларга аймақи бўлиб кетганди. Ўзоғ йили кузда келганимизда холам бизга бу меваларнинг туршакларидан кўтарганимизча халталарга тўлғизиб бер-

ганди. Қиши билан еб чиққандик. Мирзаҳмат мени томорқага меваларнимас, уяларни кўрсатгани бошлаган экан. Тахтачалар, фанерлар, тунукалардан ясаб дарахтларга илинган қуш уялари анчагина эди.

— Анувни қара, анувни!— деб менга бир уяча тешигидан бошчаларини чиқариб турган қушчаларни кўрсатади.— Булар қарқуноқчалар. Ҳадемай катта бўлиб шундоқ сайрайдики, эшитсанг худди бедана дейсан.— Мирзаҳмат бу уячаларни қандоқ қилиб ясаганию жой-жойига илиб чиққани, уларга дарров қушлар келиб жойлашганини оғиз кўпиртириб мақтайди. Мен унга:

— Қуруқ аравани олқочаверасан. Шунча уяни ўзинг ясаганмассан. Дадангми, бошқаларми ёрдам беришган!— дейман, у бўлса зўр бериб ўзиникини маъқуллайди.

Биз тортиша-тортиша энди ўрнимизга ётгандик, поччам этигини дўқиллатиб дарвозадан кириб келди. Овқатланиб ўтириб холам билан ғўнғиллаб гаплашгани эшитилди. Холамнинг: «Нима гап экан, тинчликми?» деган саволига, поччам: «Қишлоқ шўросида майлис... Колхоз деган гаплар...» деб дудмал жавоб қилди. Холам: «Колхоз дегани нима экан?» деса, поччам: «Буми... ҳамма бирлашади, деганимиш...» деб тушунтирган бўлди. Холам яна тушунмовди. «Э. уёғини сўрама. Ўзим ҳам тагига етолмай сарангман...» деб қўя қолди поччам.

Биз ухлаб турганимиздан кейин бу ғалати гаплар худди тушдай миямиздан учиб кетди.

Холам ҳозиргина тандирдан узилган иссиқ нон билан айвон пешанасига илинган чамбараклардан қаймоқ тўла товоқларни келтириб олдимизга қўйди. Қоринни тўйғазаб олдик-да, сигир, бузоқ, қўчқорчани ҳайдаб кўча чангитганча далага жўнадик. Албатта қармоқларни олишнинг унутганимиз йўқ. Арслон бир қаричча келар-келмас думини ликиллатиб подани бошлаб борарди. Мирзаҳмат йўл-йўлакай тўхталиб, баланд бақатераклар ортидан бошланган бедазор, оқ капалаклардай шиғил гул очаётган пахтазорларни кўрсата борди, уларнинг ораларига бедана учун тузоқлар қўйганини, азон пайтлари беданалар порт-порт қилиб тузоққа илинишини оғиз кўпиртириб гапирди.

— Бедана тутишда-чи, кўрасан, Арслон ҳам роса иш беради-да!— деб қўшиб қўйди...

13. КИМНИНГ ҚУЧҚОРИ ЗУР?

Мирзаҳматнинг қуруқ аравани опқочавериши ов пайтида яна дангалроқ кўринди.

Биз буғдой, арпалари ўриб олинган қирга етканимизда тўхтаб, молларни ўтлатиб қўйдик. Мирзаҳмат итини уларга пойлоқчи қилиб қолдирди-да, унга: «Хушёр бўл, молларни кўздан қочирма!» деб тайинлагани кулгимни қистатди. «Галингни тушунарканми?» десам, «Тушунганда қандоқ!» деб қўйди Мирзаҳмат ишонч билан.

Биз қамишзор ёқасига бориб қармоқларни кўлга ташладик.

— Ана энди балиқларни билонглаб чиқишини кўраверасан,— дея ғурурланиб, тилини чапиллатиб қўйди шеригим.

Унинг гапига лаққа ишондим. Ёнимдаги пақирчани чувалчанглардан бўшатиб, балиқ солишга тайёрлаб қўйдим. Қирғоқда чордона қурволиб қармоқ ипларини қимирлашини кутамиз. Узоқ кутамиз. Иримигаям қимир этмайди.

— Дараги йўқ-ку!— дедим тоқатим тоқ бўлиб.

— Секин гапир! Ҳозир...— дейди парвосиз шеригим.

Кейин бир нимани сезгандай, тутиб турган таёгини шартта кўтарди. Ҳеч нарса илинмагани. Қармоқни яқинроққа келтириб қараса, учидаги чувалчанг кўринмасди. «Еб кетибди», деди-да қармоққа бошқа чувалчанг илиб, яна сувга ташлади. Тагин анча кутдик. Тушмади. Шундаям Мирзаҳмат ўзини ҳеч нарса бўлмагандай тутиб, энди жойимизни ўзгартирамиз деган фикрга келди. Кўлнинг юқорироғидаги қирғоққа сурилдик. Бу ерда Мирзаҳматнинг амакиваччаси Эргаш ўртоқлари билан балиқ тутишаётган экан. Уларга ҳалал бермайлик деб бошқа жой ахтардик. Кўлдан тармоқ отиб чиққан кўлмакка етганда Мирзаҳмат худди текин ўлжа топгандай қувониб:

— Мана лаққани кони! Илгари тутган жойимни ўзи!— деб шу ерда тўхтади.

Қармоқларни кўлмакка ташлаб, яна термулганча ўтирдик. Унда-мунда сув бети қайнай бошлаган қозондай жимир-жимир этса, Мирзаҳмат кўзларини жовдиратиб, «ана, чўқилапти!» дея шивирлаб қўяди. Шу чоғ қир тарафдан итнинг вовиллагани эшитилиб қолди. Қарасак, ҳов анёқда Арслон ола қўчқорни қувиб кетяпти.

— Арслон, ҳой Арслон!— деб кетидан чопди Мирзаҳмат.

Мен ҳам эргашаман. Бир тепалик тагида қўй, қўзилар ўтлаб юрган экан. Мирзаҳматнинг ола-бўла қўчқорчаси ўшаларга қўшилиб кетди. Арслон вовиллашини қўймасди. Мирзаҳмат қўйлар тўдасидан ола-буласини ажратиб олаётганди. Ним қора қўчқор тўдадан ажралиб чиқиб, Мирзаҳматнинг ола қўчқорига ташланмоқчи бўлди. Мирзаҳмат унинг йўлини тўсди-да, ҳайдаб солди. Уёқдан етиб келган Эргаш бўлса:

— Нега менинг қўчқоримни урасан!— деб шовқин кўтарди, ола-була қўчқорчани итариб юборди. Мирзаҳмат ўз қўчқорчасини ачомлаб олганди. Эргаш масхара-лаб кулди.— Мунчаям қўзичоғингни ардоқламасанг!..

— Оғзизга қараб гапиринг, Эргашвой. Бу қўзичоқмас, қўчқорвой бўлади.

— Ва-а,— деди Эргаш менсимаслик билан,— «Қоравойим» олдида барибир болакай-да!

— Кичкина бўлгани билан-чи, ҳеч мунга ишинг тушмабди. Оқвойим шундоқ каллакласинки, нариёққа учиб тушасан!

— Чиранаверма. Қўзичоғинг меникига рўпара келолмайди!

Охири тортишув қўчқорларни уриштиришга олиб келди.

Иккиси икки тарафдан ўзиникини тезлай бошлади. Қўчқорлар жангга хезланиб, олдин кетларига тисарилишди, кейин бўйинларини гижинг қилиб бошларини эгганча олдинга интилишди, бор кучлари билан сапчиб бир-бирларига калла уришди. «Оқвой» олдинига қаттиққина зарб еб орқага тисарилганди. Эргаш қийқириб чапак чалворди. Ўзига куч йиғиб тисарилиб турган «Оқвой» кутилмаганда шундоқ қаттиқ сапчиб калла урдики, нақ «Қоравой»нинг шохи қирсиллаб кетди.

— Ана, кичик деманг биззи, кўтариб урамиз сиззи!— деворди Мирзаҳмат ғолиб келган полвондай.

Эргашнинг кўзлари қинидан чиқаёзди. Ўзини босишга ҳаракат қилса-да, қўллари қалтираб, «Оқвой»ни бўғиб ташлаёзди ва ўз қўчқорининг бошини силашга тушди. Унинг авзойини сезган Мирзаҳмат:

— Хафа бўлма, ўртоқ, ҳеч нарса қилмас,— деди ялинчоқ бир оҳангда. Унинг ялиниш сабаби менга маълум эди. Эргаш тенгдошлари ичида кучлилиги, жаҳлдорлиги билан ажралиб турарди. Яна унга кимдир «кичик карвон» деб лақаб ҳам қўйганди. Унинг йўрға

хачири ва у қўшиладиган аравачаси бўлиб, унда гоҳо ўртоқларини олиб юргучи, даладан ўт-ўлан ташишда кўпларнинг юкини енгиллатгучи эди. Эргашнинг жаҳлдан тушмаётганини кўрган Мирзаҳмат:

— Бутун айб манави анқовда. «Оқвой»ни ўз ҳолига қўйворган шу,— деб итини бир тепди. Ити ангиллаб орқасига қайтди.

Эргаш ҳам, биз ҳам жой-жойимизга тарқалишдик. «Оқвой»ни сигир-бузоқ ёнига қўйиб, уларни Арслонга ишониб қолдирарканмиз, Мирзаҳмат унга қўлини бигиз қилиб: «Сен итвачча, тагин яна анқовлик қилиб, молларни кўздан қочирсанг, худди абжағингни чиқараман», дея пўписа қилди.

Қўлмак ёнига қайтсак, қирғоққа санчиб қўйилган таёқларимиздан бири сув бетиде сузиб юрибди. Чўплар ёрдами билан таёқни тортиб олувдик, ип учиде липиллаб балиқ чиқди. Қандоқ денг — нари борса бир қаричча келади. Шунгаям Мирзаҳмат демаганнинг оғзи қулоғига етиб тиржайганини кўрсангиз. Айтгани тўғри чиқди-да ишқилиб. Янгидан қармоққа чувалчанг илиб сувга солди. Эндигина қорин очгани эсига тушиб, белбоғидаги нонни ўртага ушатиб қўйди. Нон томоғимдан зўрға ўтарди.

— Роса чанқадим-да. Уйга кета қолийлик-а?

— Бўпти, ойим ҳам тушликка етиб келинлар, девди...

Қармоқларни йиғиб, моллар олдига келсак, «Оқвой» кўринмайди. Арслон ҳам йўқ. Мирзаҳматнинг капалаги учиб кетди.

— Ҳа итвачча!— деди Мирзаҳмат бўғилиб.— Қўчқорни тагин қочириб, кетидан қидириб кетганга ўхшийди...

Қирнинг ҳар томонига аланглиймиз. Узоқдан итнинг қораси кўринади. «Арслон!» деб бақиради Мирзаҳмат. Ит, кўзларини ҳар ёққа аланглатганча ҳаллослаб етиб келади. Ҳаракатлари бежо. Бир оёғи оқсоқланади. Гуноҳ иш қилиб, эгасининг ғазабидан кўрқаётгани сезилиб турарди...

Мирзаҳмат жаҳл ичида:

— Қаёққа тентирадинг, итвачча! Қўчқорри қаёққа йўқотдинг? Оёғингга нима бўлди? Ким билан тепкилашдинг, а, ярамас?!— деб дағдаға қилди ва қўлидаги таёғи билан Арслонни қаттиқ туширмоқчи бўлувди, мен қўлидан ушлаб қолдим...

Иккимизнинг ҳам юзимиз шувит бўлиб уйга кириб келдик. Мирзаҳмат молларни оғилхонага киритди-ю ойисига кўринмаслик учун томорқага ўзини урди. Дарахтлардаги қуш уяларига дон сепиш баҳонасида анча вақт тимирскиланди. Холам мени қўрибоқ, ўғлини сўради. Ўзимни билмаганга олиб турувдим. Холам овози борича ўғлини чақирди. Мирзаҳмат анча ҳаяллаб томорқадан судралиб чиқаркан, ҳозироқ ойим қўчқорни сўрайди деган хавотирда юраги така-пука эди. Ойиси бўлса;

— Қаёқларда шунча тентирадинг-а! Тушликка етиб келмасдан меҳмон болажониммиям, уёқда дадангням оч қолдирдинг, тентагим!— деб койинди.

Шундагина Мирзаҳматнинг эсига кундалик вазифаси тушди. Ҳар кун тушда даладаги дадасига овқат оборгучи эди. Бугун-чи?.. Ҳозироқ обормоқчи бўлувди, ойисининг ўзи аллақачон элтиб берганини эшитиб, дами ичига тушди.

Нимаям бўлиб холам оғилхонадаги моллардан хабар олмайдими... Бирдан ажабланди:

— Қўчқортойинг кўринмайдими, болам?

Мирзаҳмат, еб турган овқати томоғидан ўтмай, талмовсиради. Ўйлаб, ҳеч қандай важ тополмадию, пиқиллаб йиғлаб юборди.

— Сенга нима бўлди, жиннивой?! Бўлган гапни айтавермайсанми?

Мирзаҳматнинг айтишга тили бормай турарди.

— Ишқилиб қўчқортойни бўри-мўри еб кетмади-ми? Агар адашган бўлса, ўйини топиб келар, уни биров ўғирлармиди? Қишлоғимизда худога шукур, бегона молга биров кўз олайтирганмас шу чоққача,— деб холам ўғлини юпатишга тушди. Лекин Мирзаҳмат юпанмасдан ҳадеб пиқиллайверди. Кейин холам адиқлаб қолди.— Мунча куйиб-пишмасанг? Ё бировдан гумонинг борми? Гапиравер очигини...

— Анув... Эргаш...— деб дудуқланди Мирзаҳмат.

— Ҳой бола, нима девотсан? Эргаш нима қилди?— Холам синчковлади.

Мирзаҳмат бўлса чайналаверувди, холам менга савол назари билан боқди. Мен, қирда бўлиб ўтган воқеаларни битта қўймай гапириб бердим.

— Хўп, нима бўлса бўлгандир,— деди холам,— аммо қўчқорнинг йўқолганини Эргашдан кўриш ҳеч ақлга сизмайдиган иш. Эргашни биламан, анча серзардалиги, манманлиги бор, аммо ўзи тўғри, ҳалол бола. Ҳожат-

барорлиги ҳам бор. Бировни билмасдан туриб ўғри қилиш гуноҳи азим бўлади, болам!..

Мирзаҳмат ортиқ Эргашга тил текизолмади. Ўз қўчқори қаёққа ғойиб бўлганини ўйлаб ўйинга етолмади. Овқат ҳам томоғидан ўтмади. Мен билан очилиб гаплашишгаям тоби қолмади.

Мен унга дейман:

— Намунча қўрқмасанг-а! Битта қўзичоқни йўқотганинг учун дадангдан калтак ермикинсан-а?

— Дадам мени ҳеч урмийди. Гап ундамас!— дейди Мирзаҳмат аламини яширмай.— Ўша сени кўзингга кичкина бўб кўринган қўзичоқ-чи зотли қўчқорни бола-си. Бир йилдан кейин зўр қўчқор бўб етишади, бошқа қўчқорларни жангда қийратиб, бутун қишлоққа овоза бўлади, биласанми?!

— Ҳа, бўлди, зўр қўчқорри эгаси бўб ўзимам ном чиқармоқчиман, шунингчун куйиб кетяпман, дегин-а! Ўзинг ҳам-чи, Эргашдан баттар шуҳратпараст бўлсан-да!

— Жа унчаликмас,— деб минғирлади Мирзаҳмат.

Бу воқеадан хабар топган ойим мени бир чеккага чақириб, мабодо қўчқорнинг йўқолишига сен сабабчи бўлмадингми деб сўриштирадила. Менда ҳеч қанақа айб йўқ десам ҳам, ойим тинчмасдан, мени тергаб кетдила:

— Мирзаҳмат деҳқон боласи эмасми, иши кўп. Сен уни ҳар балога алақситавермагин. Иложи бўлса у билан бирга ул-булга қарашворгин.

Ойим бу гапдан холамгаям очгандила холамми жони кирди:

— Қанийди қарашворишса. Шу кунларда поччангни иши бошидан ошган. Одам ишлатий деса ҳамёни кўтармайди. Дастёргиналарим далага чиқишса-ку, ҳарна поччангга дармон бўларди, ҳайт деган туяга мадор. Ўйин ҳам бўларди, иш ҳам...

Уринга ётгунимизча холаваччамдан садо чиқмади. Кечаси бўлса у ёнбошидан бу ёнбошига ағдарилиб чиқиб, уйқумниям бузди. «Шунақа диққатвозлик қилаверса одамни зериктириб қўяди-ку. Далага келганим ҳам бекор кетади-да», деб мени ғам босди. Ойимга айтиб, кетақолсакмикин?..

Биринчи хўроз қичқирганда уйғонсам, ёнимда Мирзаҳмат йўқ. Оғилхона тарафдан унинг ойиси билан гаплашиб чақчақлашаётганини эшитдим у ҳайрон бўлдим.

Нима гап экан деб ёнларига югура бордим. Мирзаҳма́т ўзида йўқ хурсанд, чапак чалиб:

— Уни қара, уни қара, акангни қўчқорчаси келиб қолибди!— дея ҳовлини бошига кўтарарди.

Мен холамга ҳайрон бўлиб қарадим. У тушунтира кетди:

— Ҳалигина қўчқорнинг «ба-а» лаганини эшитиб, уйғониб кетдим. Туриб қарасам, томорқа томондан дингиллаволиб кириб кевотти жонвор. Кеча ўзим айтдим-ку, жонворинг йўқолмайди, ўзи оёғи билан кириб келади деб. Қайси бир барака топкурри иши бу...

— Ўзи зўр, ҳам ақлли-да «Оқвой»им!— деб қўйди Мирзаҳма́т яна керилишини бошлаб.

14. ДЕҲҚОН ТАШВИШЛАРИ

Бугунги дала сайримиз бедана овидан бошланди.

Мирзаҳма́т нонлар, асбоблар солинган оғир халтани бир қўлига, қумғонни иккинчи қўлига олди-да менга матрапни тутқазди.

— Нега оғирларини ўзинг кўтариб, енгилени менга бердинг?

— Мунда гап бор,— деди Мирзаҳма́т дарров жавоб топиб,— матрапни елкангга илиб борсанг, кўрганлар: ана Тошкентдан катта овчи келипти, деб ҳавас қилади.

Арслон, кеча нимадандир лат еган бир оёғини хиёл оқсоқлантириб, олдимизга тушди. Пахтазорга етканимизда Мирзаҳма́т дала бошидаги қамиш чайлада мени қолдирди-да, ўзи оёғининг учини аста-секин босиб ғўза орасига кирди. Арслон эгасидан уч-тўрт қадам олдинга ер бағирлаганча имиллаб судраляпти, худди тошбақа дейсиз. Йигирма-ўттиз қадам ичкарилагандан сўнг Мирзаҳма́т таққа тўхтади. Овоз чиқармасдан қўлини баланд кўтариб мени ўзига имлади. Нима бўляпти экан деб кетидан борсам, кўзимга илингани шу бўлди: ғўза пуштасида бедана типирчиляпти! Муштумдай лойга от ёлидан олинган қилни ўтказиб ясалган, ёнига тариқ сепилган тузоққа илинибди жонвор. Ит бўлса уни оёғи билан авайлаб босганича тек қотди. Мирзаҳма́тни кўрсангиз, оғзи икки ёққа тарвақайлаган қўйи менга мағрур тикилиб турар, мендан мақтов сўзи кутарди. Тилимга келгани шу бўлди:

— Қачон қўйгандинг тузоқни?

— Кеча...

— Менга нега айтмовдинг?

— Жўрттага. Қизиғи кетиб қолмасин, деб...

— Ҳа, муғомбир. Нечта тузоқ қўйгансан?

Мирзаҳмат, тузоқдан бўшатволган беданани қўйнига солган ерида бирдан «тис» деб қўлини оғзига ёпди. Ғўзанинг нариги эгатида алланима шитирлаб кетганди. Арслон лип этиб ўшоққа ўтди. Кетидан борган Мирзаҳмат:

— Қойил, жуфт бўлди!— деб қўйди. У эҳтиётдан менинг елкамдаги матрапни олди. Ҳар ер-ҳар ерга оралатиб қўйган тузоқларини ҳам текшириб чиқди.— Бугунга етар-а? Юр, макиёнларни дадамга кўрсатамиз.

— Нега буларни макиён дейсан-а?

Мирзаҳматга ўз билағонлигини кўрсатиш учун яна бир гап топилганди:

— Билмасанг билиб қўй. Бедананинг урғочиси. Ўзи катта, бўйи чўзуқ, семизгина. Ойим ошга босади шунақасини. Мазза!..

Елкасида баркашдай кетмон, пешонаси рўмолча билан танғилган, қўй кўз, қип-қизил башарасини соқол қоплаган, бўйи дароз, поччам дала ўртасидаги ўқариқ томон бораётган экан.

— Хўш, ов қалай бўлди?— деб кутиб олди бизни.

Мирзаҳмат қўйнидан иккита макиённи олиб кўз-кўз қилди.

— Тузук, далага барвақт чиққанларинг бекор кетмабди. Бу жонворлар ўзи саҳардан учишга тушади-да. Хўп, энди нима қилмоқчисизлар?

— Сизга ёрдам бергани келдик, дада.

— Балли,— деди хурсанд бўлиб поччам.— Озгина ўтоқ қолган. Нариги картани суғориб бўлгандан кейин, ўтоқни ўзим эплаштираман. Сен меҳмонни томоша қилдиравер.

Поччам «меҳмон»ни деб ўғлиниям ишдан озод қилаётганини кўриб, ўнғайсизландим. Холам билан ойимнинг кеча айтишган сўзларини эсладим.

— Томошаям бўляпти, почча. Ишингизгаям қарашийлик!— деганидим. Мирзаҳмат мени қувватлади:

— Ўтоқ нима бўпти, қилиб юрган ишим-ку, дада. Майли, кўрсатинг, озгина қарашворайлик!

Поччамнинг чеҳраси ёришиб кетди.

— Ҳаким уйида иш қилиб ўрганмаган. Чарчатиб қўйсанг нима бўлади?

— Унақа деманг, почча! Уйда дадамнинг ишларига боқишиб тураман-ку.

— А, ростдан-а?

— Ишонмасангиз, оймдан сўранг!

Поччам бошқа сўз айтмади, бизга иш кўрсатди-да, ўзи кеча ўтоқдан чиқарган ғўзаси қаторларига ўқариқдан сув оча бошлади.

Биз енг шимариб ғўза ораларидаги ёввойи ўтларни шарт-шурт юлишга тушдик. Ким ўзар бошланди. Икковимиз икки эгат бошидан тушган бўлсак, гоҳ у ўтиб кетарди, гоҳ мен. Охири чаққонлик қилиб мен ўтиб кетдим. Мундоқ орқамга қарасам, Мирзаҳмат мен ишлаётган эгатга энгашяпти.

— Ҳой, нима қиляпсан мен томонда?

— Мана кўриб қўй!..— У эгилиб юриб тупроқ орасидан уч-тўртта илдиз суғуриб олди-да, менга кўрсатди.

Шунда мен ўз ишим чалароқ бўлаётганини сездим. Энди ўтларни таг томири билан суғуриб олишга ҳаракат қилдим. Шундан кейин қадамим сустлашди. Кўп ўтмасдан Мирзаҳмат менга етиб олди. Бир пайт тепамизда поччам пайдо бўлди-да афтимизга тикилди. Юзимиз қаттиқ офтоб тифасида терчираганини кўриб раҳми келдими, деди:

— Балли болаларим, бугунга етади. Чайлага боринглар-да, чой қайнатинглар, дам олайлик!..

Биз қумғонни қайнатганимиздан кейин поччамни чақирдик. Мажнунтоллар соясида жилдираб оқаётган ариқча лабида ўтириб чой ичдик. Поччам, кечаги балиқ овимизнинг натижасини сўради, мазаси бўлмаганини билиб ачинди. Овим барор топсин деган одам ғира-ширада, айна балиқлар уйқудан туриб қорин тўйғазиш ғамига тушганда қармоқ ташлайди, деб маслаҳат берди. Эртаси унинг маслаҳатича ҳаракат этиб, биз пақирчани балиққа тўлғаздик. Ойим уни тушликка қовириб бердила. Ҳаммамиз мазза қилиб едик...

Ишқилиб қишлоққа келганим ёмон бўлмади. Бир неча кун ичида анча таниш орттирдим, улар билан қишлоқнинг энг ғўзал жойларида, ширин-шакар мева боғларида, полизларда бўлдик, сойда мириқишиб чўмилдик. Чиллак, тўп, ёнғоқ, ошиқ ўйинларига тўйдик. Эргаш билан иккинчи марта қўчқор уриштирганимиз қизиқ бўлди. Тўғриси, бунини Эргашнинг ўзи таклиф этди. Аммо у қанча тезламасин қора қўчқори (қариб қолгани учунми) «Оқвой»ни енголмади. Эгасининг кўкариб-бўзариб туришидан роса алам қилаётгани билиниб турарди. Айниқса Мирзаҳматнинг: «Қўчқоринг шохи бутун қолганига шукр қил!» дегани қаттиқ тегди.

— Агар бу сафар-чи,— деди Эргаш,— кўчқоримни шохига зарар етса, сеникини аяб ўтирмай сўйиб ташлардим!..

«Ҳа, бўлди, ўтган гал «Оқвой»ни бекитган шу экан», деб ўйладим ичимда. Мирзаҳмат ҳам шундай ўйлади шекилли, «Оқвой»нинг йўқолганини ундан кўриб бир тегажаклик қилишга тили қичиб келди, мен унга «жим!» деб имо қилганимдан сўнг ўзини аранг босиб қолди...

Ойим кунига мендан: «Болам, дала ҳавосига обдон тўйгандирсан, энди қайта қолаимизми?» деб сўраб қўядила. Менинг дамим чиқмайди. Дала ҳавосига ҳали тўйганга ўхшамайман. Қайтишга ҳеч хоҳишим йўқ. Тўғрироғи, юрагим йўқ. Нега десангиз, уйга қайтганимиздан кейин ойимнинг яралари янги бўлишидан, яна оҳи фонлари бошланишидан қўрқаман. Шунинг учун холамининг сўзлари менга ёқиб тушади, у ойимга қараб дейди:

— Дала мавсуми кундан кунга қизияпти. Узумларнинг асали, қовунларнинг тилёрадигани энди чиқяпти. Шаҳрингга шошиб ҳам нима қиласан, Малика бону!

Поччамнинг ҳам ҳеч бизни кеткизгиси йўқ. Ойим уларга яқин ҳамроҳ, суҳбатдош бўлиш билан бирга, бўш вақтлари ўзлари билан олиб борган китобдан ўқиб вақтларини чоғ қилиб турардила. Ойимни улар ўзларига маслаҳатдош, сирдош билишарди, ундан ажралишса худди юраклари увишиб қолаётгандай эди. Ўзи кейинги кунлари қишлоқда ҳар хил мишмишлар ўрмалаб қолибди. Поччам кунига элан қаранда ҳориб-чарчаб, ранги бир ҳолатда бўлиб қайтади-да, элётаргача холам билан ойимга кўчада эшитганларини сўзлаб беради. «Колхоз-колхоз» деган гаплар, «хусусий мулкларни умумлаштириш», «ўзига тўқ деҳқонлар, бадавлат хонадонларнинг ортиқча молларини хатлаш...» Бир-биридан совуқ хабарлар...

Биз бу гапларнинг тагига етолмаймиз. Назаримизда деҳқонлар бошига аллақандай бир ташвиш ёғилиб келаётгандай, гўёки деҳқонлар бир ожиз, ҳимоясиз қушлару улар устига бургут човут солаётгандай!..

Ойим уларнинг ташвишларини камайтирадиган бирон сўз топишга ҳаракат қилар, «жуда унчаликмасдир, ваҳмага берилманглар. Худо ўзи ёмонларни юзини тескари қилсин, кўп ғам еманглар!» деб юпатган бўлардила. Шу топда ўзларининг ҳам кўнгилларини аллақандай бир ғулғула босиб келаётганди: «Қишлоқда шунча гап бошланса, шаҳар тинч турармикин-а?..»

Биз, болалар бўлсак ўз ўйин-кулгимиз билан овора эдик. Бир куни ойим: «Алоғ-чалоғ тушлар кўриб чиқдим. Дадангни ҳоли нима кечдийкин. Энди кетмасак бўмийди!» деб туриб олдила. Поччам, эрта ўтиб индинга шаҳарга тушаман, шунда сизларниям олиб кетаман деб рози бўлди.

Охирги кун Мирзаҳмат мени иложи борича кўпроқ ўйнатиб хурсанд қилиш пайига тушди. Томорқасида пишган энг мазали ўрик, олхўри, олмалардан узди, бизга совға қилиб беришни кўзлаб бир саватга тўлдирди. Кейин мени қовун полизга бошлади. У ерда поччам бозорга обориш учун дум берган қовун, тарвузларни узаётган экан. Биз ҳам унга кўмаклаша кетдик. Мирзаҳмат «қори поччамга» деб қовуннинг ҳар хилидан — ананас, кўкча, чўгирисидан энг етилганларини танлашга тушди. Ҳар биттасини узганда «ёқадими?» деб менга кўрсатарди-да, бир чеккага ажратиб қўярди. Холавачамнинг бу ҳаракатларини кўриб, дилимдан ўтарди: «Сахийликда ойисию дадасидан ҳам ошиб тушибди...»

15. АРЗНОМА

Биз чайлада қовунхўрлик қилмоқчи бўлиб ўтиргандик. Яқинимиздан халта орқалаган бир бола ўтиб қолди. Шоҳи кўйлак, шоҳи қийиқчалик, кўзлари олазарақ боқувчи, қоп-қора бола. Оти ҳам Қоровой экан. Мирзаҳмат уни, «бери кел», деб чақирувди, бола эшитмасликка олиб йўлига кетаверди. Мирзаҳмат:

— Ҳей, Қоровой, буёққа келсанг-чи, қовун еб кетсан! — деб қўярда-қўймай ўз олдига келтирди.

Қоровой ноилож келиб, халтани бир чеккага қўйиб ўтирганди, халта оғзидан олапўчоқ қовуннинг учи кўринди. Мирзаҳмат қизиқиб унинг қанақа қовунлигини сўровди, Қоровой малолсираб:

— Кўриб турибсан-ку, босволди-да! — деди.

— Қаердан олдинг?

— Нима ишинг бор?

— Айта қол кимни полизидан олганингни.

— Айтмайман, — деди Қоровой зарда аралаш.

— Вой-бў, намунча бекитмасанг! Жойини айтсам бориб еб қўяди деб ўйлавогсанми? Ўзимиздаям бор қовунни зўри! — деб Мирзаҳмат ҳовузчага солиб қўйган қовунларидан от калласидай келадиганини олди-да, оғзини тўлдириб мақтади. — Мунисини билиб қўй, шакар-

палак бўлади! Ҳей, Қоровой, агар хоҳласанг-чи ширинак ўйнаймиз, бўптимиз?

— Э, қўйсанг-чи!— деб Қоровой ўрнидан туриб кетмоқчи бўлувди, Мирзаҳмат унинг қийиқчасидан тортиб жойига ўтқазди.

— Қовунингни аяма! Керак бўлса мунақасидан нечасини топиб бераман. Айтганимга хўп де. Аввал ширинакни шартини эшит. Иккала қовунни сўямиз-да, маззасини татиймиз. Керак бўлса бошқаларгаям едириб кўрамиз. Саники ширин чиқса, мен ўйнаб бераман, яна битта шунақа қовун қарздор бўламан. Меники ширин чиқса-чи, сен...

— Э, бўмийди, кетаман. Ишим зарир...— Қоровой яна кетмоқчи бўлди.

— Нима, ўйнаб бериш қўлингдан келмайдими? Бўпти, ўйнамасанг ўйнама!..

Мирзаҳмат гапни бошқа айлантирмай, шартта шакарпалакни сўйди, кетидан босволдига пичоқ тортворди. Тилим-тилим қилиб улашди. Босволдиси асалдай эди.

Мен томоғимни чапиллатиб, уни мақташга оғиз очай дегандим, Мирзаҳмат менга «жим» деб бир кўзини қисди. Бунинг устига поччам келиб қолувди, унгаям бир тилимдан узатди. Поччам қовунлардан татигач, ўғли қўйган ширинак шартларидан беҳабар албатта, босволдини мақтай кетди. Мирзаҳмат ранги қув ўчди-да, таваккалига ўрнидан туриб бир-икки умбалоқ ошди. Кейин икки оёқлари билан тепиниб ернинг чангини чиқара кетди. Мен чапак чалдим. Поччам эса ўглининг бу ғалати қилиқларига ажабланиб турарди. Мен, ширинак ўйналгани, Мирзаҳмат ўйин шартини бажараётганини айтганимдан сўнг поччам ҳам тушуниб чапакка қўшилган бўлди. Қоровой-чи, ўзининг ютганидан қувониш, чапак чалиш уёқда турсин, тишининг оқиниям кўрсатмади-да бирданига кўздан тирқиратиб ёш чиқарворди. Унинг ўзи жиккаккина бола эди, ҳозир афтлари буришиб кўз олдимизда ерга киргудай кичрайиб кетганди...

— Ия, ия, нима бўлди сенга?— Ҳаммамиз ажабланиб қолдик.

— Ҳа, бирон жойинг оғриб қолдими? Гапира қол, бойваччам?— Поччам унинг бошини силади.

— Босволди... нима бўлади?!— Пиқиллади Қоровой.

— Ия, ия, босволдига ачиняпсанми ҳали-я?— Поч-

чам шу қишлоқнинг бадавлат, обрўли қарияси Ҳожимат отанинг набираси, Дали бойваччанинг арзандаси бир дона қовунга шунча ачинаётганига ҳайрон эди.

Поччамнинг саволларига Қоровойнинг узук-юлуқ жавобларидан шу нарса англашилди: унинг буваси оғир касал бўлиб, ҳеч нарса емай ётган экан. Бувиси Қоровойга «битта юмшоққина босволди топиб келсанг, буванга едириб кўрардик», дебди. Қоровой бир танишиникидан ҳалиги босволдини топиб келаётган экан...

Поччам, ўғлининг «ширинак» ўйнайман деб яхши иш қилмаганини пайқади. Қоровойни тинчитиш пайнга тушди.

— Бирпас туринглар, ҳозир келаман,— деб поччам дик этиб ўрnidан турди-да, боя Қоровой келган томонга қараб кетди.

Орадан кўп ўтмасдан у икки қўлтиғига иккита босволди қистириб келиб қолди. Босволдининг кичикроғини Қоровойга тутқазди-да, «қани кетдик, бойваччам!» деб йўлга тушди. Биз бақрайганча уларнинг кетидан қараб қолдик...

* * *

Поччам билан кечқурун уйда учрашдик. У, далада Қоровойни ёнига олиб бувасини қўргани борганидан хурсанд бўлиб гапирди. Ҳожимат бува поччамнинг ота қадрдони экан, у билан кўп йиллар яқин алоқа тутинган, баъзан Ҳожи буванинг хизматларини адо этиб дуосини олган. Ҳожи бува қўли очиқ одам, бировнинг қийналганини сезиб қолса, дарров ёрдам қўлини чўзган, «ўзим ҳам далада ҳосилим битмай чақилиб қолганимда, Ҳожи ота суяб юборган», деб миннатдорлигини яширмади поччам. Яқинда Ҳожи бува уйда беҳуш бўлиб йиқилибди. Ушандан буён туз тотмай ётибди-да, бугун кўзини очибди. Поччам чолнинг рафиқаси Ҳожи онадан уйда бўлиб ўтган синоатнинг тафсилотини обдон суриштирган экан, Ҳожи она билганича айтибди: қайси бир идорадан хатлавчилар келган. Ҳожи буванинг ички-ташқи ҳовлисини, омборларидаги ғаллаю бошқа матоларини, оғилхонадаги сигир-бузоқлар, от-араваларини хатга туширган. Яна қаерда, қанақа мол-мулклари борлигини сўроқлаган, «тўғрисини айтинглар, башарти яширсанглар, кейин яхши бўлмайди», деб пўписа қилган. Шу воқеадан кейин Ҳожи буванинг ўғли Дали бойвачча «таниш закунчилар билан маслаҳат-

лашиб келайин», деб шаҳарга тушганича дом-дараксиз кетган. Хулласи, бир қоп ғалва, ташвишга ўралашиб Ҳожи бува гарангсиз қолган, бу ташвишларни кўтаролмай йиқилган...

Поччам шу нарсаларни гапириб ўтирган пайтда дарвозадан юз-кўзлари қора пардага ўралган бир кампир кириб келди. Олдин холам, кейин ойим у билан эски қадрдонча оғиз-бурун ўпишиб кўришишди. Кампир қора кўзойнаги тагидан ойимга тикила-тикила сўзларди:

— «Улуғ бувини отин қизи Малика бону келибди», деб эшитдим-у, оёғимни қўлимга олиб зинғилладим. Нақ Ҳизр йўқласам бўларкан, сени худо етқизди!— деб ойимни қайта-қайта қучоқларди.

Ўтиришиб, узоқ ҳол-аҳвол сўрашишди. Ойим, ўз ғам-ташвишлари билан бўлиб, кўпдан келолмаганлари, Ҳожи онадан вақтида чиқиб хабар ололмаганлари учун қайта-қайта узр сўради. Яна ҳов бир вақт холам орқали дорилар юборгани учун раҳмат айтди. (Норбу хола сўраган асалари уяси билан янтоқ гулларини холам Ҳожи онадан топтириб олиб юборган экан.) Шундан сўнг кампирнинг ҳасрат дафтари очилиб кетди. Бошларига тушган ногихони ташвиш шундоқ баобрў, бақувват кишиларни эсанкиратиб қаддини букиб қўйбди.

Ойим унинг кўнглига таскин бермоқчи бўлади. Аммо кампир таскин топмайди:

— «Хатга тушдинг — ўтга тушдинг», деган гап бор. Гишт қолипдан кўчганга ўхшайди. Ғаламис ўз ичимиздан чиқибди. Илгари хизматимизни қилиб юриб, одам қаторига кирган бир етимча бориди. Бизнинг ёрдамизда уйли-жойли бўлувди. Ҳозир қишлоқ шўросига ўша бош бўптию семизликни қўй кўтаради дегандай, ўзидан кетибди. Ҳожи бувангни қишлоқнинг катта бойи деб юқорига ёзиб берган ўша экан. «Ўзингдан чиққан балога — қайга борасан давога», дейдилар. Шундоқ бўлсаям, ётиб қолгунча отиб қол қабилида иш тутиб, Ҳожи буванг юртбошиларига арз-дод қилмоқчи: «Соғ бўлсам Йўлдош Охунбобо ўғлига борардим. У инсоф-тавфиқли одам дейишади, зора додимга етса, арзнома ёзсам», дейди. Арзномани кимга ёздиршига ҳайрон. Биз Аминжондан сенинг келганингни эшитдиг-у, арзномани сенга ёздирсак деб кўз тутиб қолдик. Шунга нима дейсан, Малика бону, ҳожатимизни чиқарсанг деган умидда олдингга келганим...

Ойим ўнғайсизликка тушиб қолдила. Тўғри, бир хил қўшнилар бировдан хат келса ўқитиш учун ёки бировга мактуб ёздирмоқчи бўлиб чиқишарди, ойим йўқ демасдила. Ҳожи она айтаётган юрт каттасига нома ёзиш... анча ўйлатиб қўйди. Лекин бу ҳурматли онанинг астойдил қилаётган илтижосини қайтариб бўлармиди... «Қани бир уннаб кўрай-чи», дедила ойим. Қоғоз, снёҳ қалам қидириб қолишди. Ҳожи она бу нарсаларни Мирзаҳматга айтиб, ўз уйидан олдириб чиқди.

У айтмоқчи бўлган фикрларини бир ипга чизаркан, ойим диққат билан тинглаб, ўз ичларида қайтарардила. Кейин шалдиरोқ чой қоғозидан бир парчасини хонхтага ёзиб, савағич қаламни сопол идишдаги снёҳга ботирган жойида кўзлари менга тушдию ишдан тўхтадила.

— Бери кел, болам. Биз айтиб турамыз, сен ёза қол. Хатинг чиройлик...

Буни сира кутмагандим. Ойимнинг сўзларини ерда қолдирилмадим. Тортина-тортина қўлимга қаламни тутдим-да, ойимнинг оғизларига тикилдим. Ойим, Ҳожи она айтган сўзларни бир қолипга солиб менга лўнда-лўнда қилиб айтиб турдила. Мен, иложи борича ҳуснихат қилиб чиқариш ҳаракатида бор ҳунарымни ишга солдим. Хатни ёзяману хаёлимга Қутби опамнинг айтганлари келяпти: «Хатингни чувалчанг изига ўхшатма. Қалдирғочнинг учишидай кўркам қилиб чиқар ҳар бир ҳарфини...» Очиғи, ҳуснихатда ҳамма опамдан намуна оларди, унга тенг келадигани йўқ эди. Чиройлиликда, ақллиликда, чеварликда-чи?... Хаёлим қочгани, қалам ҳаракати сусайгани ойимга сезилиб қолди.

— Иш қилганда хаёлингни бир жойга қўй, болам!— деб мени ҳушёр тортқиздила. Ёзган ҳар бир сўзим ва жумламни кўздан кечириб, айрим сўзларни бошқатдан ёздирдила. Натижада шундай бўлдики, ёзган хатим ўзимга ёқмай қолди. Охирида бошқа қоғоз олиб, хатни бутунича оққа кўчириб чиқишга мажбур бўлдим...

Ойим номани ҳижжалаб ўқиб берганларидан кейин, Ҳожи она севинчдан нақ кўз ёши қилиб, икки қўлини фотиҳага кўтарди: ойим билан менинг ҳақимга шундай дуо қилдики, унинг маъноли сўзлари таъсирида ҳушим бошдан учиб, қушдай енгил тортиб кетганимни биланман...

16. ГАРМСЕЛ

Поччам саҳарлаб арава билан йўлга чиқиб, эрталаб-ки салқинда бизни уйимизга етказиб қўйди. Яхшиям етиб келганимиз. Дадам кейинги кунлар тиқ этса эшикка қараб бизни хўб кутган эканла. Ўзлари индамасалаям, анча қийналганликлари уйнинг аҳволидан кўри-ниб турарди. Бир ҳафтадан бери ҳовлига супурги тегмагани устига уйнинг ичига кириб бўлмасди. Ҳаммаёқ итирқин: кўрпа-ёстиқлар йиғилмаган, кийим-кечаклар ивирсиган, асбоблар алақишган. Булари ҳам майли-я, уйнинг қоқ ўртасига сочиқни дастурхон қилиб ёзилганда, унга қанд-қурс, жийда, туршаклар сочилган. Дастурхон тўрида бўлса Қутби опамдан қолган қўғирчоқ кўрпачага ўтириб, қўлини меваларга чўзганча мунчоқ кўзларини сузиб турибди. Ёнида чойнак-пиёласиям бор. Меҳмондўстликни қаранг-а. Кошки меҳмон чой ичса, мевалардан тотинса. У қаққайганча ўтираркан, меваларни чумоли, пашшалар талаб ётибди.

Хулласи, биз йўғимизда Масъуда Назми ва бошқа ўртоқлари билан анча қилиқ кўрсатиб, дадам бечоранинг энка-тенкасини чиқарганга ўхшайди...

Биз келган пайтда дадам ўт тутатиб самовар қўяётган, кичик ўчоққа декча осиб сут пишираётган эканла. Ойим ўз бўйниларига қаттиқ осилволганча юзларидан чўлп-чўлп ўпиб йиғлаётган Масъудани аста ерга қўйдила. Шу заҳоти ҳамма юмушни ўз қўлларига оларкан, дадамга узр оҳангида дедила:

— Анча уринган кўринасиз. Ўзим ҳам шундоқ бўлар деб ўйловдим. Тезроқ қайтай десам, опам тушмагур чака-чарвидай ёпишиб олдила. Масъудага Баҳри қараб тургандир деб ўзимни овутгандим...

— Қараб турди кеннойиси барака топкур. Масъуда кўпроқ Назмини ёнида, бирга-бирга ўйнаб юришди,— дедила дадам худди ҳеч нарса бўлмагандай.

Дадамнинг феъллари шунақа. Утакетган сабр-қаноатли. Агар ҳар қанча қийин аҳволга тушгандаям нолиш, бировдан ўпка қилиш нималигини билмайдила. Ойим бўлса куюнчаклик қилиб ул-бул ташвишлардан сўз очсала, дадам: «Кўп койинма. Худо хоҳласа ҳаммаси жойига тушиб кетади», деб босиб қўярдила.

Шунда ойим енгил киноядай қилиб:

— Оғир карвонлик ҳам эви билан-да. Худди дунёни сув олса тўпиғига чиқмайдиган одамдайсиз-а.— десала, дадам илжайинқираб қисқа жавоб қилардила:

— Шундоқ деб ўйласанг, майли ўйлайвер...

Шунақанги оғир карвон одамдан биринчи дафъа шикоятнамо бир сўзнинг чиқиши менгаям, оймгаям ғайритабиий туюлиши турган гап эди. Кечки овқатдан сўнг чой ичиб ўтирганимизда, ойм атроф қўшниларнинг тинч-омонлигини сўраб қолувдила, дадам кутилмаганда:

— Ҳозир тинчлик йўқолган. Одамларни ўз ҳолига қўйишмаяпти бетовфиқлар...— деб қўйдилла.

— Вой, дадаси, бу нима деганингиз?

Дадамнинг айтишларича, тунов куни бўзчи қўшнимиз Боқижон ота дўконига налукчи бостириб кирибди. Ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ отанинг бир кунлик тўқиган бўзини газлаб кўриб, бир ойда қанча даромад кўришини хомчўт қилибди. Ундан олдинроқ бўзчилик қилиш учун «права» олишни таклиф қилишган экан. Ота «права»ни вақтида бориб олмагани учун дашном эшитибди. Налукчи, «яна бир ҳафта муҳлатда права олмасангиз, елкангизга каттагина жарима тушади», деб огоҳлантирибди.

— Ўзиз-чи, ўзиз тинчмисиз?— шошиб сўрадила ойм.

— Хабаринг бор,— дедила дадам,— менгаям Туроб шунақароқ гапни эслатувди. Парво қилмай юрувдим. Боқижон отаникидаги воқеани эшитганимдан сўнг, дўконимга бир қараб олдим...

Ойм бу гапни эшитдила-ю, бориб хужра эшигини очдила. У ердаги дорларда илгари ёйилиб турадиган терилар, маҳсилар йиғиштирилган, ўртадаги дастгоҳ ҳам ихчамлаштириб бир чеккага суриб қўйилганди.

Дадам энди эҳтиёткор бўлиб қолгандила. Дўконда иш қилган вақтлари кўча эшикни ичидан тамбалаб оладиган, кўчага чиққанда хужрани устидан қудфлаб қўядиган бўлдила. Кунлар, ойлар ўтган сайин дадамнинг ташвишлари ортиб бораётгандай кўринарди.

Бир куни дадам уйга Туроб ака билан ниманидир баҳслашиб кириб келдила. Туроб ака темир йўлчи, маълумоти тузук, ўрис тилини ҳам биладиган, газета ўқиб кундалик воқеалардан хабардор бўлиб турувчи маҳалла фаолларидан эди. Маҳаллада тўй-ҳашам бўладими, хашар ўтказиладими, элликбоши атрофида фармонбардор бўлиб турарди. Айниқса бировнинг бошига мусибат тушганда зир югуриб қоларди. У вақтлари маҳалла қабристони Бешёғоч нариёғидаги Бўржар тепасида бўлиб, қиш кунлари узоқ йўлга тиззадан лой кечиб тобут

кўтариб бориш ёшлар зиммасига тушарди. Эликбоши Туроб ака бошлиқ ўн чоқли бақувват йигитларни шу савобли ишга белгилаб, уларнинг барисига кўн этик тикдириб берганди...

Туроб ака кейинги вақтлари ҳукумат чиқарган йўл-йўриқлардан бохабар бўлгани учун дадам унга кўпроқ сўяниб қолгандила. Ҳозир ҳам икковларни ўртасида бўлаётган баҳс афтидан анча муҳим нарса устида эди. Улар айвон лабига ўтиришдию, худди биров эштитиб қолмасин дегандай секин-секин сўзлашарди.

— Қори амаки! Мен сизнинг дилингизга асти озор еткизгим йўқ. Айтсам тилим, айтмасам дилим куяди дегандай, нимадан бошлашга ҳайронман. Билсангиз, шамолни эсиши бежороқ,— деди Туроб ака, алла-нар-нарсадан ҳижолат тортгандай.

— Ҳеч нарсадан тортинмай айтавер, укам. Бошга тушганини кўз кўрар, дейдилар. Нима, тагин ўша «права» машмашасими?

— Э, амак, уям холва. Права олсангиз олаверасиз. Бу фақат Боқижон ота билан сизнинг бошингиздамас. Косибми, ҳунармандми, дўкондорми зоти бор барига алоқадор бу. Бошқалар қатори тегишли солиғингизни тўлаб, касбингизни қилаверасиз... Аммо мен бошқа нарсадан ҳижолат тортгандай.

— Хўш, хўш?— деб дадам Туроб ака ёнига яқинроқ сурилдила.

Туроб ака ўзидаги ҳаяжонини аранг босволиб, ётиғи билан деди:

— Диндорлар, бойлар устида ғалати гаплар чиқяпти. «Шулар шўро ҳукумати шаънига сиғмайдиган сўзлар қилишяпти, диний ташвиқот юргизишяпти», деб юқорига чақув бўпти. Катталар домла-имомларга одам қўйиб: «Мачитдами, бошқа йиғинлардами амри маъруфни, шўро сиёсатига зид ваъзларни тўхтатинглар!» деб талаб қилибди. Сиз домла имом билан кўпроқ бирга бўласиз. Башарти сизниям биронтаси шунақа сўроққа тутиб қолса, шошиб тилингиздан илинманг. Айтадиган жавобларингизни олдиндан ўйлаб қўйинг, демоқчиман...

Дадам, туйқусдан чиқиб қолган бу муаммодан қаттиқ таъсирлангандилар. Шу билан Туроб аканинг ўз вақти соатида огоҳлантиргани юракларига жиндай далда бўлганди. Ўзларига нисбатан оғир сўроқнинг туғилишидан чўчисалаям, лекин на ўзларида ва на домлада бирон айб кўрмасдила. Дадам, маҳалла мачити

имоми Шоислом домлани яқин қўшни бўлгани учунгинамас, балки ҳар қандай чигал саволгаям тўлиқ жавоб бероладиган катта мулла бўлгани учун ҳурмат қилардила, ўзларини унга яқин олардила. Ҳафта сайин болхонамизда домла билан суҳбат бўларкан, бу суҳбатлар бошдан-охир китобхонлик билан ўтарди. Қуръон, ҳадисдан сўз кетарди. Навоий, Хўжа Ҳофиз, Фузулий, Машраблардан ғазаллар ўқиларди, шеърларнинг мағизлари чақиларди, энг ҳикматли байтларни ёдда сақлаб қолишга ружу қилинарди. Суҳбатдошлар худди аллақандай бир ўлжа орттиргандай хўб мамнун бўлиб тарқалишарди.

— Бунинг нимаси ёмон?— дедила дадам Туроб акага қараб.— Қайси ноинсоф худо беҳабар бу ғиж-ғиж маъно тўла суҳбатларда аллақандай зарарли нарса кўра олдийкин, яхшилиқдан ёмонлик ахтара қолдийкин-а? Қандай кор-ҳол бу ўзи? Сен, Туробжон, шамолнинг эсиши бежороқ дединг, у нимадан дарак беради-а?

— Менимча бу гармсел хуружидан дарак беради,— деди Туроб ака, ўзининг хавотирини яширмасдан...

* * *

Дадам навбатдаги жума намозидан кейин уйга бўшашиб кириб келдила. Одатдагича самовар қайнатиб, болхонага чиқариш учун дастурхон, патнис тайёрлаб қўйган ойим:

— Жўраларингиз қани?— деб сўрадила.

— Журалар келмайдиган бўлишди,— дедила дадам руҳлари тушиб.

— Нега? Уёқ-буёққа кетишдимми?

Дадам, бундан буён болхонага домла бошлиқ жўраларнинг тўпланиши барҳам топадиган бўлганини билдирдила. Ойим ажабланиб, сабабини суриштирдила.

— Намоздан чиқиб, домлани: «Қани, тақсир, уйга марҳамат», десам, домла қўлларини кўкракка қўйиб: «Афсуски, бизнинг ширин гурунгларимизга кўз тегди. Узр, энди сизникида йиғилишни тўхтатиб туришга мажбурмиз. Шунда сиз ҳам баъзи дашномлардан холи бўласиз», дедилар. Туробжоннинг огоҳлантирганича бор экан...

Буни эшитган ойим, ёқаларини ушлаб: «Вой тавба, нималар бўляпти ўзи-а?» деганча ҳанг-манг бўлиб қолдила...

17. ҚИЙИН СҮРОҚЛАР

Қўнгилсиз ҳоллар кундан кунга, ойдан ойга кучая борди. «Шўрога ҳақли», «Шўрога ҳақсиз» деган гаплар ҳам ўша кезлар келиб чиққанди. Мен дадамдан:

— Бу нима дегани экан?— деб сўровдим, дадам:

— Қўй, сен буларни тушунишга ёшлик қиласан,— деб гапни қисқа қилдила.

Ойимнинг ҳам баъзи бир сўроқлари шунақа жавобсиз қоларди.

Дадамнинг ўзлариниям бу гапларнинг тагига унча етмагандай сезардим.

Бир куни муаллимлардан эшитганим янгиликларга суяниб, дадамга ўзимни кўрсатмоқчи бўлдим:

— Кимки шўро ҳукуматига хизмат қилса ўша шўрога ҳақли, кимки хизмат қилмаса ҳақсиз саналаркан. Шўрога ҳақсиз одам ҳеч қаерга сайланмас экан...

— Тузук, янгичадан анча саводинг чиқиб қолибди,— дедила дадам кинояли кулиб.

Дадам қанчалик оғир, камгап бўлмасинла, бир гал эшитиб келганларини ичларига сиғдиролмай, ёрилдила:

— Бойларнинг шўри қурибди. Буд-шудларидан айрилиб, ўзлари қулоқ қилинибди. Баъзи жойларда ҳукумат йўлига бўйсунмаган бойлар қамаладиган, Сибирга сургун қилинадиган бўбди.

— Вой, наҳотки ҳамма бойлар шу аҳволга тушса-я?— деб ваҳимага берилдила ойим.

— Мол-мулкни ўз ихтиёрича ҳукуматга топшириб, сургундан қутулиб қолганлариям бор. Улар, энди аҳли мўмин ўртасида бемалол бош кўтариб юрай, деб корхоналарга ишга ўрнашяптилар, ёшроқлари ўқувга киряптилар...

Дадам бозорга боргандами, мачит жиловхонасида ўтиргандами, бирон маросимга қатнашгандами, тушунилиши қийинроқ сўзми, гапми эшитиб келсалар, дарров Туроб акани чақиртирардила. Туроб ака билан навбатдаги суҳбатда дадам унга дедила:

— Бугун бозорда ғалати бир воқеа бўлди. Маҳси, этик сотиладиган жойда пойафзал фабрикасининг дўкони очилган экан. Бир рўйкорчи чиқиб, «кустарлар бошқа жойда савдо қилсин», деб биззи нарига қувди. Сен бутун йигитсан. Баҳо бер-чи: бу қандоқ бўлди? «Кустарлар» дегани ёмон номми, а?

— Нега ёмон бўлсин,— деди кулиб Туроб ака.— Бу

ўз уйида бирон нарса ишлаб чиқарадиган одам, тўғрироғи, ҳунарманд, косиб дегани-да.

— Нега бўлмаса бу сўзни айтганда бизни масхаралагандай, бегонасираб четга суради?

— Бу энди ўша одамнинг нодонлиги. Ҳукумат қулоқлар, савдогарларга қарши кураш бошловдики, айрим нодонларга худо берди — кустарларгаям ёмон кўз билан қарай бошлашди. Гўёки кустарлар ҳукумат корхоналарига кириб ишлашни хоҳлашмасмиш, эски усулда иш юритадиган, хусусий, қолоқ одамлармиш!

— Бизларга шунақа паст назар билан қарашаётгани сирмас,— дедила дадам норозиликни яширмай,— ҳар ёқлама сиқув остига тушиб қолдик. Энди нима қилишга ҳайронмиз. Наҳотки гулдай касбини ташлашга мажбур бўлса одам-а?

— Жиллаям унчаликка бормас, амаки. Элбурутдан умидсизликка тушманг,— деб Туроб ака далда берган бўлди.

Дадамдаги диққатбозлик ёзилмай, қўллари ишга бормай, ичларидаги дардни кимга очишни билмай юрган кезлар. Бир куни кечқурун маҳалла қоровули: «Сизни идорага чақиришяпти», деб айтиб кетди. «Тағин нима ғалва бошландийкин?» деб дадам оёқлари тортар-тортмас чиқиб кетдила. Мен ҳам кетларидан эргашдим. Маҳалла чойхонаси ёнбошидаги пасқам хона эшигида икки-уч киши турарди. Дадам улардан сўраб, молния идорасидан вакил келганлигини билдила. Вакил эшикдагиларни навбати билан чақириб сўроқ қилаётган экан. Қия эшикдан стол ёнида савлат тўкиб ўтирган чарм камзулли, ўрисга ўхшаб соч ўстирган одамнинг дўриллаган овози эшитилиб турарди. Вакил қаторида икки-уч таниш одам ўтирар, шулар ичида Соттининг ҳам шарпаси кўрингани одамни ҳайрон қолдирганди.

Навбат дадамга келганда қия эшикка яқинроқ бориб, қулоқ солдим.

Вакил дадамдан сўраяпти:

— Исми шарифингиз?

— Назир...

— Тўлиқ қилиб айтаверинг. Назир қори, а?

— ...

— Отангиз исми шарифлари?

— Алим...

— Тўлиқ айтаверинг:Алимбой. Шундоғми?— Вакил дадамга ғалати қараб, тасдиқ жавобини олгач, яна сў-

роқ берди.— Отангиз Алимбой нима иш билан шуғулланганлар?

— Косибчилик билан.

— Илтимос, қори ака,— деб сал овозини кўтарди вакил.— Тўғрисини айтинг. Биздаги маълумотга кўра, отангиз вофуруш бўлган, яъни оёқ кийимлар билан савдо қилувчи дўкондор. Шундай-а?

— Мен тўғри сўз одамман,— дедила дадам ҳам сал овозларини баландлатиб.— Отамнинг асли касблари амиркандўз косиб бўлган. Кейинроқ дўкондорлик ҳам қилганлар. Мана қўшнилар билишади.

Дадам ўз ёнида ўтирганларга ишора қилгандила. Элликбоши, Туроб ака, яна биттаси: «Тўғри, тўғри!» деб тасдиқлашди. Фақат Сотти эшитмаган бўлиб юзини тескари бурди.

— Хўб бўлмаса айтинг-чи, Назир қори Алимбой ўғиллари, сиз косибчилик қилганда одам ишлатасизми?

— Йўқ!— дедила дадам қатъий.

— Ростдан-а? Балки ишингизга унча-мунча бошқаларнинг қўли ҳам тегар?

— Э, ҳа,— дедила дадам чиройлари ёришиб ва бирдан мени мақтаб кетдила.— Ўғлим бу касбни бинойидек эгаллаб олди. Ўқувдан бўш вақтлари қарашиб туради.

Дадам, кўпчилик ўртасида менинг ишимни биринчи мақташлари эди, бундан кўнглим кўтарилиб кетганини қўяверасиз!

— Шундай денг, яхши,— вакил худди ўйлаган мақсадига етгандай бўлди. Дадамнинг бир ойда қанча бачкана маҳси тикиб бозорга чиқаришини обдон суриштириб аниқлади. Ўзича ҳисоб-китоб қилиб, олдидаги чўтга солгандан кейин, деди:— Энди, қори ака, солиқни миқдори шунга қараб бўлади.

Дадам, қанча налук тушишини сўраганда, вакил, «кейин биласиз», деб қўя қолди.

Дадам вакил олдидан бўшашинқираб чиқдила. Қайтаётганимизда Туроб ака дадамдан ўпкалангандай бўлди:

— Соддасиз-да, қори амак. «Ўғлим қарашиб туради» деб мақтанмасангиз ҳам бўларди.

— Нима, ахир ўғлим ёнимга кириб қолаётгани рост-да.

— Ростликка ростку-я. Қошқийди ану пихини ёрган амалдор бундан бошқача хулоса чиқармаса!

— Шунақамикин-а? Аттанг. Мағимласи совуқроқ

кўринди-я!— дедила дадам соддалик қилганларидан ўқиниб. Кейин сўрадила:— Туробжон, бу нусха налуқчимми ўзи ё терговчимми? Отамни нега суриштирди? Ё биронтаси унга: «Бу бой ўғли», иннайкейин: «Одам ишлатади» деб чақдимикин-а?

— Балки чаққандир...

— Ким экан-а ўша чақимчи? Э, тўхта,— дедила дадам эслаб.— Анави ўзимиззи фалакатдан чиқмадимикин-а бу гап?

— Балки,— деди Туроб ака,— буям ўшаларга яқин юрарди.

— Ҳа, мундоқ дегин. Ҳали савол-жавоб пайтида йўсуни бўлакча бўб ўтирганидан кўнглимга келувди-я,— дедила дадам сергак тортиб. Сўнг Туроб акага буюргандай ўқидида.— Сен у билан бир гаплашиб кўйгин. Маҳалла-кўйдагиларга унақа ғаламислик қилмасин. «Бу кетишингда каксаларнинг дуойи бадига қоласан, ёш умрингга зиён етмасин!» дегин. Гапингга қулоқ солар дейман-а?

— Илгари қулоқ соларди. Энди билмадим,— деди Туроб ака илжайганча елкасини қисиб.

— Ҳа, энди нима бўпти? Бошига шох-бутоғ битибдими?

— Пойтахтда жиндай ўқиб келиб, қандайдир амал курсисига яқинлашган кўринади. Кейинги вақтда хиёл босар-тусарини билмай қолибди. «Ҳужум» вақтида сал бўмаса опасини ўлимга сабабчи бўлай деб ҳаммани таънасига учраган, хийли попуги пасайганди. Йўқ, қор ёғди, излар босилди деб, ҳозир ўзини ҳеч нарса бўлмагандай тўтяти.

— Ишқилиб амал курсисига ўтиргунча йўқми ҳали? Алифни калтак деёлмайдиган шу калтафаҳм тирранчадан амалдор чиқармиди, а?

— Сиз, қори амак, амалга минаётганларнинг ҳаммаси ақли расо, илмдорлар деб ўйлайсизми? Улар ичида чаласавод бўлсаям, ол деса олиб, тили билан иш битирадиганлари кўп.

— Нима бало бўлсаям Сотволди қўшни боласи-ку. Қани бир йўлга солиб кўр-чи. Сендан ҳайиқса керак.— деб дадам яна ўз фикрларини қайтардила.

Дадамнинг Туроб акага ишончлари зўр эди. Уни «эс-хушли, бутун йигит» деб ҳисоблардила. Айтганларида жон бориди. Тенгқурлари орасида Туроб акадан ҳайиқмайдигани кам эди. Айниқса Сотти Туроб ака олдида унча гердаёлмас, орқа-ўнгига қараб гапирарди.

Сабаби? Туроб ака ундан бир ёш каттароқ, гавдалироқ, курашда тенгдошларини йиқитгани учунмикин? Маълумоти дуруст, номдор темирйўлчи бўлганиданмикин? Балки маҳалла оқсоқолларига яқинлиги учунмикин?

Хулласи Туроб ака дадамни сал тинчлантирмоқчи бўлиб:

— Кўрайлик-чи, тагин қанақа ҳунарлар кўрсатаркин, гаплашамиз!— дедию барибир дадам тинчиёлмади.

Молия вакилининг «тергови»дан кейин дадамнинг кўнгилларида шубҳа-гумонлар тўпланиб қолганди. Гумонлар тўғри чиқди. Кўп ўтмасдан қоровул солиқ тўлов қоғозини ташлаб кетди. Дадам унга кўз югуртирарканла, ранглари қув ўчди.

— Энди-чи,— дедила савол назари билан боқиб турган ойимларга,— бир ой ишлаб топадиган даромадимизни ярмичаси солиққа кетаркан?

— А? Наҳотки? Нега мунча оширвормаса ноинсофлар? Ҳа, ану вакил келганда ишингизни ошириб ёзиб кетгандир-да?

— Ҳа, гапни айлантирганидан ўзимам чўчувдим.

— Энди нима қиласиз?— дедила ойим куюниб. Дадам ҳайрон бўлиб елка қисдила.— Ҳайрон бўб ўтиргандан кўра тегишли жойга арз қилинг. «Ортиқча солиқ солибсизлар. Ўзим жўжабирдай жон бўлсам, қандай тўлайман. Раҳм қилинглар!» денг. Ҳа, ётиб қолгунча отиб қол, деганлар-ку.

— Уша кунги важоҳати бўлса, ёнига йўлатмайди одамни.

— Униси ёнига йўлатмаса, бошқаси бордир. Андиша қилиб индамай ўтиргандан кўра борсангиз, отанг яхши, онанг яхши қилиб ўтинсангиз, зора инсофга келса!..

— Э, ўшаларда инсоф нима қилсин. Инсоф-диёнати бўлса, кўра била туриб бир мусулмонга жаврни раво кўрармиди!

Ўз сўроқларига жўяли жавоб тополмаган ойимнинг жиғибийронлари чиқди. (Тўғриси, опам ўлгандан буёғига ойимнинг юракларига қил сиғмай, сал нарсага пов этиб ёнадиган бўб қолгандила.) Қуйганларидан ўзларини тутолмай, умрида биринчи марта дадамнинг содда ва тортинчоқлигини юзларига солдила, гиналарини тўкдила.

Дадам шўрлик бўлсалар яна одатдаги оғир карвон-

лигини қилдилар. Ойимни кўп жиғибийрон бўлмасдан сабр-қаноатли бўлишга ундадилар...

Ойимга сабр берганлари билан, билиб турибман, тоқатлари тоқ бўлиб ўзларини қўярга жой тополмадила. Ҳозироқ бирон ишончли кишига ҳасратларини тўкишни истаб қолдила. Яна ишонганлари Туроб ака бўлди.

— Мана, Туробжон, аввалги солиғи етмагандай, яна бир поғона кўтарилибди. Тунов кунги «тергов» оқибати бу. Уша «терговчи»га аҳволимни тушунтириш йўли йўқмикин? Арзимни қандай етказаман-а амалдорларга?

Туроб ака қаттиқ ўйланиб қолди. Дадамнинг мушкулларини қандай осон қилиш чорасини ахтардию тополмади.

— Биласизми, қори амак, молия вакилининг бу ерда кўз-қулоғи бор — ўша Сотволдига ўхшаган. Сизнинг у кунги айтганингизни қилиб, у билан сўзлашдим. Оқиқчасига, кўтара савдо қилиб. «Сен, бола, қўни-қўшниларни, ота қадрдонларни ёнини олиш ўрнига, уларни қармоққа илинтиряпсан-а, шу яхшими? Ахир бари қўл кучи билан кун кўрувчи ҳалол меҳнатчилар бўлса, қайси виждон билан уларга жаврни раво кўрасан. Бошлиғингга айтиб, бу бечораларни тўловларини енгиллаштиришинг керак эмасми?— дедим. У нима дейди-я: «Мен ҳеч кимга ёмонлик қилганим йўқ. Қилган бўлсам, бўйнимга қўйиб беринг!» дейди сурбет. Билдимки, унинг қилгиликларини бўйнига қўйиш осонмас. Охири виждонига ҳавола қилиб: «Отахонларни қарғишига учрамагин, укам, косанг оқармийди!»— дедим оғриқни олдини олиб: «Отахонларга айтинг. Мен гуноҳсизман. Уларни болаларидай ҳурматлайман», деб тилёғламалик қилади мўлтони. Хулласи унча-мунча гапни сиртига юқтирмайдиган, ҳеч кимдан тап тортмайдиган бўб қопти. Ҳа, суянчиқлари маҳкам кўринади, ўшаларни ноғорасига ўйнайди. Қилгуликни қилиб, ўзига гард юқтирмасликка уринади бу сув юқмас ўрдак! Тўғриси, амакижон, ундан бирон ёруғлик кутиш амирмаҳол кўринади...

— Ундай бўлса, ҳаволаси худога,— деб дадамнинг умидлари узилди, дамлари ичларига тушди...

18. ЙУҒОН ЧУЗИЛИБ, ИНГИЧҚА УЗИЛИБ...

Ойим эрталаб одатдагича нопуштага тайёрланиб, дастурхонни ёзганларига анча бўлди. Хонтахта атрофи-

да уч киши ўтириб, тўртинчи ўрин бўш турарди. Ҳаммамиз ровоннинг ойнасида эшик томонга термулиб дадамни кутардик. Улар келмасларидан бурун ҳеч қайсимиз дастурхонга қўл узатмасдик. Дадам намоздан қайтиб, тўрда ўринларини эгаллаганларидан сўнг биргалашиб чой ичардик. Негадир бугун улардан дарак йўқ. Ёнимизда сурнай чалиб турган самоварнинг жиғиллаши сўниб, дами пасайди. Ойимнинг тоқатлари тоқ бўлди:

— Даданга нима бўлди, а? Мунақа кечикиш одатлари йўқ эди. Уёқ-буёққа борадиган бўлсалар айтиб кетардила. Мачитга чиқиб хабар оласанми, а?

«Бўпти», деб ўрнимдан турдим. Мачитга қараб бораётсам, кўзим кўчанинг нариги бетидаги чойхонага тушди. Ўрталарига дастурхон ёзиғлиқ бир тўда саллали одам ичида дадам ҳам ўтирардила. Олдиларига яқинлашишим билан улар:

— Уйга бориб чойингни ичавер. Мен ҳозир бораман,— деб изимга қайтардила.

Дадам келганларидан сўнг, ойим ҳайронликда сўрадила:

— Унақа чойхонага кириш одатингиз йўқ эди-ку?

— Ҳа, жўралар намоздан кейин қўймай чойхонага бошлашди, маслаҳатлашиб оламиз деб.

— Кимлар экан улар, ниманинг маслаҳати?

— Ўзинг билган бўёқчи Абдишукур домла, Жалил носвойчи, Шоакбар дурадгор, Зуфар карвон, Тўра новвой, яна бошқа косиблар. Бошларида битта ташвиш. Солиқ можароси. Бари «солиқ ошиб кетди» деб байбайлаган. «Бу ташвишдан қутулиш, ёки уни енгиллатиш иложи бормикан? Арзимизни кимга баён қилсак экан?» деб ўртада машварат қилишди хўбам. Бирлари, «шунақа бўлаверса касбимиздан кечамизми?»... деса, бошқалари: «Бургага аччиқ қилиб кўрпани кудирамизми? Ахир, биз қўл кучи билан кун кўрувчи кишилармиз. Ишчи-деҳқон ҳукумати меҳнаткашни арзига қулоқ тутмаса, кимми арзига қулоқ тутади?» дердилар. Хулласи калом ҳаммани имзоси билан катталарга илтимоснома ёзишадиган бўлди.

Ойимнинг бундан бирон натижа чиқармикин, деган саволларига, дадам «балки катталар кўпчиликнинг сазасини қайтармас», деган ишонч билдирдила. Анча вақтгача шу ишонч билан яшадилар.

Бир кун ойим илтимоснома нима бўлганидан сўз очганларида, дадам:

— Э, сўрама, умидимиз пучга чиқди,— дедила қўлларини силтаб.— Номамизга юқоридагиларнинг жавоби шу бўпти: «Сизлардан олинаётган солиқ қонундагидан ортиқмас. Хусусий иш қилиб даромад топишингизга йўл қўйилгани учун раҳмат дейишингиз керак...»

Энди дадамнинг домла иммо билан бошлашиб ҳар ёқларга боришлари тўхтаган, болхонамиздаги ҳафталик суҳбатлар барҳам еганди. Кўпроқ вақтлари дастгоҳда мук тушиб ишлаш билан ўтарди. Ёздаям ишни тўхтатмадила, «Илгари ёзда кўп ишламасдингиз-ку?» десам, илжайганча: «Эшитмаганмисан, чумоли қиш ғамини ёзда ейди», деб қўярдила. Мен ҳам ўзим яхши кўрган китоб ўқиш, хат ёзиш машқини, кўчада болалар билан сандироқлаб юришни камайтириб, кўпроқ дадамга ёрдамлашадиган бўлдим. Ойимла-чи, отинликни йиғиштиргандан кейин жияк тикиш, чархда ип йиғиришга берилиб кетган, шу билан опамнинг ғамидан сал юпангандай кўринардила.

Бу орада ҳомиладор ойимнинг кўзлари ёриб, жажжи чақалоқ — укам Эргаш дунёга келди. Энди ойимнинг чеварлик қилиб пул топишга қўллари тегмай қолди. Рўзғорнинг оғирлиги бутунича дадамнинг устларига тушди. Кун бўйи ишлаганлари етмагандай, кечалари пилта чироқнинг пилиги тугаб ўчгунча ишлайдиган бўлдила. Қанча кўп уринсалар ҳам, барибир дадам солиқни вақтида тўлолмасдила, налукчи бўлса дарвоза тақиллатиб келишини қўймасди.

Булар ҳам баҳарнов экан. Ҳаммадан ёмони қиш чиқишдан, аниқроғи, қишнинг қуруқ келишидан бошланди. Аввало куз ёғингарчиликсиз ўтди. Осмонда гулдиргулдир момақалдироқ бўлиб, қарс-қурс чақмоқ чақиб, кетидан шаррос ёмғир қуйишлари бўлмади, «ёмғир ёғалоқ эски соғалоқ» деб бақириниш-чақиринишлар эшитилмади, қизларнинг сочин ўссин деб атайин ёмғир остида югуриш-елишлари кузатилмади. Қиш ойлари эса ҳамма ҳақ дея зориққанча осмонга тикилиб қор кутди. Биз, болаларнинг бўлса бош орзумиз — қор гуппа-гуппа ташлай қолсаю, гуппи чопонларни қийволиб сирғончиқ отиш, тўйиб-тўйиб чена учиш эди. Қани энди иримига бир марта қор капалаклари учқунлай қолсайди!..

Қишнинг қуруқ келиши катталар ўртасида ваҳимали фикрлар уйғотди. Тошкент атрофида нима кўп — фақат ёғин-чочиндан сув ичиб, унум берадиган лалми ерлар кўп. «Лалми буғдой», «баҳори буғдой», дегани

шу. Ёғингарчилик йўқ дегани — баҳори дон йўқ, қишдан толиқиб чиққан одамларнинг оғзига тегадиган ризқи рўзи йўқ дегани. Фақат одамлармас, бутун ҳайвот олами табиат берадиган емишдан маҳрум дегани. Қаттиқ қурғоқчилик ғалла, ем-хашак ва бошқа гиёҳларни жизғинак қилибгина қолмади, ёзги дастурхонни тўкин қилувчи мева-сабзавотлар ҳосили баракасиниям учирди. Халойиқнинг қор, ёмғир тилаб қилган ноалари, хайр-худойи, дуойи фотиҳаларидан наф бўлмади...

Бозор ҳувиллаб қолаётганди. Илгари коппонларда тоғ-тоғ уюлиб турадиган буғдой, шолилар қути учган, унча-мунча борининг ҳам нарх-навоси кундан-кун осмонга чиқиб борарди. Озиқ ғамланган қоплар, хумлар, кандукларнинг таги кўриниб қолаёзганидан одамларнинг юраклари увишмоқда эди.

Дадам қанчалик қаттиқчиликка чидамли бўлмасинла, кунига бозордан бўш халта билан қайтиб, диққат бўлганларини яширолмадила. Ойимнинг:

— Ҳа, қимматчиликми?— деган саволига, дадам:

— Фақат қимматчиликмас. Пулингга нарса топилмайди. Қаҳатчилик ҳиди келяпти. Йўғон чўзилиб, ингичка узилиб...— деб қўйдила.

Ўз-ўзидан тақчиллик бизнинг уйғаям кириб келганди. Ойим паловни ҳар пайшанбадамас, икки-уч ҳафтада бир дамлайдиган, гўшти ўлчаб ишлатадиган, баъзан кепакли ундан қотирма лочира, жўхори ундан зоғора қиладиган бўлдила. «Нон палов», «Картошка палов» деганиям ўша вақтларда чиққанди. Ортиқча хайр-эҳсон қилишлар ўз-ўзидан камайганди. Олдин айтганимдай, кўчадан кирадиган узун йўлагимизнинг бир ёқ девори ўтирғичли эди. Кунига ойим қозон овқатми, нонми, холвайтарми ўзимиздан ортиқчасини ўша ўтирғичга чиқариб қўйувчи эди. Уни гадойлар келиб еяр ё халтасига солиб кетарди. Қимматчилик бошланиб, гадойлар ёнига ўз қўшнилариимиздан бири қўшилди. Бу — ишга ярамайдиган, сўққабош, касалвон одам эди. Эшикдан унинг йўталгани эшитилиши билан ойим, дадам еб турган овқатидан орттириб, ўшанга илинардилар. Рўзғорида егулик нарсаси тугаб, биронта керакли буюмини кўчага опчиқиб сотувчи, нонга алиштирувчилар кўпайиб борарди. Энг даҳшатлиси — очликдан шишиб, жон бераётганларнинг тез-тез учраб туриши бўлди. Маҳалламизнинг бу бошидан у бошигача бир неча эшикда бел бойлаб турганлар пайдо бўлиб қолди. Ҳовлилардан

бот-бот аза товуши чиқиб туриши ҳамманинг юрак-бағрини эзиб юборарди. Маҳалла оқсоқоллари, айниқса элликбошининг ҳаловати бузилганди. Одамларнинг силласи қуриб, қабристонга тобут кўтариб борувчилар қатори сийраклашиб қолаётгани ташвиш устига ташвиш қўшганди...

Қунлардан бирида жуда қўрқинчли ишга дуч келдим. Йўлагимизга ойим берган овқатни чиқарсам, четдаги ўтирғичда деворга суянганча бир қиз ўтирибди. Йўлак қоронғироқ бўлсаям, яқинига бориб қизни танидим. У Норбу холанинг невараси Қумри эди. Ранги сарғайган, кўзлари бўзрайган, қўллари шалвираган.

— Ҳой, Қумри, нима қилиб ўтирибсан? Тур!— деб елкасига туртаман. Дами чиқмайди. Менинг овозимни эшитиб ойим келдила. Қизнинг аҳволини кўриб қўрқиб кетдила. Уни аста ўрнидан қўзғотиб, бағриларига босганча уйга опкирдила. Зўрға сурғалиб кирган Қумри тап этиб кўрпачага ўзини ташлади. Тили сўзга келмай ўтирарди. Ойим шоша-пиша унга пиёз куйдириб ҳидлатдила, иссиқ ширин чой қилиб ичирдила. Оғзига овқат тутдила. Яхши сўзлар билан эркалаб, сал ўзига келтирдила. Кейин сўрадила:

— Сенга нима бўлди, опоқ қизим? Бирон нарсадан чўчидингми ё йиқилдингми?

Қумри сарак-сарак қилди. Фақат паст овозда: «Бошим айланди», дея олди.

— Оч қолган бўлсанг керак-а? Кўчага нега чиқа қолувдинг?

Ойим саволларини яна қайтаргандан сўнг, қиз секин тилга кирди: буваси касал ётган экан. Бувиси унга атала пишириб бермоқчи бўпти. «Отин ойингдан жиндай ун сўраб келгин», деган экан. Ойим ачиниб кетганларидан тиллари сўзга келмай қолди. Дарров бир коса ун, битта зоғора нон, бир ҳовуч тут майизни рўмолчага тугдила. Қумрини қўлтиғидан тутиб етакладила-да, Норбу холаникига қараб кетдила...

Ойим қайтганларида афтларига қараб қўрқиб кетдим. Кўзлари йиғидан қизарган, руҳлари тушиб, сўзлашга ҳоллари қолмаганди.

Шу кундан бошлаб ойим йўлакка қўядиган унчамунча егуликни мендан Норбу холаникига чиқарадиган, тез-тез ундан хабар оладиган бўлиб, ўз қайғуларига бошқалар қайғусиям қўшилганди...

19. ҚАЙСИ ИҮЛНИ ТАНЛАЙ?

Қаҳатчилик кучайган сари дадамнинг юмушлари кўпайиб, қўллари қўлларига тегмайдиган бўб қолди. Аслида маҳсининг (айниқса бачкана маҳсининг) бозори ўлган, маҳси тикиш учун тери топилмай қолганди. Чорва очликдан қирилиб, қассоблар бекор қолса, кўнчилар терини қайдан олсин. Бозорга чиқадиган битта-иккита маҳсини фалон пулга бойлар (ўшандаям оғриниб) олмаса, камбағал яқинига йўлолмасди. Энди бозорга сепламалар чиқадиган бўлганди. (Увадаси чиққан маҳсиларни ямаб-ясаб, қолипга тортилган ва обдон локлаб ярқиратилганини «сеплама» дейишарди. Менинг дадамга ҳам сеплама қилиб сотинг деб маслаҳат берувчилар бўлдию, дадам буни ўзларига эп кўрмадилар. Беминнатгина иш дея ямоқчиликка киришиб кетдила. Ямоқнинг бозори чаққонлашган, эски-туски маҳсисиними, ковшиними кўтариб: «Жон қори ака, шуни тезроқ ямаб беринг!» деб эшик тақиллатиб келувчилар кети узилмасди.

Дадамга бу гоҳо малол келардию, барибир аламларини ишдан олардила. На ишдан, на бошқа нарсадан нолишни ёқтирмайдиган дадамда кейинги пайт оғир кўнгил ғашлиги пайдо бўлгани аниқ эди. Бир куни одамлар олдида шу ғашликларини ёзиб юбордила:

— Бачканадўзлик жондан севган касбим эди. Шу гулдай касб билан мен бола-бақраларни севинтириб, ўзимниям юпантириб келардим. Замона зайли билан шу юпанчдан айрилиб қолаётганимга ачинаман-да!..

Дадамнинг бу афсуслари менга жуда кор қилиб кетди.

Нима қилсам, дадамнинг кўнгилларидаги бу ғубор йўқоларкин? Уларнинг касбларини сақлаш учун менинг қўлимдан бирон иш келармикин? Очиғи, нимага шу чоққача мен дадамнинг ишларига тузукроқ қарашолмайман, оғирларини енгил қилолмайман?

Ахир ёшим ўн бешга етсаям ўзимни гўдакдай тутавераманми, қачонгача боқим бўлиб қолавераман? Дадамни қўлларига қараб, кўчага чиққанымда чой-чақа сўрашни қачон тўхтатаман? «Қап-катта бола бўлсаю нонини эвлаб топиш қўлидан келмаса!» деб кулишмасмикин одамлар?

Йўқ. Ҳаммасини ўйлаб кўришим керак...

Шу фикрлар миямга михланиб қолди. Кечасиям, кундузиям тинчлик бермади.

Хаёлимга мактабда бўлган бир воқеа тушди. «Оёқ кийим фабрикасидаман», деб бир одам келди. У фабрикада шогирдлар бригадаси тузилаётгани, ҳунарни истаган ўсмирлар қабул қилинаётганини билдирди. Ҳам ҳунар ўргатиларкан, ҳам ўқитиларкан, озгина ойлик ҳам бериларкан. Ўртоқларим ичидан бунга қизиқувчилар чиқди, уч-тўрттаси дарров ёзилди. Мен ҳам ёзилсам-чи? Ўйлаб-ўйлаб ёзилиш фикрига келдим. Буни ойимлага айтувдим, ёқинқирамади. Дадам бўлсала қизиқсиниб қолдила. Ҳаммаданам ўз касбларига тегишли бўлиб, корхона эса шундоққина маҳалламиз яқини — Қоратошда эканлиги маъқул тушди дадамга. Фақат ишлаб туриб ўқимоқчи бўлганим уларни иккилантирди.

— Қийналиб қолмасмикинсан-а? Обдон ўйлаб кўр, ошиқмасдан,— дедила.

Ошиқсам-ошиқмасам кўнглим ўшоққа тортиб турарди. Ўртоқларим-ку мени тезроқ ёнларига олиш ҳаракатида «борақол» деб ҳиқиллашарди. Ўзимнинг ҳам улардан ажралгим йўқ. Ажралсам, худди ҳамма бораётган катта йўлдан четга тойилиб, якка моховдай адашиб-улоқиб қолаётгандай сезардим ўзимни...

* * *

Бир бойнинг мусодара қилинган ҳайҳотдай ҳовлиси дастгоҳлар, болғалар тақир-туқирига тўлганди. Айниқса ҳовлининг бир тарафини эгаллаган узунчоқ ойнавонли хонада шовқин-сурон авжида эди. Фабриканинг шогирдлар бригадаси машғулот ўтказадиган жой шу экан. Мен ўртоқларим билан кириб борганимда бизни йигирма ёшлардаги чиройли бир қиз кутиб олди. Уни нўғой қўшним Сорага ўхшатдим. У бўлса биз билан ўрисчалаб сўзлашди.. Ўртоқларим, нима девотти деб менга қарашди. Саволларга мен ўрусчалаб жавоб қайтарарканман, қиз «молодес» деб елкамга қоқиб қўйди. (Сорадан ўрус тилини унча-мунча ўрганганим шу ерда иш бериб қолди.) Пастак курсилар ёнида ўтирган болалар (улар йигирматача эди) менинг сўзимга қулоқ тутиб, «уни қара, урусчани биларкан», деб бир-бирларини туртишарди. Улар ичида ўртоқларимни танийдиганлар борақан, ёнларига чақириб олишди. Мени бўлса, қиз (оти Анна экан) ўз яқинига ўтқазиб қўйди.

Шу пайт эшиқдан папка қўлтиқлаган пўрим йигит кириб келди. Уни болалар «Ассалом, малим», деб ўринларидан туриб кутиб олишди... «Малим» шошмасдан

тўрдаги стол ёнига ўтирди-да, дафтарини очиб болаларни йўқлама қилди. Анна унинг рўйхатига «Янги келганлар» деб бизнинг номларимизни тиркатиб қўйди.

«Малим» қўлига бўр олиб, девордаги қора тахтага рақамлардан икки-учта ҳисоб ёзди. Болаларга, шу ҳисоблардан хоҳлаганларини кўчириб олиб, чиқаришга буюрди. Мен бу ҳисобларни кўриб ажабландим. Улар «икки карра икки тўрт» дегандай энг жўн ҳисоблар — тўрт амалнинг бошланиши эди. Мен нима иш қилишимни билмай, биринчи қаторда ўтирибман. Орқамдагиларнинг пичирлашиб, бир-бирлари билан тортишиб, олдиларидаги қоғоз парчаларга ҳисоб чиқаришга уринишаётгани кулгимни қистатарди. Миямдан: «Ғирт саводсиз экан-ку булар. Мен нима қилиб ўтирибман булар орасида?» деган савол кечади.

Ёзув дарси мунданам жўн — ҳарфларни бир-бирига қўшиб сўз ясашдан иборат бўлди.

Болалар икки соат шунақанги машғулот ўтиб, кейин тўрт соат ботинка тикишни ўрганишаркан.

Дастлабки кунлар мен кўпчиликка қўшилолмай, қилар ишимни билмай гангиб юрдим. Сал ўтгач, болаларнинг ўзлари мени гапга солиб, мен билан яқинлашиб олишга уринишди. Улар, бригада бошлиғи Аннага айтадиган гапларини мен орқали айтадиган қилиқ чиқаришди. Анна ҳам, тартиб-интизом тўғрисидами, иш тўғрисидами гапи бўлса, болаларга мендан айттирадиган бўлиб қолди. Мен икки ўртада тилмоч бўлиб қолганимни ўзим сезмадим. Буям майли-я, бир куни «малим» келмай қолганда, Аннанинг қистови билан мен болаларга дарс ўтган бўлдим...

Очиғи, бу ер кўнглимга унча ўтиришмади. Дарслардан менга фойда йўқлиги устига, синфдошлар билан ҳам элакишиб кетишим қийин бўлди. Уларнинг кўпчилиги Кўкча, Захариқ мавзесидаги кўнчиларнинг болалари, мактаб кўрмаган, тартибга қайишмайдиганлар, оғзи шалоқ, нос, махорка чекадиганлариям бор экан. Менга «сахийлик» қилиб газет қоғозни найча ясаб махорка тутганлари, олиб чекмасам, «йигит ҳам шунақа бўладими!» деб масхара қилганлари-чи! Хулласи, уларнинг кўп қилиқлари менга ўтиришмади. Фақат бу ерда ҳунар ўрганиб олсам зарар қилмас деб, бола ботинкаси тикишга уннаб кетдим. Уйда косибчиликка қўлим келиб қолганидан бу ҳунарда қийинчилик сезмадим. Ўзимча, дарсларга қатнашмасдан, иш соатларига

келсам, деб ўйловдим. Бу фикрим Аннага ёқмай, бошини сарак-сарак қилди:

— Мени хафа қилма, брат. Ўзимга туппа-тузук ёрдамчи топиб олдим деб хурсандман. Жуда кераксан бизга, брат,— деди ўзига яқин олиб.

Унинг муомаласи менга ёқиб тушсаям, ўқишдан узилиб қолаётганимга ачинардим. «Малим» жонга ора кирди. Бир куни мени ёнига ўтқазиб, гапга солди. Ўқувга бўлган ҳавасимни билгач, хурсанд бўлиб шуни маълум қилди: шаҳар марказида Кечки ишчилар дорилфунуни бўлиб, Бешёғочда унинг бўлими очилибди. «Малим»нинг асосий иш жойи ўша ерда экан. Агар хоҳласам, ўқишга киритиб қўядиган бўлди. Кундузги корхоналарда ишловчи бошланғич маълумоти бор ёшлар олинаркан. «Сени қабул қилиши турган гап», деб ишонтирди. Янги ўқувга киришим дадамга маъқул тушсаям, ойим: «Муштдай бошингга иш билан ўқиш оғирлик қилмасмикин», деб ачиниш билдирдила.

Мен аҳдимдан қайтмадим...

20. ОҚ ФОТИҲА

Ишчилар дорилфунуни талабалари ичида мендақа «муштдайин» деярли йўқ экан. Кўписи юзига ҳуснбузар чиқиб, овози дўриллаб қолган, ўзига бино қўйиб тузук кийинган йигитчалар, қўнғиздай мўйлов қўйганлариям учрайди.

Дастлабки ҳафталар бу ерда ҳеч ким менга эътибор бергани, кимсан, қаерда ишлайсан деб суриштирганиям йўқ.

Бир куни тил-адабиёт ўқитувчиси дарсда иншо ёздирдию, менинг ишларим жўнашиб қолди. Иншо эркин мавзуда бўлиб, ҳар ким ўз билганини ёзиб келиши мумкин эди. Уйдаги машқ дафтаримни варақлаб кўраман. Ундан таваккалига битта ёзувни танлайман. Бу — ўзим тўғримда эди. Аниқроғи, қайси бир йили болхонамизда Шоислом домлага Қуръондан топширган «имтиҳон»имни чалакам-чатти ёзиб қўйган эканман. Шунини асос қилиб олдим-да, иншо ёздим.

Ўқитувчи бизга уч кун муҳлат берганди. Мен эртасигаёқ обордим-да, ўқитувчига топшириш учун қулай фурсат кутдим.

Тил-адабиёт ўқитувчимиз Баҳром Акбарий ёши йигирма бешларга борган, хушмуомала, келишган

йигит эди. Тўқис, янгича кийиниб, чиройли галстук тақиб юриши уни Форобий мактабида учратганим афандилардай басавлат кўрсатарди. Уни Самарқандда ўқиб келган катта билимдон деб таърифлашарди. Таърифлашганича бориди. Дарсга кирганда синф тўлиб кетарди. Биз талабалар, унинг ваъзларини жон қулогимиз билан тинглардик. Фикрларини қизиқарли, аниқ, лўнда қилиб ифодалашни бизга ёқиб тушарди. Иложи борича ҳар бир сўзини, иборасини ёдда сақлаб қолишга интилардик. Айниқса, шеърларни артистларча жонли ва ёқимли қилиб ўқиши завқимизни оширарди. Мен биринчи марта Чўлпоннинг «Муҳаббатнинг саройи кенг экан йўлни йўқотдим-ку» деб бошланадиган ғазалини ундан эшитиб маҳлиё бўлгандим, ёдлаб олгандим. Ҳикоялар, эртақлардан сўзлаганда улардаги воқеа, қаҳрамонларни шундоқ кўз олдимизга келтириб қўярди. Биз бу ўқитувчимизни бениҳоя ёқтириб, унга яқин бўлишни истардик-ку, лекин саловати босиб, яқинига йўлолмасдик.

Мен билсам, бошқа талабалар иншони тайёрлаб келишмаган экан. Мен ўз ишимни кўпчилик олдида топширишга ботинолмадим. Танаффус чоғи ўқитувчи ёлғиз қолганида топширдим. Акбарий ҳеч нарса демасдан қоғозимни олиб, папкасига солиб қўйди. Бир кун ўтди, икки кун ўтди, учинчи кун дарс тугагач: ўқитувчи мени олиб қолди, ўз олдига ўтқизиб сўз бошлади. Аввало иншонинг битилиши ва имлоси маъқул тушганини билдирди. Иннайкейин мазмунига ўтди-да, афтимга маъноли илжайиб:

— Билишимча, кичиклигингда домла имомнинг имтиҳонларидан дуруст ўтган экансан-а?— деб қўйди.— Менинг имтиҳонимдан ҳам дуруст ўтишинг мумкин эдику, ишингда бир нозик нуқтаси борақан-да, укам...

«Укам» сўзини худди туғишганига айтгандай, юракдан чиқариб айтди, синовчан назарда афтимга бирпас тикилиб турди. Сўнг «нозик нуқта» деб нимани айтаётганлигини билдирди. Бу ҳадислар мазмунига тегишли жойи экан. Иншода мен келтирган жумлалардан биттасини овоз чиқариб ўқиди: «Илм ол. Бу йўлда Хитойга бориш машаққати бўлса-да, қайтма». Улуғ сўз бу... Биласанми, укажон. Менинг мақсадим тузук битилган иншоларни синфда ўқиб муҳокама қилиш. Сеники ҳар жиҳатдан намуна қилиб кўрсатса арзийдиган-ку, фақат хулосаси... муқаддас китобга боғланиб кетибди. Агар

билсанг, шуёғини ҳозирги шароит кўтармайди-да, тушундингми?..

Бу — хаёлимнинг кўчасига кирмаган фикр эди. Мен ўқитувчининг мулоҳазасини тўла англаб етолмадим, бирон сўз билан жавоб ҳам қилолмадим. Ўқитувчи бўлса латтадай бўшашиб қолганимни пайқадую дарров руҳимни кўтаришга интилди. «Кўлингдан ёзиш келаркан, бошқа мавзуда ёзиб келсанг яхши бўларди», деб маслаҳат берди. Ўқитувчининг ишончи далда бўлди-да, бошқа мавзу устида бош қотира бошладим. Бирikki кун бўлак ишга қарамасдан, эртаю кеч шуни ўйлай-ўйлай, еган-ичганимда ҳам ҳаловат бўлмади. Буни кўриб, ойим билан дадам: «Бу уринишингда ўзингни олдириб қўясан-ку. Ўқишинг оғирлик қиляпти шекилли-а?» дейишди. Мен уларга ўқишим яхши кетаётганини, иншо устидаги ишларимни гапириб берувдим, қизиқиб қолишди. Дадам, биринчи иншонинг қайтарилиш сабабини билгилари келди. Мен, ўқитувчи айтган мулоҳазаларни билдиргандим, дадам ўйланиб қолдила. Кейин ўқитувчининг мулоҳазаси тўғрилиги, ҳозирда диний гапларга йўл берилмаётгани, домла-имомлар тергов остига тушиб қолгани, зўр уламолардан уч-тўрттаси шўрога ҳақсиз қилиниб, Сибирга сургун бўлганини ачи-ниб гапирдила...

Мен дадамнинг оғизларига ағрайиб қоларканман, улар чуқур хўрсиниб дедила:

— Уёғини сўрасанг-чи, биззи Шонслом домланинг тақдириям қил устида турибди ҳозир. Изларига тушишган. Оғизларидан чиққан ҳар бир сўзни пойлаб, қадамларини кузатиб юришибди.

— Кимлар кузатади?— деб сўрайман ажабланиб.

— Кимлар бўларди, ўзимиздан чиққан сотқинларда;— дейдила дадам, худди биров эшитмасин дегандай товушларини пасайтириб.

Бу сўзлари менга жуда ғалати туюлади:

— Тушунтириб гапиринг, дада, бу нима деганингиз?

— Энди эшитаётганингми бу сўзни? Ҳамманинг оғзига тушиб бўлган. Ким тўғрисида сўз кетаётганини биласан. Сотқинлардан биттаси ўша бўлади...— Дадам овозларини яна пасайтирдила.— Одамлар бекорга лақаб қўйишмаган унга «Сотти» деб...

Дадам бу сўзларни ғазаб ва афсус билан айтдиларда, кетидан:

— Гап шўтта қолсин, ўғлим. Бу ҳақда бировларга оғиз очиб юрмагин,— деб огоҳланириб қўйдила. «Нега?»

деб қайталаб сўрай десам, дадамнинг асаблари ортиқ бузилишидан қўрқардим. Дадамнинг ўзларида кейинги пайтлар нималардандир ҳадиксираш кучайиб, анча эҳтиёткор бўлиб қолгандила.

Менга бўлса, булар сирли нарсалар бўлиб туюлар, уларнинг тагига етолмай, саранглигим ошарди...

* * *

Хулласи, мен урина-урина янги иншони битириб бордим. Уқитувчи талабалардан тайёр иншоларни йигиб олди. Унтача чиқди. Ҳаммамиз сабрсизлик билан натижасини пойладик. Эртасига ўқитувчи иншоларни кўриб чиқиб, иккитасини танлаб олганини эълон қилди: бири гуруҳ бошлиғимизники, бири меники экан. Иншоларни баланд овозда ўқиди. Меники ўқилганда кулги кўтарилди. Мен бунда фабрикадаги ўртоқларимнинг ҳунар ўрганиш йўлида ғайрат кўрсатишаётганини мақтаб айримларини танқид қилгандим. Мана «Шалвай» лақабли бола. Уни шалвайганлиги учунмас, бошқа сабабдан шундай аташган. Бола бригадага янги келганда отини сўрашса «Шалвай» деган. Ҳамма: «Шалвай, Шалвай» деб ҳаҳолаган. Шундан кейин бола ташқарига чиқиб қайтган-да, «билиб қўйинглар, менинг отим Соливой», деган. «Нега бўлмаса аввал Шалвай дединг?» дейишса, у: «Оғзимда нос бўлганичун шундай эшитилгандир», деганиди...

Ўқитувчи бу иншони «Ҳунардан унар» сарлавҳаси остида дорилфунун деворий газетасида бостирганди. Шундан кейин менинг саломимга алиқ олмай юрган баъзи олифталар ҳам қўл бериб кўришадиган бўлишди. Уқитувчи синфда номимни тез-тез тилга оладиган, менга кўпроқ топшириқ берадиган бўлди. Бадний асарлардан ўқиб келиб сўзлаш лозим бўлганда мени ўрнимдан турғизар, айрим қолоқларни шатакка олиш керак бўлса менга юкларди, адабий кечаларда асарлардан парча ўқитарди. Булар китоб мутолаасига яна астойдилроқ берилишимга сабаб бўлди. Ҳаммаданам мени деворий газета ҳайъатига аъзо қилиб қўйишгандан кейин ишим бошимдан ошиб кетганди. Синфдан синфга яхши кўчиб, ишчи дорилфунунини битиришим яқинлашганда Акбарий мени бир янги ишга таклиф этиб қолди. Жумҳурият болалар газетаси «Ленин учқуни» муҳаррири Акбарийнинг яқин ўртоғи экан. Уша: «Шогирдларинг ичида адабий ишга уқувли бўлганлардан бирини бизга тавсия этсанг», деган экан.

— Мен,— деди Акбарий,— ўйлаб-ўйлаб шу ишга сени тавсия этгим келди. Газетада ишласанг чакки бўлмасди. Шунга нима дейсан, укажон?

Бу кутилмаган таклифдан, очиги эсанкириб қолдим. Нима дейишимни билмай туравердим.

— Хўп, эртагача ўйлаб кўргин-да, менга айтгин,— деди ўқитувчим.

Менинг олдимда жумбоқ десамми, муаммо десамми, хулласи, қийин масала кўндаланг бўлганди. Қийинлиги шундаки, у келажаким билан боғлиқ эди. Келажакда ким бўлиб чиқишим кераклигини ҳал этиш чоғи етганди. Албатта, ўқитувчим таклиф этмоқчи бўлган соҳага мен ярайманми, йўқми, ҳали бу номаълум. Бордию яраб қолсам-чи?

Шу чоққача кўнглимни икки ҳавас банд қилиб келганди: бири — дадамнинг касбига, иккинчиси — оймнинг тилига, аниқроғи, ойм тилидан чиққан китоб сўзларига бўлган ҳавас. Ҳа, гўдаклик чоғимдан қулоғим остида эртаю кеч оймнинг сўзлари жаранглади. Бешикдалигимда алладан бошланган сўзлар бора-бора кучайиб, зеҳнимни ўзига буткул ром этди. У сўзлар гоҳ қўшиқ, гоҳ шеър, гоҳ эртак ё ҳикоя шаклини олиб онгим-қалбимда жонланди, китоб сўзларига бўлган иштиёқимни кучайтирди. Ниҳоят эсимни таниб, мустақил фикр юргизиб турмуш йўлини танлаш палласи етганда, онамнинг тили орқали қалбимга ўрнашган ҳавас устун келабошлади. Қалам ишига қизиқиш юрагимни тўла қамраб ола бошлади...

Қатъий қарор қабул қилай десам, саволлар кўндаланг келди. Башарти ўқитувчим айтаётган жойга қабул қилинсам, унда фабрикадан — ота касбимдан кечишим керак бўладими? У ердаги ишим, обрўйим яхши-ку. Уч-тўрт ойда бола ботинка тикишга уста бўлиб олдим. Мен тиккан ботинка вилоят оёқ кийимлар кўразмасида иккинчи совринни олди. Мени шогирдлар бригадаси бошлиғига ёрдамчи қилиб қўйишди. Фабрика идораси мендан ҳисоб-китоб ишларида, маданий-оқартув тадбирлари ўтказишда фойдаланиб турибди. Моянам ҳам чаккимас. Шу ишларнинг баридан бир варакайига кечиш қандай бўларкин-а? Бу гапларга ота-онам нима дейишаркин? Ҳойнаҳой улар ҳар вақтдагидай раъйимга қарашар. Қани дастлаб ўқитувчим айтганини қилиб у бошлаган жойга бориб кўрай-чи, мени дарров ишга олишақолармикин? Балки лойиқ кўришмас. Шунинг

учун подадан олдин чанг чиқармай турай-чи, деган фикрга келдим. Эртасиёқ Акбарий мандан:

— Ҳўш, ўйлаб кўрдингми?— деб сўради.

— Ҳим,— дедим қисқа қилиб.

У, дарсдан кейиноқ мени газета идорасига бошлади. Тошкентнинг янги шаҳар қисмидаги Ўзбекистон кўчасига ўрнашган кичкина уйлардан бирига кирдик. Икки хонадан иборат бинонинг ички хонасида бизни муҳаррир, ёши Акбарийга тенг йигит Асом Исҳоқов ва унинг муовини Зиё Аминов очиқ чеҳра билан кутиб олишди. Олдин Акбарийдан мен тўғримда эшитиб олишган эканми, гапни қисқа қилиб, газетада ишлашга хоҳишимни сўрашди. Кейин бир мактабдан хабар ёзиб келишни маслаҳат беришди. (Демак менинг қаламимни синаб кўришмоқчи).

Топшириқни икки кун ичида бажардим. Уйнимиз яқиндаги бошланғич мактабнинг учинчи синфида ўқиётган синглим Масъуда билан унинг дугонаси Хатира ҳақида «Аълочи қизлар» деган хабар ёздим. Таҳририятда бўлим бошлиғи Тўлаган Соатий билан масъул котиб Санжар Тилла хабаримни ўқишиб, бир-бирларига маъноли қараб қўйишди. Мандан, «бу хабарни бирон кишига кўрсатдингми?» деб сўрашди. «Кўрсатганим йўқ», деганимдан сўнг, Соатий ичкари хонага кириб, муҳаррир билан сўзлашиб чиқди-да:

— Хабаринг босиладиган бўлди. Эртадан ишга келаверишинг мумкин,— деб қўлимни сиқиб қўйди.— Менга ёрдамчи бўласан...

Турган гап, бу зарур синовдан дуруст ўтганим, ўзим севиб ўқийдиган газета идорасига таклиф этилганимдан бениҳоят хурсанд эдим. Фақат фабрика мени осонликча ишдан бўшатмаслигини ҳам билардим. Энди мужмаллик кетмайди. Ойим билан дадамга бор гапни айтиб, янги ишнинг қанақалигини тушунтиришга ҳаракат қилдим. (Ҳатто газет идораси берадиган мояна ҳозирча фабриканикидан камроқлигиниям яширмадим.) Улар, ростини айтсам, мен танлаган янги ишнинг нималигини аниқ кўз олдиларига келтиришолгани йўқ. Фақат дадамнинг айтганлари шу бўлди:

— Агар шу хизматга астойдил кўнгиб қўйган бўлсанг, биз қаршимасмиз. Ишқилиб эвлай олсанг бўлгани. Ҳалиям бўлса, тушунган одамлар билан обдон кенгашиб кўриш кўрак...

Ана шундай тушунган одамлардан биттаси нариги кўчалик қадрдонимиз Муҳаммаджон Турсунов эди.

У мендан каттароқ бўлсаям тенгдошидай яқин олиб, илиқ муомала қиларди. Ақл-идрокда тенгдошларидан ажралиб турар, билимию одоб-ахлоқи билан каттадан кичикка ёқарди. Маҳалла ёшлари ичида янги мактабга биринчи бўлиб кирган, мактабни муваффақиятли битириб, эндигина очилган молия институти талабалари қаторига ўтганди. Мени янги мактабга биринчи ташвиқ қилган ҳам шу эди.

Мен Муҳаммаджон акани топиб, унга бор гапимни айтиб бердим. У жуда қизиқиб эшитди-да, узоқ ўйлангандан сўнг, сўради:

— Тўғриси айтинг-чи, Ҳақимжон, шу ишга астойдил кўнглингиз борми?

— Кўнглим бўлмаса сизга келармидим!

— Астойдил қизиққан бўлсангиз бўпти. Киришинг. Ота-онангизни ҳам кўндириг бунга. Сўзингизда маҳкам туринг!

Бу маслаҳат, тўғриси, менга яхши сингмади.

— Қаттиқ турсам-ку қайтаришмайди-я. Менинг айтганларимни ҳеч қайтаришганмас. Лекин...

— Нима «лекин?»

— Қаттиқ турсам, диллари оғримасмикин дейманда...

Муҳаммаджон ака ақл тўла кўзлари билан менга синовчи назарда ғалати боқиб турди-да, кейин елкамга қоқди:

— Қойилман сизга. Синовдан яхши ўтдингиз. Ота-она раъйига қараш шунчалик бўлади. Уларнинг розилиги билан ҳисоблашмаган бола боламас. Бўпти, буёғини менга қўйиб беринг, укам. Ота-онангизнинг ризолигини олиб бериш — мендан...

Муҳаммаджон ака мен билан уйимизга бошлашиб келди. Ота-онам олдиларида хўб кенгашдик. Муҳаммаджон ака менинг ёзув-чизув ишларига катта ҳавас қўйганимни яхши биларди. Шунингчун газет ишига ўтмоқчи бўлганимни астойдил қувватлади. Ойим билан дадамга қараб деди:

— Уғлингизда қалам ишига қизиқиш сезилади. Бунга аввало қобилият, иштиёқ керак. Уғлингиздаги шу хусусиятни ўз вақтида аниқлаб, тўғри йўл кўрсатган ўша устозига балли. Энди буёғи,— деб менга қаради,— ўзингизга боғлиқ. Ғайрат билан киришсангиз бўлгани.

Ниҳоят Муҳаммаджон аканинг фикр, маслаҳатлари

ота-онамнинг дилларига етиб борди, уларда ишонч ту-
филгандай бўлди.

— Ишқилиб, укам, кети чакки бўлмасмикин? Адаш-
масмикин?— дедила ойим яна аниқлаб.

— Худо хоҳласа кети чакки бўлмайди, отин ойи.
Уғлингиз танлаган йўлидан адашмайди. Тўғрими, Ҳа-
кимжон?— деб мenden тасдиқлатиб олди Муҳаммад-
жон ака.

— Барака топинг, болам, илоҳим айтганингиз кел-
син!— дедила дадам ва дуога қўл очдила.— Жумлан
мўмин қатори сизгаям, болаларимгаям бахт-омад кулиб
боқсин. Умрингиз, ризқ-рўзингизга барака берсин.
Олло ёр, пирлар мададкор бўлсин!..

Дадамнинг бу гаплари юракларидан отилиб чиққа-
ничун менинг юрагимгаям чуқур ўрнашди. Худди кўз-
лаган йўлимни ёритиб юборгандай, менга янги куч ва
ишонч бағишлагандай туюлди. Кўнглим тоғдай кўта-
рилиб кетди!..

Ҳа, чинданам дадажонимнинг бу сўзларини ўзимга
берилган оқ фотиҳа деб қабул қилдим, худди эзгулик
битилган тумордай кўкрагимга жойлаб олдим...

*Тошкент.
1993—1994.*

ДАДАМНИ ТОПИБ БЕРИНГЛАР

I. КУЗ ҚИЛИҚЛАРИ

— Фоти!.. Фоти!.. Ҳой Фоти-и-ю!..

Хаҳ, аям мунча бақиравермаса. Эндигина кўзим илинуди-я. Бирам алам қилди, алам қилди. Отим ҳам кўзимга ёмон кўриниб кетди. «Фоти» дейишганига бало борми ғашимни келтириб! Ундоқ десам, аямни отлариниям Адолат ўрнига яримта қилиб «Адол» дейишадик-ку. Фақат Хусанни тўлиқ айтишади. Нега унақа? Ҳа, унинг оти икки бўғинлик-да. «Ху» ёки «Сан» деб айтинг-чи, ғалати чиқаркан. Худди корейсча ё хитойчага ўхшаб. Қани, уни шунақа яримта қилиб чақириб кўринг-чи, чапақайлиги тутиб оғзингиздан чиқмай ёқангизга ёпиштирсин...

— Мен ҳам ухлолганим йўқ. Тура қол, Фоти! Бувингдан хабар олайлик. Ҳоллари нима кечдийкин. Бўл чаққон, қизгинам,— деб ялинишга ўтди аям.

Ёмон кеча бўлди. Саҳар пайтидан шамол турди. Азонга келиб қаттиқ бўронга айланди. Қарс-қурс қилиб дарахтлар сингани, томлардан даранглаб шиферлар учиб тушгани кетма-кет эшитилиб, қулоқларни кар қилгудай бўлди. Ора-сира бўрининг увиллаши, электр симларнинг визиллаши ёки қоровул ҳуштагининг чуриллашига ўхшаган хунук овозлар келиб одамнинг ғашига теккани-чи. Гоҳо уйнинг дарчаси тарақлаб очилиб ёпилганини айтмайсизми. Хуллас, уйқу бўлмади. Шамоллашдан қурқмай айвонда ётган Хусанбой-ку алла-палладаёқ туриб кетган. Йўқ, уни бўрон турғизганмас. Унинг уйқуси шундоқ қаттиқки, агар тепасида ғат-ғут карнай чалсангиз ҳам парво қилмай пишиллаб ётаверади. Бу кеча у каптарларидан хавотирланиб туриб кетган. Хавотирланганича бор экан. Каптарлари қатор тизилишиб ўтирадиган томдаги сим дор ағанаб турибди. (Каптарларни адам ёзда шаҳардаги ошнаси-дан олиб келиб, шу дорга ўргатганди.) Жониворлар ҳар ёққа тўзғиб кетишибди. Томма-том сакраб сим дор-

ни тиклаш ҳаракатида Ҳусаннинг жони халак. Буёқдан аям:

— Ҳой, бола, вақтинг ўтиб қолди-ку, тезроқ мактабга жўнамайсанми!— деса ҳам Ҳусан қулоғига олмайди.

У амал-тақал қилиб дорни тиклади. Сўнғ ўз одатича қўлига уч одам бўйи узунлигидаги савағични олди. Унинг учига қизил лента боғлади-да, байроқни осмонга кўтариб ҳар томонга липиллатди. Ўз маконидан четда чалғиб юрган оқ, кўк каптарлар таниш байроқ шарпасига талпиниб кела бошлашди. Кўп ўтмасдан ҳовли ўртасида қаққайган Ҳусаннинг теварагига пар-пар этиб қўнишди. Ҳусан дарров уларни севган овқатлари тариқ билан сийлади. Жонворлар қоринлари тўйғач, париллашганча чиқиб сим дорга тизилишди. Шундан кейингина Ҳусаннинг кўнгли жойига тушдию чой ичишга ҳам ўтирмасдан папкасини қўлтиқлаганча чиқиб кетди.

Аям билан мен кўчага чиққан заҳотимиз олдимизга усти брезентли машина келиб тўхтади. Шофер аямни машинага ўтказиб совхоз идораси томон олиб кетди. Мен ағрайганча қолдим.

Бувимнинг қўрғончаси атиги икки чақиримча келдию азбаройи шошилганимдан ўн чақиримча кўриниб кетди. Дарвозадан кириб кўзларимга ишонмай қолдим. Бувам бошларида қирғизча қалпоқ, юпқа тўнлари устидан белларига бувимнинг шол рўмолини бойлаб олганлар, қўлларида хаскаш, кенг ҳовли билан битта бўлган шох-шабба, чўкиртақлар, олмаларни йиғаман деб уриняптилар. Оппоқ соч ўримларини бошига чамбарак қилиб, устидан зангори пешанабоғини дакана қилиб олган бувим-чи, бувамнинг қўлидаги хаскашга ёпишган, зўр бериб: «Сизга ким қўйибди уринишни, аранг юрган одам, қўйинг дедим, қўйинг!» деб жавраяпти.

Кунига бувим мени «болам, бўтам» деб эркалаганча пешанамдан ўпиб кутиб оларди. Бугун кундагидан эрта келсам ҳам: «Мунча беғам бўлмасанг, болам!» деб жеркиб солди. Афтларидан кўриниб турибди, улар ҳам кечаси ухлолмай чиқишган. Бўрон ҳаммаёқни итирқин қилиб юборибди. Оғилхонанинг бир томони босибдию сигир, бузоқ арқонини узиб қочибди. Бунинг устига электр ўчибди. Қоронғида чол-кампир молларни тутиб боғлагунча роса сарсон бўлишибди.

Бувим ўзи жуда куюнчак. Унга ҳаммаёқ саришта, ёғ тушса ялагудай бўлиб турса тузук. Сал нарсаям бежо кўринса жиғибийрони чиқиб кетади. Бугунгиси

жудаям ўтиб тушди. Ҳовли-жойни сал тартибга солгунча нақ юраги қинидан чиқаёзди.

— Биттаю битта ўғлимиз пешанамизга сифмади. Уша бўлгандаям мунчалик қийналмасдик, дадаси!— деб нолийди бувим. Бирдан хўрлиги келиб, дийдиёсини бошлайди. «Ёлғизимдан айрилдим, қанотгинам қайрилди»...

Ҳар галгидай бувам койиниб, бувимга дакки берди:

— Ҳой, ношукр бўлма, Хатча!— Бувам Хадичани қисқартиб айтади.— Қизларинг ўғилдан камми? Нева-раларинг-чи!..

Тоғам армияда уч-тўрт йил хизмат қилган, командир бўлган. Уни келса уйлантирамиз деб тайёрлик кўриб туришганда афғон уруши чиққан-у, ўшоққа кетиб ҳалок бўлган. Шунинг алами ҳеч чиқмайди бувимдан. Бувамнинг аламлари бўлса ичларида. «Дадамни мия оғриғиси шундан», дейди аям. Илгари бир кун аям, бир кун Қарамат холам ота-оналаридан хабар олиб туришарди. Бу йилдан мен келадиган бўлдим. Супуриш-сидириш, чой қайнатиш, савзи, пиёз артиш, сигир соғиш, кир ювишгача ҳамма ишда бувимга қарашиб юрдим. Олдинига оз-моздан, кейинроқ бўлса бир хил ишларни чалакам-чатти қилиб гап эшитсам ҳам, ўз қўлимдан чиқарадиган бўлдим. Ҳали айтганимдай бувим ўтакетган синчков, хийлагина бесаранжомликни ҳам ёқтирмайди. Менга энди кўп юмушни ишонсаям, лекин овқат пиширишда қозон яқинига йўлатгиси келмайди. «Нега унақа қиласиз?»— десам, «бузиб қўясан, буванг хазарчи, мендан бошқа кишининг қўлидан овқат емайди», дейди. «Хазар»чи эмиш. Бувим ўзининг пазандалигини пеш қилиб қўяди-да, шу билан. Бир кун бувим, «эгачимникига оқсоларга бориб пешингача келаман», деб кетди-да, ҳаялланиб қолди. Қарасам, пешинги овқат маҳали бўлиб қоляпти. Ўзимча тез-тез ҳаракат қилиб шўрва пиширдим. Ухлаб ётган бувамни уйғотиб, олдиларига бир коса шўрва келтирдим. Ўз кўнглимда бувам хурсанд бўлиб ичар, десам, йўқ, бир-икки қошиқ ичди-да, косани суриб қўйди. «Нега ичмадиз, буважон?» десам: «Иштаҳа йўқроқ, болам», деб қўйди. Ҳайрон бўлдим. Кейин ўзим шўрвани ичганда, бунинг сабабини билдим. Овқатим номакобдай шўр бўлиб кетган экан. Бувим каттакон тугунни кўтариб терлаб-пишганча эшиқдан кириб келдию бувамга: «Эгачим тушмагур чака-чарвидай ёпишди. Озиб-ёзиб бир келибсиз. Мавлидни ўтказиб кетинг, деб қўймади. Сизни оч қолдир-

дим-да!» деб узр сўрагандай бўлди. Бувам бўлса: «Нега оч қоламан. Қизим шўрва пиширди, ичдик», деб секин менга кўз қисиб қўйди. Нақ бу гапдан бувимнинг яйраб кетгани, мени, «чаққон қизим, лочин қизим!» деб ачомлаб ўпганини кўрсангиз эди. Бу эркалашларга бошқа вақт бўлганда бир қоп семириб кетган бўлардим-а. Ҳозир бўлса севиниш ўрнига, ерга кириб кетгудай бўлдим. Бувамга ачинганимдан очигига кўчдим. Бувимдан қаттиқроқ койиш кутгандим. Лекин у «лочин қизни» хафа қилгиси келмади. Фақат бу галча «ўзбошимчалик, нодонлик»да айблаб қўя қолди, холос. Ҳа, тагин сиз Фотима ҳар қанча номаъқул иш қилсаям, осонгина қутулиб кетавераркан-да, деб ўйламанг. Ана шу мени жонидан ортиқ кўрадиган бувижонгинамдан бир куни шундоқ ёмон қарғиш эшитиб олганманки... шошмай тулинг, уни кейинроқ айтиб бераман...

Ҳозир бўлса, бувимнинг қўлидан паншахани тортиб олдим-у, хас-чўпларни сура кетдим. Бувам айвон остонасига бориб ўтирди, аямни сўради.

— Аям бирга келмоқчийди. Катталар машина юбориб олдириб кетди.

— А-а? Азонлаб катталарнинг нима иши чиқибди-а?

Елкамни қисдим. Бувим ташвишга тушди: «Нима бўлдийкин?» У самоворга ўт ташлаш, сигир соғиш, сут қайнатиш, қатиқ ивитиш билан алаҳсиркан, барибир тилидан шу савол тушмасди.

Мен ўз ишим билан банд бўламан. Тўпланган шоҳшаббаларни оғилхонага ташийман. Олмаларни ҳам. Эҳе, қанча ташисам ҳам тугамайди. Булар оғилхонанинг ярмини эгаллайдиганга ўхшайди. «Бас қил, болам, чарчадинг», дейди бувим. Мен эса сир бой бермайман. Қайтага, дейман ўзимни ўзим юпатган бўлиб, буларни тўкилгани яхши бўлди. Сигир, бузоққа шунча тайёр овқат чиқди. Неча кунгача маза қилиб каппалайверади. Ахир даладан ўт ўриб келишдан неча кунгача қутулдикда мен ҳам, Ҳусан ҳам. Лекин бир нарса кўнглимни хира қилипти. Бувим билан бувамнинг чиройлари нега ҳеч очилмаяпти? Нонушта вақтида ҳам, кейин ҳам. Бўрон ҳаммаёқни ағдар-тўнтар қилиб кетганига диққат бўлишяптимикин-а? Уларга қараб меннинг ҳам кўнгли хиралигим ёзилмаяпти.

— Бувижон,— дедим унга далда бермоқчи бўлиб,— кўп диққат бўлаверманг. Дадам билан аям келиб, ҳаммаёқни тузатиб беришади.

— Гап бундамас, болам. Кечадан буён бувангни

шахдлари паст,— деди бувим бувамнинг сўлиган рангларига, оқ аралаш қуюқ қошлари остида киртайган кўзларига термилиб.— Кеча телефонда одамлар билан кўпроқ гаплашдила. Дилингизни оғритадиган бир гап эшитдингизми десам, айтмадила, мендан сир бекитадила буванг...

— Буважон,— дедим бўйинларига қўл ташлаб,— айта қолинг, кимлар билан гаплашдингиз-а?

— Ким бўларди. Биттаси Шокиржон, биттаси Тўрабой...

Буларни биламан. Шокиржон деганлари мактабимизнинг илгариги илмий мудири, ҳозир совхоз парткоми. Тўрабой деганлари совхоз бўлим бошлиғи...

— Улар нима дейишди, буважон?

— Э, гап кўп. Қайси бирини айтаман...

2. БУВАМНИНГ ЖУМБОҚЛАРИ.

Худди шу суҳбатимиз устига дарвозани тарақлатиб Тўрабой ака кириб келди. Бир қўлтиғида болишдай қовун, бир қўлтиғида тоғорадай тарвуз. Қовунни менга тутқизаркан, рапидадай ғадир-будир кафти билан юзимни силаб қўйгани ғашимни келтирди. Тарвузни бувимга узатди-да, «онажон»лаб қайта-қайта узоқ омонлашди. Бувамни худди узоқ кўришмаган отасидай маҳкам қучоқлаб, ўсган соқолларига юзини суриб қўйди. Бу баҳайбат гавдали, бочка қорин, яғриндор, кўзлари қисик, овози бўғиқ одамни илгари унда-мунда учратардим. Кўзимга қовоғи солиқ, сержаҳл бўлиб кўринарди. Ҳозир бўлса жуда очик, қувноқ, хушмуомала одамга ўхшаб кетди. Унинг меҳрибончилик қилиб йўқлаб келганига бувам парво қилмасаям, бувим: «Қаёқдан кун чиқди?» деб ажабланди. Тўрабой ака айвонга чиқиб, қалин кўрпачага зил гавдасини гурс эткизиб ташларкан, лаби-лабига тегмай гапирарди:

— Тан-жонингиз соғми, отахон. Кўп соғиндим. Келиб кўришай десам, фурсат қурмагур... Э, ишларни сўраманг, отажон. Жуда қалашиб... айниқса кузак ҳавоси айниб десангиз...

Унинг ҳасрати адо бўлмасди. Шу тунги бўрон анча уй-жой, дала шийпонларига зарар етказибди, бир жойда тўғон ўпирилиб, пахтазорни сув босибди, дадамнинг даласини ҳам... Ваҳимали гапларни эшитган сари бувамнинг пешанаси тиришиб кетяпти. Тўрабой ака нима

сабадан шунча ҳасратини кўтариб келиб, бувамга тўкиб соляпти, деб ҳайрон бўламан. Касал кўргани келган меҳмон касални баттар қилиб кетадими, деб фикр-наман. Меҳмоннинг кейинги гапларидан унинг нима мақсадда келганлиги очилди.

— Қарангки, отахон, айни терим бошланганда бу офат ишнинг белига тепса-я. Аксига олиб Даминжон ташвиши... дард устига чипқон бўлди...

— Ҳой, болам, Даминга нима бўпти?— деди дастурхонга чойни янгилаб келган бувим қулоғи динг бўлиб.

— Хабарингиз йўқмиди?— деди Тўрабой ака ҳушёр тортиб.— Кеча куёвнингиз касалхонага тушиб қолди.

— Нега бу гапни бизга билдирмадиларинг?— деди бувим мендан гина қилиб.

Аям, «бу гапни бувингга билдирмай тур», деганди ҳозир тилимга калтак келди. Менинг ўрнимга Тўрабой ака:

— Хавотирланманг, онажон. Касали енгил. Тезда қайтади,— деб бувимни тинчлантирган бўлди. Сўнг бувамга ўғирилди.— Энди маслаҳатга келайлик, отахон. Кеча телефонда учини чиқаргандим...

— Ҳа...— деди бувам соқол силаганча ниманидир узоқ ўйлаб.— Ўрнига одам қўйишга шошмасанг-да, Даминнинг қайтишини кутсанг-чи?..

— Мабодо бир ой-ярим ойга ушланиб қолса... Ўзингиздан қолар гап йўқ, терим чоғи, илғор биргадамиз думда судралиб қолмасин тағин, деяпман-да...

— Хўш, Адолатнинг ўзига айтиб кўрдингми, нима деди?

— Кеча айтувдим. Бугун эрталаб директор олдида яна сўзлашдик. Кўнмаяпти. Ўзингиз бир айтсангиз, отахон.

Бувам, ҳозироқ аямга кўнғироқ қилмоқчи бўлиб тумбочка устидаги телефон трубкасини олиб қулоғига тутганди, овоз келмади. Сим узилибди.

— Ҳозир Адолатни топиб олдингизга юбораман. Умрингиз узоқ бўлсин, отахон, қизингизни кўндириб беринг,— деб Тўрабой ака ўрнидан кўзгалди.— Телефондан хотиржам бўлинг, тузаттириб бераман.

Тўрабой аканинг кетаётганини кўрган бувим:

— Озиб-ёзиб бир келган экансан, ўғлим, ўтиргин, овқат-повқат қилиб бераман,— деганди, Тўра ака ҳазил қилди:

— Раҳмат. Бир вақт гўжангизни ичганман. Ҳалиям мазаси оғзимда. Яна гўжа пиширсангиз жон деб ичман. Аммо ҳозирмас, бафуржа...

Бувим уни эшиккача кузатди-да, секингина қулоғига:

— Барака топгур, болам. Симни улатмай қўя қол, жиринглайвериб касал чолимнинг тинчини бузади,— деб қўйди.

Тўрабой ака бўлса кулгига олди:

— Э, онажон, чолингизни касал деманг. Туппа-тузук. Узингиз пайпаслайвериб эркалатиб юборгансиз...

Бувим уйга қайтиб киргач, бувамга деди:

— Бу Тўрангиз жуда шишиниб кетган, одамларни оёқ учида кўрсатгучи эди. Шунча вақт ётдингиз, бир марта аҳвол сўраб келмаганди. Нучук худо инсоф бериб қолди-а?

— Шошмай тур, ҳализамон тузуккина тафтидан тушиб қолади,— деди бувам сирли қилиб.

— Нима деганингиз бу? Тушунтириброқ гапирсангиз-чи, дадаси?

— Вақти келиб тушуниб оласан...

* * *

Бувамда мунақа сирли гаплар бўлиб туради. Нималари кўп — таниш-билишлари кўп. Овқатланияптими, дам олиб ётибдими барибир телефон жиринг-жиринг. Бугун жиринг-жиринг тўхтаб қолганидан бувим хурсанд. Нега дейсизми, бувам телефонда гаплашганидан сўнг чиройи очилса-ку, тузук, лекин хаёлга берилиб хомуш тортиб қолиши ҳам бор-да. Бунисиям майли-я, агар телефон узоқ вақт жим қолса, бувамнинг ўзлари қўнғироқ қилади. «Ёр-дўстлар овозини эшитиб турмасам юрагим торс ёрилади», деб қўяди.

— Хумор қилади денг-а!— Бувим кесатади.— Хумор қиламан денг-а! Одам ҳам шунақа бетоқат бўладими. Боладан баттар-а! Дўхтирни танбеҳи эсингиздан чиқдими? «Энди ортиқча урина кўрманг, отахон. Қасалингиз қўзиса, бизнинг ёрдамимиз ҳам иш бермай қолади», демаганмиди!..

Тоғамнинг ҳалок бўлганини эшитганда, бувам ҳушдан кетгандила. Шу-шу бош айланиш, кўз тиниш касалига йўлиққандилар. Ҳовлигаям ҳасса таяниб чиқардила. Қаратмаган дўхтиру ичмаган дорилари қолмади. Бувим бечора бир қадам жилолмай, касални чақалоқ-

дай боқиб парваришлади. Бувимни кўпроқ чарчатган нарса, касал кўришга кетма-кет келганларни кутиб олиш бўлди.

Бувамнинг олдиларига фақат касал ётгандамас, тузук юрганларидаям келадиганлар сероб. Кўпинча ҳас-са таянган чоллар. Бувим уларни азиз меҳмондай кутиб олади. Қиш кунлари ичкаридаги меҳмонхонага, ёзда қўрғонча ўртасидаги соявонли шийпонга таклиф этади. Елиб-югуриб олдига дастурхон ёзади. Чой қўяди. Овқат тайёр бўлса келтириб: «Қани, меҳмон, марҳамат. Аввал таом — баъдаз калом», деб қўйиши ҳам қизиқ.

Меҳмонларнинг баъзиси бир пиёла чой ичибоқ ўрнидан турса, баъзиси соатлаб ўтиради.

Шунақалардан битгаси сартарош ота. Уни «Уста Иса» ё бўлмаса «Кўса маддоҳ» дейишарди. Нега «кўсаю», нега «маддоҳ?» Буёғини бувам шундоқ тушунтирганла: Иса отанинг иккита касби боракан. Ямоқчилик, сартарошлик, Кейинги вақтлар қишлоқда маҳси, кавуш киядиганлар камайиб, ямоқчилик касод бўлибди. Унинг сартарошликдан кетишига эса бошқа нарсаям сабаб бўлибди. Миждозлари орасида катта бир амалдор ҳам бор экан. У тепа кал бўлиб, ори жуда қаттиқ экан. Устани фақат ўз уйига чақириб сочини тарашлатаркан-да, сир шу ерда қолсин деб, қўлига мўмайгина пул тутқазаркан. Устанинг оғзи жудаям бўш, мақтов, хушомадга ўч, гап деганниям совундай кўпиртираркан. (Говмишнинг кунига икки-уч пақир сут бериши, исковичнинг ўн чақиримчадан ҳид билиши, зотдор товуғининг бир туққанда уч-тўрттадан тухум туғиши ва ҳоказо...) Устанинг эзмалиги тутиб бир куни амалдорнинг қаллигини бировга айтиб қўйган экан, бу амалдорнинг қулоғига етибди-да, ғазабига олиб устани дўконидан ҳайдатибди.

Уста ҳар ойда икки марта келиб, бувамнинг соч-соқолларини тарашларди. Тарашлаб бўлгандан сўнг, бувамнинг қўлларига четлари учиб кетган бир парча тош-ойна тутқизарди-да:

— Мана, Деҳқонбой, қарагин, камида беш ёш кичрайтириб қўйдим. Ишонмасанг, Ҳадичабону айтсин. Ҳў, Ҳадичабону, чолингга бир қиё боқ, ана, қойилмисан? Бу сафар чақасигаям тузукроқ эрийдиган бўлдинг-да,— деб қўярди.

Бувим кўнгил учун бувамга кўз ташлаб оларди-да, устага раҳмат айтиб, уч сўм пул узатарди. Уста бўлса

«ҳазиллашдим, келин!» деб пулни қўярда-қўймай қайтариб берарди.

— Узинг ҳам хўп танти йигитсан-да, кўсам!— деб қўярдила бувам.

Бир гал бувамдан: «Нега бу кишини ҳар хил атайсиз?» деб сўрасам:

— Э, ҳали унинг тўла отини эшитганинг йўқ. Агар билсанг, унинг бутун оти «Уста Иса Муса кўса маддоҳ»,— дедилар-да, ўзларигаям наша қилиб кулвордила. «Иннайкейин унинг бошидан юзида биттаям туки йўқ, ойнадай сип-силлиқ, ёши сиздан анча кичик кўринадия нега сизни сансираб гапиради?» десам, «тенгқурмиз, тепкилашиб катта бўлганмиз», дедила.

Уста беиш қолиб ҳа деса бувамга келиб ялтоқланаверди (баъзида томорқадаги экинларни чопиш, суғоришга ҳам қарашиб қўярди). Охири бувамнинг ёрдамлари билан гузардаги чойхонага самоворчи бўлиб олди. Шундаям бувамниқидан қадамини узмади. Эрталабми, кечқурунми келиб узоқ вақт гапни чортанг қилади. Нималарни сўзлашишади — бизга сир.

Ҳар сафар бувим меҳмон кузатиб, дастурхонни йиғиб олгандан кейин-чи, уҳ тортиб диванга чўзилади. Ана шунда бувам ачиниб:

— Ахир ким келса дастурхон ёзиш нима ҳожат, Хатча! Узингни ўзинг беҳуда уринтирасан-а!— деса, бувим:

— Ахир биз ўлар ердасмиз. Бир чеккаси таги кўрган Деҳқонбой саркор номингиз бор. Дастурхон меҳмоннинг иззати!— деб қўяди.

— Катта гўзимлигинг қолмайди-да. Ахир улар меҳмонга келишганмас. Ҳар хил дарди касали бошлаб келган. Одамлар бошида тўй, маъракаси дегандек ҳар хил ташвишлар бўлади. Мундоқ ишонган кишисига ҳасратини ёзгиси келади...

— Қанақа дарди касали, қанақа ҳасрати?— Бувим қизиқади.

— Қайси бирини айтай сенга: бирининг уйдан чакка ўтади, томига шифер керак, бирига ўтин-чўп зарур. Баъзиси касалхонага ётиш учун ордерга муҳтож. Яна бир хили бола-чақасидан тинмаган... Амалдорларга бориб иши битмагандан кейин мени қора тортиб келди-да. Икки оғиз маслаҳатингни берсанг ё тегишли одамга телефон қоқиб қўйсанг, савоб бўлар-ку, ахир...

Буниси ҳам майли-ю, гоҳо дарвозага машина келади. Бувамни клубгами, мактабгами, чойхонагами так-

лиф қилишади. Йўқ деёлмайдилар. Қишлоқ ветеранлари билан ишлари йўқ. Чинданам бувам ана шу юришлардан чарчаб келиб ётиб олишлари ҳам бор. Ушанда бувимдан тергов эшитишларини кўрсангиз:

— Юринг деса олдига тушиб кетаверасизми? Ё амални қўмсаяписизми? Отдан тушсангиз ҳам эгардан тушгингиз келмайди шекилли-а?

— Тағин бошладингми терговни,— дейдилар бувам кулиб.— Амалдан ажралсам ҳам, очиги, одамлардан ажралгим йўқ. Бир доно: амалсиз одамнинг иши кўпроқ бўлади, деган экан. Уқтингми?

Бувим: тавба, бу нима деганлари-а, деб менга боқди. Мен ҳам, бу янги жумбоқдай туюлиб, ҳеч нарса уқмайман...

Қўрғонча эшигида толзор, унинг кўланкасида супача бор. Олдидаги ариқчадан шилдираб сув оқиб туради. Жуда салқин. Баъзида бувам шу ерда ўтган-кетганлар билан саломлашиб, газета ўқиб ўтирадилар. Бугун шу ерга чиқиб ўтиргандилар, кўп ўтмасдан аям билан уйга бошлашиб кирдилар. Аям, бошлиқлар билан қишлоқни айланишиб, бўрондан зарар кўрган уй-жойларни аниқлашгани, уларга ёрдам уюштиришганини айтиб берди. Унинг чарчагани кўриниб турар, кечаси ухламаганидан кўзлари киртайиб кетганди.

— Уни-муни қўй. Даминга нима бўлди?— деб суриштирди бувим.

Аям, уч кун бурун дадамнинг ўзи бошлиғи иккиси нима иш биландир шаҳарга кетганича қайтиб келмаганини айтди. Тўрабой ака: «Дамин тоби қочиб, касалхонага тушиб қолди» деган.

— Унақа бўлса дарров бориб хабар олишинг керак, қизим!— деди бувим кўйди-пишдилик қилиб.

Аям бувамга маъноли қаради. Бувам бўлса одатдагича оғирлик билан дедилар.

— Тўрабой менга ҳам шу гапни айтувди. Гапи тўғри бўлса, қани... бир оз кутайлик-чи,— бувам ниманидир яширгандай бўлдилар. Гапни бошқа ёққа бурдилар.— Бошлиғининг таклифига келайлик, қизим. Сени Дамин ўрнида вақтинча бригадир бўлиб турсин, деяпти-ку? Ўзингга ҳам гапирибди. Шунга нима дединг?

— Очигини айтсам-чи, дадажон,— деди аям дилнини очиб,— идора иши, югурдаклик жонимга теккан. Телефон олдида михдай қадалиб, жавоб-муомала қил, директорга сводкалар тўпла, бўлимлар ўртасида танда

қўйиб буйруқларни еткиз, ҳар хил қоғозларни кўчир... Ундан кўра кўп қатори далага чиқиб кетмон чопганим, пахта терганим тузук, дейман. Бригадирлиги бўлса менга тўғри келмайди. Зарур деса бошқа одамни қўйиб турсин!..

Аям бу гапни қатъий қилиб айтди. Бувам ўйланиб қолдилар. Улар бизга бир иш топширадиган бўлсалар: «Шундоқ қилиш керак!» деб буюрмайдилар. «Шундоқ қилсанг дуруст бўларди», дейдилар. Борлию бир ишдан қайтарадиган бўлса-чи, «бу мумкинмас», дейиш ўрнига «бу маъқулмас», дейдилар. Ҳозир ҳам аямнинг раъйини кўриб турганлари учун, унга қаттиқ ботмайдиган қилиб, маслаҳат тарзида дедилар:

— Тўрабойнинг сенга текилаётгани бежизмас, албатта. Шу бригадада ишлагансан. Шароитини, одамларини биласан. Қаттиқ илтимос қилганидан кейин, мен ҳам қайтаролмадим. Вақтинча ишлаб турсанг дуруст бўлармикин дейман-да, қизим?

Ҳеч қачон бувамнинг бир гапини икки қилмаган аям, тараддудга тушди.

— Агар ишлайдиган бўлсам,— деди ноилож қолиб,— бир қанча талабларим бор...

— Қандай талаблар, қизим?

Аям бир чеккадан санаб кетди:

— Биринчидан, эркаклар ўзларини сояга олмасдан, далага чиқишса, иккинчидан, дала шийпонини шийпонга ўхшатиб беришса, учинчидан, ясли, боғчани ҳам ишлайдиган қилишса...

— Бари зарур талаблар-ку. Буларни Тўрабойга айтдингми?

— Ҳа, айтдим. «Ҳаммасини тўғрилаб берамиз», деди-ку. аммо сўзининг устидан чиқишига кўзим етмайдиди. Ҳар йили қўйилади шу талаблар. Бошлиқ бўлса, биласиз-ку феълини, «хўп, бажарамиз»дан нарига ўтмайди. Куёвингиз эса қуруқ ваъдаларга учиб юраверган...

— Хўп, қизим, сен далага чиқавер, иш тўхтамасин. Мен Тўрабой билан яна бир яхшилаб сўзлашай. Ҳа, мен унинг феълию қилмишларини билиб юрибман. Қани, яна алдаб кўрсин-чи!..

3. «ЕМҒИРДАН ҚУТУЛИБ ҚОРГА...»

Аям азонлаб адамнинг кўн этигини кийиб олди-да, далага чиқиб кетди. Чой ичишгаям улгурмади. Оғиз

бўшлиқ қилиб бунни бувимга айтиб қўймайманми, уни ҳам босиб кетди:

— Кўра-била туриб қизим мушкул ишга тутилди-ку. Эртадан кечгача оч-наҳор дала кезиб, силласи қуриб қолмасайди. Бирига яхши, бирига ёмон кўриниб одам ишлатиш ўзи бўладими? Сиз ҳам нега розилик бера қолдингиз-а, боламга жавр қилиб!— деб бувамга ёпиша кетди.

— Нега жавр бўлсин. Боланг унақа оғзидаги ошини олдирадиганларданмас,— деб юпатдилар бувам.

Кейин бувим сабзи тўғраб ош дамлаш ҳаракатига тушди. Мен бўлсам кўзларимни ачита-ачита пиёз тўғрадим, ўтин ёриб ўчоққа олов ёқдим.

Ош мўлгина бўлди. Олдидан бувим бир тунука тоғорачага уйиб сузди. Устига тўртта нон босиб, қалин дастурхончага тугди. Бунни аямга атаган эди. Бугун биринчи дарсим йўқ бўлгани учун тугунни далага ўзим обора қолдим.

Аям янги вазифасини дала шийпонини тузаттиришдан бошлабди. Пахтазор чеккасидаги дўнгликка тушган шийпон пастак: энсиз, узунчоқ эди. Эшикларни бўлса қийшайиб, деразалари синган. Шамол, ёмғирлар таъсирида деворларининг оҳаги кўчиб олапес бўлиб кетган. Тунги бўрон томдан шиферларни учуриб ерпарчин қилибди. Бу жой шийпондан кўра кўп йил қаралмаган оғилхонани эслатиб турарди. Аямнинг қистови билан Тўрабой ака ҳозир юк машинасида ҳар хил материаллар, уч-тўртта ишчини олиб келибди. У билан аям ремонтчиларга иш кўрсатишяпти.

Мен тугунни супага қўйдим-да, уларнинг ёнига бориб салом бердим. Тўрабой ака: «Ваалайкум салом, опоқ қизим», деб менга илжайди-да:

— Мана бу ерни жужуқларга чиройли уй қилиб берамиз. Ўзларинг келиб обод қиласизлар. Аянгнинг ишлари ҳам юришиб кетади,— деб қўйди.

Аямнинг бўлса энсаси қотди.

— Ҳолва деган билан оғиз чучирмиди. Далани айланиб ишқорим озди. Мана, сентябрь ўртаси. Пахталар «мани тер» деб чаман бўлиб ётибди. Бригада одамларининг бўлса ярми кўринмайди. Ҳув ана, Тўрабой ака, қаранг, унда-мунда аёлларгина, «Эркаклар қани?» десам, тўрттаси хирмонда, икки-учтаси машина тузатяпти. биттаси тарозида дейишади. Қолганлари-чи, бозор-ўчарга кетишибди. «Илгариям шунақа бўлармиди?» десам «илгари Даминжон ҳашарчиларга суянарди»,

дейишади. Ахир шунақа билан иш юришадими, Тўрабой ака?

Бу вақт тушлик бошланиб, яғир шолча солиғлиқ супага беш-олти аёл йиғилди. Дастурхонга косаларда суюқ ош тортилди. Ремонтчиларни ҳам дастурхонга чақирди. Супага ўтирган аёллардан бир-иккитаси эса «ҳозир келамиз» деб овқатини ташлаганча туриб кетишди. Нариеқда юрган Тўрабой акани аям супага чақирди. Супа четига омонат ўтирган Тўрабой ака мошхўрдадан бир қошиқ ичди-да, «ишларим зарур», деб туриб кетмоқчи бўлганди, аям, бирпас шошманг деб, тугунни очди. Гуп этиб палов ҳиди димоғларга урилди. Маза-матрасиз мошхўрдани ичкиси келмай ўшшайишиб ўтирганларнинг чиройлари ёришди. Бувимни мақтай-мақтай серғўшт, беҳили ошни каппалаб туширишди. Яхшиям бувим ошни мўлгина қилиб сузиб бергани. Фақат аям билан Тўрабой ака ошдан бир-икки қошиқ олишди, холос. Бўғилганлариданми, бошқаларга илинганлариданми билмадим. Пиширган мошхўрдаси ичилмаган ошпав аёл ўзини четга олди. Аёллардан биттаси жуда очиққина экан, менга қараб:

— Бувингларга раҳматимизни еткизгин. Иложи бўлса кунига шунақа ширин таомлар билан бизни йўқлаб турсинлар,— деб ҳаммани дув кулдирди. У ҳазил қилиб айтган бўлсаям, бошлиққа калтак бўлиб тегдими, у ўчоқ бошида шумшайиб ўтирган кексагина, уятчангина хотинга дакки берди:

— Овқат пишириш учун ҳам сал фаросат керак, янга!

Ошпаз хотин ҳам изза бўлиб, тўлиқиб турган экан, тортинчоқликни қўйиб, захрини сочди:

— Эшитмаганмисиз, хўжайин, янгамнинг ошини ширин қилган акамнинг масаллиғи, деган...

Бошқаларнинг ҳам тили қичиб кетди. Бир-бириларига пичирлашди:

— Қорни тўқнинг қорни очдан нима парвоси бор-а.

— Даладагиларнинг қозонидан хўжайинни тотинганлари ҳам шу бўлса керак, дейман...

— Кунликка шунақа келиб тотиниб туришсин...

Бу пичинглар ремонтчилар билан сўзлашиб ўтирган Тўрабой аканинг қулоғига кирди, ранг-рўйи ўзгарди.

— Кечирасизлар, янгажонлар, биздан ҳам ўтган. Энди бу хатони тузатамиз,— деб узр сўраган бўлди ва

ошпаз хотинга тайинлади.— Эрталаб овқат масаллиғига борганда менга учрашинг...

Ошпаз хотин вақтинчалик экан. «Мен эртадан бу ишни қўйиб, теримга чиқаман», деб туриб олди. Аёллар бир оғиздан илгариги ошпазлари Фазилат амманинг пазандалигини мақтай кетишди. Амма икки-уч кундан бери чиқмаётган экан. Аям ундан хабар оладиган бўлди.

Бошлиқ лоҳас тортиб қайтаркан, аям унга алланималар деб қаттиқ-қаттиқ гапирди. Бошлиқ аямнинг гапини маъқуллагандай бошини силкиб-силкиб:

— Тўғри, тўғри. Кўп ғам ема, синглим. Ҳаммаси бўлади. Битмайдиган иш йўқ. Ёрдам берамиз!— деганича жўнаб кетди.

Кейин аям хотинлар ёнига келди-да, улардан гина қилгандай гапирди.

— Опажонлар, тилларинг борақан-ку. Нега шу чоқ-қача оғизларингга сўк солиб келдинглар-а?

Хотинлар ҳам бобиллаб беришди:

— Ахир бу яқинда Тўрам рўпарамизга келибди дейсанми?

— Узоқдан машинада кўча чангитиб ўтишганини кўрардик, холос! Ўзларига инсоф берсин деб юраве-рибмиз!

— Бугун сенинг шарофатинг билан бир бақамти бўлиб қолдик-да, худо ярлақаб!..

— Чўмичда қоқсаям чидаб юрибмиз денглар-а? Йўқ, бунақаси кетмайди!

Кейинги гап аямдан чиқди...

* * *

Эрта билан яна барвақт уйдан чиқдик. Аям йўлакай бувимлардан хабар олиб ўтмоқчи бўлади. Уни кўрибоқ бувим сўради:

— Хўш, қизим, аҳволинг қалай?

— Уёғини сўраманг...

— Касални яширсанг иситмаси ошкор қилади. Менга ёрилмасанг кимга ёрилардинг, болам?

— Фақат, ойижон, дадамга айтмасангиз?— аям бош бармоғини оғзига кўндаланг қилди.— Очиғи, ёмғирдан қутулиб, қорга тутилдим.

— Ҳа, Фоти ҳам озгинасидан хабардор экан. Кеч-қурун кирганда айтувди. «Ошингиз талаш бўлди. Аям-

га қолмади», дейди. Узиям мактабга оч кетибди. Юрагим туздай ачиди буларни эшитиб.

— Ачинманг, бувижон, яримта нонни папкамга солиб олувдим,— деди уни юпатиб.

Кейин аям Фазилат амманикига бориб келганини айтди. Амманинг чоли уста Иса ётиб қолибди бел оғриғи тутиб. Уларнинг асранди ўғли Мамат хотини билан кетганмиш. Қаёққа кетгани, қачон келишини амма айтолмабди.

— Вой товба, наҳотки болаларининг қаёқда юрганини билмаса-я!— деди бувим ажабланиб.— Йўқ, билса керак-ку, айтишга тили бормагандир...

— Нега ундай дейсиз?— деди аям тушунолмабди.

— Уста Иса даданг билан яқин жўра-ку. Бот-бот келиб даданг билан гурунглашиб турарди. Унинг гапларидан ўглининг бемеҳр чиққани, яна аллақанақа ҳунарлари борлигини пайқагандим. Сен уни биларсан, қизим?

— Билганим шуки, илгари Мамат бухгалтерлик қилган. Чатоқ ишлари чиқиб бўшатишган. Шундан сўнг, куёвингиз у билан оғайни экан, ўз бригадасига тарозибон, табелчи қилиб олувди. Яна бир чатоғи чиқдими, дейман... Ҳар ҳолда аммага қийин бўлди. Чоли билан банд бўлиб, далага чиқолмай қолганидан ҳижолат. Даладагилар бўлса аммага ўрганишиб қолишган экан. «Биззи мазали таомлар билан бовлаб-тўшлаб турадилар. Чойлари доим қайноқ бўларди. Яна ёнларига дастёрлари бизнинг гўдақларимизни қаровсиз қўймасди», дейишади.

— Энди нима қилдинг, болам?— деди ачиниб бувим.

— Фазилат аммани кунига икки-уч соат бўлсаям далага чиқаришим керак, бўлмаса ишим юришмайди. Фақат чолларига қараб турадиган дастёр топилсайди...

Аям билан бувим уни ўйлашди, буни ўйлашдию ўйларига етишолмади. Кейин уларни ташвишдан мен қутқармоқчи бўлдим:

— Аммани ўйларига мен бориб турсам-чи, ая?

Аям кўнмади. Охири бувим бир илож топмоқчи бўлди.

— Бўлмаса-чи, қизим, кундузги овқатларингни ўзим пишириб юбора қолай, то Фазилатнинг болалари қайтгунча...

— Қўйинг, ойи, сизга оғир тушиб кетади. Ўйламанг муни. Ўзим чорасини топарман...

Унинг бирон чора топишига кўзим етмасди. Лекин

аямнинг кўзларидан, ҳаракатларидан ўзига ишончи зўрлиги сезилиб турарди. Ундаги бу хусусиятни кўпдан биламан. У бир вазифага киришмасин, агар киришгудай бўлса астойдил ғайрат билан киришиб кетади. У эшикка чиқиб бораётганда ичкари хонадан бувамнинг:

— Адолат!— деган овозлари келди.

Аям югура олдиларига кираркан, бувам гина аралаш дедилар:

— Нега менга учрашмасдан кетяпсан, қизим?

— Сизни ухлаб ётибсиз деб безовта қилгим келмовди,— деди аям истиҳола тортиб.

Бувам унинг ишларини суриштиргандилар, у:

— Тузук кетяпти,— деб ёлғонлади.

— Тўрабой шартларингни бажаряптими?

— Ҳим,— деб қўйди.

— Наҳотки менга ёлғон гапирсанг, қизим. Аянгга нима дединг ҳалигина? «Ёмғирдан қутулиб қорга тутилдим», демадингми?

— Очигини айтсам, дадажон, сизни ташвишларимга шерик қилгим келмади. Аядим...

— Барибир мени ташвишингдан холи қилолмайсан. Ундан кўра ярани газак олдирмасдан вақтида билдириб тур. Қасални яширсанг иситмаси ошкор қилади...

— Бўлмаса-чи, дадажон, сиз ҳам қизингиздан сир яширманг, илтимос.

— Ия, қизим, менда сир нима қилсин?

— Бор, бор, дадажон, сезиб юрибман...

— Ҳой, ота билан бола нимани бас бойлашяпсизлар-а?— деб шовқинлаганча бувим кириб келди.

Бувам аямга маънодор кўз қисиб олди-да:

— Ҳеч гапмас, онаси, ҳеч гапмас,— деб бувимни босди.

4. КИМ ПОЛВОН?

Ҳусанни учратай деб ўқишга эртaroқ бораётгандим. Биринчи сменадан чиққан болалар, уяси бузилган қушлардай тўзишган, шаталоқ отиб кўча чангитиб келишаётган эди. Қўй подасининг серкасига ўхшаб энг олдинда Жўрабой келяпти. Полвонлардай кўкрак кериб олган. Ўзи новча, кўзлари чақчайган; мактаб формасини назари илмай, ҳаворанг спортчилар костюмини кўз-кўз қилиб юрадиган олифта. Синфда десангиз, орқада-

гиларни тўсиб биринчи қатордан жой олган, тили чучук бўлсаям ҳеч кимга сўз бермайди, ўқитувчиларга бемалол гап қайтараверади. Уни синфдагиларнинг кўплари писанд қилишмайдию зўравонлигидан ҳайиқадиган, қуруқ аравани опқочишига анқайиб қоладиган бир-икки-та лақма топилади. Айниқса ёзда «Артек»ка бориб келгандан кейин жағи жуда очилди. Ўрни келса-келмаса «Артек»да кўрсатган «қаҳрамон»лигидан керилаверади. Нима эмиш «юз метр баландликдаги тоғ қоясидан туриб денгизга калла ташлаганмиш», «чўққига чиқиб қизил байроқ тикканмиш», «дельфинга миниб сузган»миш... У кўпинча бошқалардан ажралиб туриш учун кўлида ўз бўйидан икки баравар узун чўпон таёғига ўхшаш қинғир сўйил кўтариб юради. (Уни «Лангар чўп» ҳам дейди.) Сўйилнинг вазифаси кўп: гоҳо унинг найзадор учини ерга санчган ҳолда иккинчи учига тиралиб узоққа сакрашдан ҳунар кўрсатади, болаларни ҳам шунга машқ қилдирмоқчи бўлади, гоҳо найзаси билан дарахтга қўниб турган ё ерда дон чўқилад юрган қушлар, товуқларни «нишон»га олиб чирқиратади. У ҳозир папка илинган ўша сўйилни елкага қўйганча чатаноғини кериб келаркан, кўзи йўл ёнбошидаги томорқада шовул қилган олмага тушди. Сўйилдаги папкани ёнидаги ўртоғи Холтойга ирғитди. Ҳамиша Жўрабойга хомболлик қилиб юрадиган Холтой зил папкани илиб ололмади. (Шуни айтиб қўяй: Холтой бўш-баёвгина бола. Жўрабойнинг ён қўшниси. Отаси ўлган. Учта укаси бор. Онаси эртаю кеч далада ишлаб, бировларнинг юмушини қилиб болаларини зўрға боқадди. Холтой ёмон кийнади. Чўнтагида тийин пули бўлмайди. Қатта танаффусда болалар буфетга боришиб ул-бул олиб еса, у секин ташқарига чиқиб кетади. Баъзида Жўрабой уни буфетга судраб бориб сомсами, шовлами олиб беради.) Шақирлаб ерга тушган папка оғзи очилиб, ичидан лаш-лушлар сочилиб кетди. Булар орасида уч-тўртта китобу яна нималар денг-а: золдир, мих, дами чиққан чарм тўпдан тортиб велосипедга ишлатиладиган болт, гайка, шурпларгача... Уларни кўрибоқ, болалар хохолашиб юборишди. «Уни папка десак, лўли хуржун экан-ку, Жўябой!», «Унга темирчилик устахонасини жойлаб олган экансан-ку, Туябоев!» Жўрабой Холтойни анқов, меяв!» («Меров» демоқчи) деб уришганича қизариб-бўзариб нарсаларини папкага жойлади, тепасида кулаётганларга: «Нима бўпти. Кейкли тошши оғини йўқ дейишади-ку», деб ўзини оқлайди.

Унинг тили чучукроқ бўлиб, «р»ни «я-й»га ўхшатиб айтарди. Уртоқлари уни бекорга «Жўябой Туябоев» дейишмасди. Фақат бўлмагур қилиқлари билан ғашларига текканда шундай деб алам олишарди.

Жўрабой папкасини: «Маҳкам тут, меяв!» деб яна Холтойга тутқазди-да, сўйилни қўлига олиб бор кучи билан олмага отди. Олмалар дув тўкилди. Тепадан тушган сўйилнинг учи эса олма дарахти нариёғида ковш қайтариб ётган сигирнинг гарданига зарб билан урилдию сигир жонҳолатда силтаниб арқонини уза қочди. Шунинг устига етиб қелган Ҳусан билан бир-икки ўртоғи сигир кетидан югуриб кетишди, уни қайтариб келиб қозигига бойлашди. Бу чоғ Жўрабой сўйилни иккинчи марта олмага отмоқчи бўлиб хезланувди, Ҳусан етиб келиб унга ташланди, қўлидан сўйилни тортиб олишга уринди. Ҳусаннинг ёнига бошқалар қўшилишди. Шовқин-суронни эшитиб ичкаридан томорқа эгаси Фазилат амма чиқиб келди. Ердаги ва ариқдаги олмаларни таллашиб, бир-бирини буйдалашаётган болаларни кўраркан, капалаги учди:

— Ҳой, болаларим, бу қандай тўполон! Яхшими бу қилиқларинг, ҳали пишмаган олмаларни увол қилиб-а! Наҳотки сенларга шунақа таълим берган бўлса устозларинг, ота-оналаринг-а! Энди кўраётганим йўқ бу қилиқларингни!..

— Ҳаммасига манови безори сабабчи, аммажон!— деди Ҳусан ва қўлга олган сўйилни Жўрага ўқталди.— Жа ҳаддингдан ошма, безори, таъзирингни еб қоласан!

— Нима, нима? Т-тағин бий жойинг қичишдими?— деди Жўра осмондан келиб.

Бу билан Ҳусаннинг пешонасидаги ғурра изини эса туширганди. Бу ғурра ўтган сафарги олишувнинг изи. Ҳордиқ куни, кечки пайт. Сигир-бузоқлар, қўй-экилар маърашиб, даладан пода қайтяпти. Пода кетидан Ҳусан бошлиқ бир тўда болалар қатор тизилишиб эшак, велосипедларда ўт ўриб олиб келишаётган эди. Болалар қишлоқ кўчасига етиб келиб, ўз уйлари томон бурилаётганди. Муюлишдаги садақайрағоч олдида Ҳусан: «Тўхталаринг, тўхталаринг!» деб ҳаммани тўхтатди. Узи шартта велосипедни ўти билан ерга ётқизиб қўйди. «Ановини қараларинг, ановини!» деб қайрағоч тепасига ишора қилди. Қалин шохлар орасида биров ғимиллаётган эди. «Ия, ия, у ким?..» Қизил кўйлак, кўк шалварли бола саданинг тепароғидаги бир бутуққа чирмашган қуш уясини тимискилаяпти. Унинг атрофида

бўлса иккита қарқуноқ бетоқат бўлиб «қиғ-қиғ»лаяпти. «Жўра-ку бу, Жўрабой!» дейишди болалар. Ҳусаннинг имоси билан уч-тўрт бола садани қуршаб олишди. Ҳусан тепага қараб: «Туш ҳозир, туш!» деб бақирди. Жўра эса қулоқ солмасдан уядаги полапонларни олиб кўйлаги ичига тиқмоқда эди. Бунга кўзи тушган Ҳусан: «Жойинга қўй қарқуноқ болаларини. Ўзинг туш, тезроқ!» деб қистарди. Жўра тушмагандан сўнг Ҳусан қўлига ўроқчасини олди. Ариқ бўйларида ажриқ аралаш ўсиб ётган янтоқларни ўришга тушди. Шериклари ҳам унга қўшилишди. Ҳаш-паш дегунча анча янтоқ тайёр бўлди. Уларни ўроқ ва таёқларга илаштириб келиб сада атрофига босишди. (Сада тагида ётган туфлини нарига олиб ташлашганди.) «Қани энди оёқ яланг тушиб кўрсинчи!» Тепадан буни кузатган Жўра олдинга: «Янтоқни йнғиштирларинг, тушаман», деб кўрди. Ҳусан полапонларни уясига қўйиб тушишни талаб қилди. Жўра эса, «Кўйдим», дедию, аммо қўймади. Мен Ҳусаннинг ҳунарини кўриб: «Яхши қилмадинг. Энди тушса оёқларига тикан киради-ку. Олиб ташланглар!» десам, Ҳусан, «ўғил болаларнинг ишига аралашма», деб жеркди. «Кейин сендан қасд олса-чи», десам, «қасд олиб бўпти!» деди...

Ушанда болалар қоққан қоziқдай тура-тура зеркишган-да, сўнг Жўрани «тузоқ»да қолдириб кетиб қолишган...

Икки-уч кун Жўра мактабга боролмаган. Анча вақт оқсоқланиб, тўполон чиқармасдан юрган. Унинг йнқилган полвонлардай ёввош тортиб, дами пасайганидан ҳамма ажабланишган. Биттаси тегажоқлик қилиб: «Ҳа, Жўябой, нучук мулла минган эшакдай бўб қолдиз?» деганда, у, «оёғим тузалиб олсин, кўрсатаман», деб яниб қўйган. Орадан сал ўтганда, Ҳусан пешанасини ёнғоқ палладай ғурра қилиб келган. «Нима бўлди?» десак, «бокс» деб қўя олган...

Амма томорқасидаги ўша тўполоннинг тўхташини кута-кута тоқатим тоқ бўлди. Ҳусанни чақириб олдим.

— Мактабга кечикяпман. Қулоқ сол. Зарил бир топшириқ бор.

— Қанақа топшириқ экан?

— Жуда муҳим. Қайтармайсан!

— Қайтарсам-чи?

— Ким ўз опасининг гапини қайтаради?

— Опа эмиш!— деди Ҳусан энсаси қотгандай.— Қачондан бери?

— Туғилгандан бери...

— Суф сенга. Бир кунда туғилиб-а?!

— Бир кунда бўлган билан соатида фарқ бор-да.

— Соатидами, минутидами?

— Минутида бўлсаям барибир-да. Аям айтган-ку: «Фоти ўттиз биринчи декабрь кечаси соат ўн бир ярим-да дунё юзини кўрган. Хусан чоракам бир соатдан кейин, деб... Ана кўрдингми, агар йилма-йилига олсанг ҳам, мен у йил, сен бу йилда... Тағин нима керак?

— Мени мот қилиб бўпсан. Балки мен олдин туғилгандирман. Аям янглиш айтгандир!—деди Хусан ўжарлигини кўймай.

Кулиб юбордим. Кейин жиним кўзгаб: «Барибир сендан фарқим ортиқ: сен олтинчи «б»да, мен «а»да, сенинг синфинг паст қаватда, меники юқори қаватда: яна мени бувим «она қизим» деб эркалайди!» дегим келдию баттар чапақай жаҳли чиқмасин, дедим. Ҳа, сиз Хусанни фақат қўли чапақай деб ўйламанг. Феъли қурғур ҳам тескари. Кўпинча мен боғдан келсам, у тоғдан келади. Сўзимни қайтарганда ё менга катталик қилиб иш буюрганда, кўргим келмай, ҳайдаб соламан. Яна барибир вақти келиб чақиришга мажбур бўламан. Йўқ, соғинганимданмас, ишларим қалашиб кетганидан... Ҳозир ҳам сўзимни қайтаравериб тилимни қичитди. Қаттиқ жеркиб солдим: агар-чи, ҳей маҳмадона, сўзимга қулоқ солмасанг, пачакилашиб ўтиришга вақтим йўқ, боравер. Кейин аямнинг олдида ўзинг жавоб берасан, дедим.

Астойдил аччиғим қистаб жўнаётганимни кўргандан кейин, у йўлимни тўсди-да:

— Хўш, опажон, айтақолинг. Нима топширигингиз бор?— деди кесатиқ билан.

Бугун бувимникида бўлиб ўтган гапни қисқача қилиб айтдим.

— Ишқилиб аям бечора жуда қийналиб қолди. Уларни қийинчиликдан қутқармасак бўлмайди!

— Қанақа қилиб?

— Навбатчилик қилиб. Қаерда дейсанми? Уёғини бувимдан эшитасан. Борақол, оёғингни қўлингга олиб!..

Хуллас, болаларнинг машмашасига алаҳсиб дарсга кечикдим. Ўқитувчидан аччиққина танбеҳ эшитиб олдим. Бир хил прогулчиларнинг: «Ҳа, синф бошлиғиман деб жа бизни турткилайверасиз, ўзиз ҳорманг!» деб жиртақ чалишгани алам қилади. Анча лоҳас тортиб кечқурун уйга келсам Хусан йўқ. Қаёқда тентираб

юрибдийкин-а? Қош қорайганда аям кириб келди. Ҳусан-дан гап очувдим, аям хотиржамлик билан деди:

— Келиб қолади. Фазилат амманикида бирон ишга ушланиб қолгандир...

Аямнинг кўнгли хиёл кўтарилгандай. Амма далага чиқибди. Ҳусан уникига бориб чолига қараб ўтирганидан мумнун бўлиб гапирибди. Фазилат амманинг дарагини эшитиб, бугун хотинлар қаторига беш-олтита-си қўшилибди.

— Эртагаям шунақа бўлармикин-а, аяжон?

— Ҳусанга боғлиқ,— деди аям.

Ҳусан эшикдан оғзи қулоғида кириб келди. Иса ота билан амма ундан роса хурсанд бўлиб, дуо қилишибди. Нега мунча кеч қолганини сўрасак, у деди:

— Амма даладан қайтганлари заҳоти менга жавоб берувди. Мен кўнмадим. Негаки Иса ота, доктэрни қандай чақиртирсам экан, деб ётган эканлар. Мен чақиргани бора қолдим. Дўхтир қишлоқнинг нариги бошида тураркан. Эртага келадиган бўлди.

— Жуда соз қилибсан. Энди ўзинг ҳам борасан-да?— деди аям.

— Албатта,— деди Ҳусан.— Олдиларида одам тур-маса бўлмас экан. Овқатларини эвлаб еёлмайди. Биров етакламаса эшикка чиқолмайди. Иннайкейин-чи, кўзойнаклари синиб қолган экан. Газета ўқиб бериш ҳам менга қолди...

Ҳусаннинг бу ишнини бувим эшитса, қанчалик бош-лари осмонга етишини кўз олдимга келтиролмасдим...

5. ОТАННИ КЕЧИР, ҚИЗГИНАМ!

Мактабдан қайтсам, аям энди жомакорини ечаётган экан. Бугун унинг руҳи кечагидан кўра пастроқ кўринди кўзимга. Чарчаганиданмикин ё иш оғирлашиб кетганиданмикин? Нима бўлсаям мен унинг руҳини тезроқ кўтаришим керак. Ҳа, албатта кўтарилади...

— Аяжон-чи, аяжон,— дедим вақтни ўтказмасдан.— Эртадан биз ҳам сиздай пахтакор бўламиз!..

— Нима, нима?— Аям ҳеч нарса тушунмагандай тикилди менга.

Бугун синф раҳбари Ҳалимов билан бош вожатий Қодир мажлис ўтказишгани, унда болаларни пахта теримига чиқариш тўғрисида гап бўлганини айтдим.

— Хўш, хўш?— деди аям қоши чимирилиб.

— Биринчи смена ўқувчилари, яъни биз тушдан кейин, иккинчи смена ўқувчилари эрталаб далага. Бош вожатийнинг ўзи бригадир...

— Иннайкейин?— Аям уёғини кутди.

— Отрядимиздан ким табелчи бўлади, ким ошпаз, ким самоварчи, кимлар хомбол...

— Тўхта, тўхта, «хомбол»нинг нимаси?

— Ҳа, энди... хирмонга пахта ташувчиларни айтишадиди-да, «хомбол» деб.

— Демак, ҳамма гап силлиқ ўтди, дегин-а?

Ҳа, ҳалиги бригадирга ёрдамчи сайлашда зўр талаш бўлди. Кўпчилик «Хусан бўлсин» деса, Холтой билан уч-тўрттаси Жўрани кўрсатишди. «Жўрабой полвон чаққон, агар битта-яримтаси ялқовлик қилса суробини тўғрилаб қўяди у боксёр ҳам» эмиш. Одамнинг кулгисини қистатади. «Хусан-чи, Хусан, боксда Жўрадан қолишиб бўпти, иннайкейин, у Туябоевдай фирромас!» дейишди. Жўрабой уларга муштини ўқталиб қўйди.

Аям бу ҳикояларимни негадир энсаси қотиб эшитди. Индамай-синдамай ўз ишига алаҳсиди. Шу пайт амманикидан бўшаган Хусан: «Эртадан пахтага, ура!» деб ҳовлиққанча кириб келди, у ҳам мен айтган гапларни қайтара кетди.

— Бўлди, эшитдим ҳаммасини,— деди аям гапни қисқа қилиб — Қайси бригадга чиқаркансизлар?

— Сизнинг бригадизга-да!..

Аям боягича парвосизлик билан:

— Дарсингдан кейин сен бувингникига борасан,— деди менга,— дарсингдан кейин сен устаканикига борасан,— деди Хусанга.

Мен нафасимни чиқаролмадим-у, Хусан минғирлади:

— Аяжон, далага чиқмасам, синф раҳбарим, бош вожатий уришади-да.

— Қўявер, уларга ўзим айтиб қўяман.

Эртаси дарс соатим яқинлашганда энди бувимникидан кетай деб турувдим. Кўчадан ғовур-ғувур эшитилди, чиқиб ҳайрон қолдим. Бир тўда бола қуршовида синф раҳбаримиз Ҳалимов икки қўлини кўкрагига қовуштириб турибди. У, супада ўтирган бувамга куйиб-пишиб алланималар дея нолияпти. Бувам бўлса;

— Хўп, хўп, домлажон, аввал мундоқ нафасингизни ростланг,— деб Ҳалимовни кўрпача четига ўтқиздилар, сочиқ ёпиб қўйилган чойнакдан пиёлага чой қуйиб

узатдилар. Ҳалимов чойдан бир қултум ҳўплади-ю, сўзида давом этди:

— Айбга қўшманг-у, Деҳқонбува, қизингиз бизни қаттиқ мулзам қилди. Умримда эшитмаган дашномларни эшитсам-а. Тағин кимдан денг, ўзимнинг эски шогирдимдан-а! Биз ўқувчиларимиз билан ҳашарга чиққандик, пахтакорларимизга мадад берайлик деган яхши ниятни кўнгилга жойлаб, Адолат қизим хурсанд бўлиб кутиб олиш ўрнига, шахдимизни қайтарди. «Ўқувчиларни қийнаб ўқувдан қолдириш керакмас» эмиш. Ахир биз бу ишни ўқувдан ташқари вақтда қилмоқчимиз, пионер ташкилотининг ташаббуси, қолаверса, болаларнинг ўз ихтиёрлари билан десак, қулоқ солгиси келмайди-я! Бизни ҳайдагандан баттар қилди. Мана, болаларнинг ўзлари айтишсин...

— Ҳа, жўнаб қолинглар, деб ҳайдади,— деди бува-нинг пинжиги тикилиб олган Ҳусан. Кейин йиғламоқдан бери бўлиб минғирлади.— Мен «ўзбошимча, қулоқсиз» эмишман!

Синфдошлари олдида аямдан шунақа сўз эшитиб олганига у ҳеч чидолмасди.

— Тўғри-да,— деб аямнинг сўзини қувватладим.— Аям кеча сенга айтувди-ку, далага чиқмайсан, сенинг ўз ишинг бор деб.

Кўришиб турарди: Ҳусан синфдошларидан ор қилиб, синф раҳбаридан, вожатийдан кўрқиб кўпчиликка қўшилган...

Бувам бу гапларни диққат билан тинглаб олди-да, кейин Ҳалимовдан сўради:

— Энди нима қилмоқчисиз, домла?

— Бошим қотди, Деҳқонбува,— деди ўкинч билан Ҳалимов.— Директоримизга нима дейишга ҳайронман.

— Ҳалигина «болалар ўз ихтиёрлари билан чиқишди» деган эдингиз. Кейинги сўзингиздан директор буюрган кўринади. Қай бирига ишониш мумкин, домлажон?

— Йўқ, ҳалиги... Аслида-ку... болаларнинг ўзларидан чиққан... мана...— Ҳалимов шошиб қолиб атрофдагиларга аланглади.

— Ана, ана сиз қидираётган!— деб болалар бир чеккада пусиб турган Жўрабойни олдинга итаришди.

Жўрабой, асов бузоқдай кетига тисарилиб тураркан, Ҳалимов унга мулойим назар ташлади, одатдагидан ҳам юмшоқроқ овоз билан:

— Ҳа, аввало сендан чиқди-да?— деганди, Жўрабой думини хода қилиб қочворди. Бирдан уч-тўрт бола «уш-

ла-ушла!» деб уни қува кетишди. Ҳаш-паш дегунча тутиб, ҳиқилдоғидан бўғиб келишди. Жўрабой эса ўз қилган қилиғидан ўсал бўлиб, шолғомдай қизарди.

Бувам бу «томошадан» таажжубдалар. Ҳалимовқўли кўкрагида, хижолатдан ерга кириб кетгудай. Ҳусанбой-чи, ўртага тушиб муаллимни хижолатдан қутқарган бўлди:

— Тўғриси, буважон. «Пахтага чиқамиз!» деб элбуртдан синфда овоза кўтарган шунинг ўзи эди!

Ҳа, «Биз ёш пахтакормиз!»— деб деворий газетага ёзган ҳам Жўрабой бўлади!— Холтой гўл ўртоғини мақтайман деб «сотиб» қўйганини ўзи билмасди.

— Биринчи бўлиб: «Жўрабой таклифини қувватлайман», деган ўзинг-а?— деди Ҳусан Холтойга бош қимирлатиб.

Холтой шумшайиб тураркан, ёнидаги бола уни туртиди:

— Айтсанг-чи, «қувватламасам кунимни кўрардим-да» деб!

— Жўрабой ўғлим, сиқилма, ҳеч ким сени айблаётгани йўқ, берироқ кел-чи,— бувам уни ўз олдига имлади.— Чинданам пахтага чиқишни таклиф қилган сенми?

Жўрабой ерга қараганча турди-турди-да, ўлганининг кунидан деди:

— М-мен... менга айтишганди-да...

— Буюришган дегин? Ким нима деб буюрган?

Жўрабой қаттиқ тикилган кўзларга бардош беролмай пиқиллаб йиғлаб юборди. Бошқалар-чи, хахолашиб, жиртак чалишди.

— Ана ҳаммадан кўра зўр полвоннинг аҳволи!..

— Ана сув юқмас ўрдак бўлиб керилиб юрадиган қахрамонимизнинг башараси!..

Бувам болаларга: «Бўлди, энди борақолинглар», деб имо қилди. Болалар шалпайишиб тарқалишаркан, битта Жўрабой бувамнинг ёнида қотганча туриб қолди. Болалар йўлда мени талашади деб қўрққанидан қимирлолмаётган эди, ҳойнаҳой. Бувам унинг елкасидан силади-да:

— Сенда-чи, болам, ҳеч қандай айб йўқ. Ҳеч ким сени хафа қилмайди, бемалол боравер,— деб далда бердилар.

Жўрабой, болаларнинг олислаб кетишларини кўзлаб имиллабгина қадам ташлади. Бувам хайрлашишини ҳам, хайрлашмаслигини ҳам билмай, иккиланиб

турган Ҳалимовга чой узатди-да, оғир ботмайдиган қилиб дедилар:

— Мўмин-қобил шогирдларингиз бор. Чизган чиғингиздан чиқишмайди. Албатта бу сафар ҳам шундай бўлган. Сизлар буюргансизлар. Улар бажаришган.

— Бизгаям осон тутманг, Деҳқонбува,— деди Ҳалимов худди бировдан чўчигандай уёқ-буёғига аланглаб олиб.— Бизга ҳам унақа очиқча буйруқ бўлмасаям кўрсатма беришган-да...

— Яъни енг ичида, денг-а? Ҳа, очиғига кўчганингиз учун балли. Сизга кўрсатмани директорингиз берган, унга совхоз раҳбарлари, уларга бўлса район раҳбарлари... Хулласи, мушкетди. Алдашга бола яхши. Хабарингиз борки, яқингинада юқоридан фармойиш келувди, ўқувчиларни ўқишдан қолдириб дала ишларига солинмасин деган. Дарров унутишдими раҳбарларингиз? Унутишга унутишмаган-у энди сопини ўзидан чиқармоқчи бўлишган, яъни «болаларнинг ўз ихтиёрлари, ўз ташаббуслари» деган шиорни рўкач қилишган-да. Миси чиққан шиор-ку бу, домлажон, эски ашула! Ахир шу шиорни деб мурғакларнинг тарбиясию соғлиғига оз-мунча зиён-заҳмат етказдикми?! Ҳаммадан олдин сиз устозлар тушунишингиз керак эмасми буни?

— Тушунсак ҳам иложимиз қанча, Деҳқонбува!

— Демокчисизки, юқоридаги тўраларнинг фармонини бузиш осонмас, шундоғми?

— Ўзингиздан қолар гап йўқ. Узоқ йили шу хусусда оғиз очиб, не маломатларга қолгандим. Сал бўлмаса йигирма йиллик меҳнатим ҳулол бўлиб, ишдан сурилмаёдим. Ахир оила, жўжабирдай жон...

— Нима бўлганди?

Ҳалимов тутила-тутила айтиб берди. Терим авжига чиққан пайт район раҳбарлари мактабни бир ойга ёпиб қўйишни буюришган. Шунда айрим ёш ўқитувчилар бунга норозилик билдиришган. Буларни Ҳалимов ҳам қувватлаган, қувватлагандаям қуйи синфларда ўқиш тўхтатилмасин, болалар дарсдан ташқари вақтларда далага олиб чиқилсин, деган. Ана шу гапи ҳам катталарга ёқмаган, «фарзандларимиз ёшлиқдан пахта ишига кўзлари пишса, меҳнатда чиниқса ёмонми, сиз эски педагог бўла туриб шуни тушунмаяпсиз!» дейишган...

— Энди чўчимасангиз бўлади, домлажон. Уларга кўпчилик номидан ота-оналар, биз қариялар, ветеран-

лар номидан шундай деб дадил айтинг: бўлар энди нозик-ниҳол жигаргўшаларимизни қийнаш, эзиш, майиб-мажруҳ қилиш. Фарзандларингизни севсангиз улар ўрнига ўзларингиз соя-салқинда ухлаётганларни уйғотиб далага бошланг, белларингизга этак тутинг-да, нонларингизни ҳалоллаб енг!.. Шундай деб айтасиз-а, домлажон?..

Ҳалимов, қўллари кўксига, эгилганча туриб қолди. Уни шунақа аҳволда кўп кўрганман: қачон директорга ё бўлак амалдорга дуч келганда шунақа тутарди ўзини. Нима дейишса, «хўп бўлади», деб қўяди. Ҳозир ҳам бувамга шундай дедию аста жўнаб кетди...

* * *

Кечқурун бувам аямни чақириб даладаги ишларидан сўрадилар. Аям, шийпон тўла битмаган бўлсаям, унинг ярмини ажратиб чақалоқларга жой қилишгани, теримчилар қаторига яна беш-олтита болалик аёл қўшилгани, улар иш орасида навбат билан чақалоқларга қараб туришганини айтди.

— Барибир алоҳида мураббия топмасам бўлмайди,— деди аям

— Аяжон, мураббия топгунингизча чақалоқларга мен қараб турсам-чи?— дегандим, бу фикримни аям маъқулламаса ҳам, бувим маъқуллади.

Кейин бувам, гапни ҳашарчиларни даладан қайтариш ҳангомасига бурди. Аям буни билдирмоқчи эмас экан, шошиб қолди:

— А, кимдан эшитдингиз?

— Узун қулоқ, етиб келди...

Аям оғилхонада молларга ем бераётган Ҳусанни чақирди ва:

— Далада бўлган гапни бувангга еткизмагин демабмидим, чақимчи ўлгур!— деб унинг думбасини чимчилаб олганди, Ҳусан: «Мен эмас еткизган!»— деганча вой-войлаб қочди.

— Бекорга болага озор бердинг-да, қизим!— деди бувам ачиниб,— яна отангдан сир бекитмоқчимидинг?

— Ҳаммасини айтиб сизни безовта қилавериш керакми, ахир.

— Бўлмаса ўз ёғингда қоврилиб юраверасанми! Мундоқ юрагингни очгин-да. Қўлдан келса, дардингга даво излай...

— Сиз ҳеч ташвиш чекманг, дадажон. Чорасини ўзим излаяпман. Ўқувчиларга келсак, уларни қайта-

риб юборганим рост. Кўп йиллардан бери бола-пақирларни текин мардикор ўрнида фойдаланиб келишгани етар. Ўзингиз хабардорсиз, қанча-қанча бола заҳарли дорилардан, ифлос сувдан зарар кўрди.

— Эсимда, қизим. Бир бола бечоранинг шу заҳардан нобуд бўлгани эсимдан чиққани йўқ. Бунинг учун Даминнинг бўйнига ҳам айб қўйилганиди. Ўшанда у қанча тавба-тазаррулар қилиб оғир жазодан аранг қутулиб қолганди. Мана, опангни боласи...

Каромат холамнинг ўғли Далавойни айтяпти. Далавой биздан ярим ёшча катта бўлсаям кичикроқ кўринар, рангпар, нозик, бувимнинг сўзи билан айтсам, ушоққина бола, шу қишлоқнинг бир четида турар, бизнинг мактабда ўқирди. Ёлғиз бола бўлганидан уни холам жуда авайлаб, папалаб боқарди. Уйинларга, саёҳатларга кўпда қўшилмасди. Утган йили пахтага чиққанда...— ўйласам юрагим зириллаб кетади...— пайкалда тўла қоп пахтага суянганча сулайиб ётибди. Дангасалик қилиб ухлаб қолибдими деб ёнига бордим. «Тур, Далавой!» деб туртдим, у ёнидан бу ёнига ағдарилдию яна сулайганча ётаверди. Ранги ўчган, гапиришга ҳоли йўқ. Одамлар тўпланишганди. Машинада Далавойни қишлоқ тиббий пунктига, ундан шаҳар касалхонасига олиб кетишди. Нима бўлибди деса, заҳарланган сув ичиб, сариқ касалига учрабди. Район касалхонасида узоқ ётди. Ҳа деса ўнгланавермаганидан кейин, докторлар ҳавони ўзгартиришни маслаҳат беришди. Холам бечора шаҳарга кўчди. Далавойни касал болалар интернатига жойлаб, ўзиям ўша ерда ишлаяпти.

— Ахир далада оғир меҳнат қилавериб нимжон, илмсиз бўлиб қолишаётганлар озмунчами! Кўра-била туриб, болалар бахтига зомин бўлгим келмайди. Ўзимга ўхшаб армонда қолишмасин улар...

Аям алам устида юрагидаги ғамни очиб солганидан ўзи чўчиб тушди. Бувамнинг дилларига озор етиб қолишидан қўрқди. Гапни чалғитиб, эртаги қиладиган ишлари, об-ҳавога бурди.

Менинг миямга эса аямнинг ҳозиргина айтган шикоят сўзлари миҳланиб қолди, нега ундай деганини билгим келди:

— Аяжон, «ўзимга ўхшаб армонда қолишмасин» деганингиз нимаси? — дедим. Аям, «қўй, сен аралашма», дегандай калласини сарак-сарак қилди. Мен сўзимдан қайтмадим.— Ахир биздай вақтингизда пахта

териb «зарбдор пионер» деган ном орттирган экансиз, газеталарда мақташган, Фахрий ёрлиқ беришган...!

— Э, қўй, қаёқдаги гапларни!— деди аям энсаси қотиб.

— Ҳо, ўзингиз айтиб берувдингиз-ку, бир куни... Ёлғонмиди?

— Ҳа, ёлғон эди!— деди аям зарда билан. Мен нимаси ёлғон, деб тикилиб қолдим. У янаям қатъийроқ қилиб қайтарди.— Ёлғондакам эди ҳаммаси. Мени «зарбдор пионер» деб мактабда, газеталарда кўтар-кўтар қилишгани, баҳоларимниям ҳеч суриштирмасдан «тўрт», «беш»га чиқарворишганиям, кумуш медаль берганиям.... Тўғриси, ҳеч қанақа зарбдорлик ҳам қилмаганман, «икки», «уч»дан ошириб баҳоям ололмаганман. Бекорга лақиллатишган мени. Бу нарса институтга имтиҳон топширганимда, тўғриси, йиқилганимда маълум бўлиб қолди. Ҳа, мен сенларга мунақа зарбдорликни ҳеч раво кўрмайман. Менинг болалигимга ҳавас қилмаларинг!..

Қаёқдаги саволлар билан аямнинг асабини бузганимга ачиндим. Лекин барибир жим туrolмадим:

— Дадамга-чи дадамга ҳавас қилсак бўладими?

— Сираям!— деди аям яна ўша қатъий оҳангда.

— Нега энди? Уларни ахир илғор бригадир, яқинда қаҳрамон бўлади деб юришади-ку?

— Бўлди, энди тилимни қичитаверма!— деб силтаб ташлади аям.

Бувам аямнинг гапларини бўлмасдан ҳаммасини эшитди. Охирида худди кечирим сўрагандай айтганларни шу бўлди:

— Барака топ, қизим, менинг дилимдаги тугунни ўзинг еча қолдинг. Сенинг армонинг менинг ҳам армоним. Уша вақтлари кўп қатори отангни гафлат босганди. Сенга тегишли ёрдам кўрсатолмаганман.

Бувамнинг томоқларига бир нима тикилиб ютингандай бўлди. Кўзлари ёшланди. Дастрўмол билан ёшларини артиб, кўзларини яширишга ҳаракат қилдилар.

— Унақа деманг, дадажон, ёдингизга бекор солдим эски гапларни. Сиз қўлингиздан келган ҳамма ёрдамни кўрсатгансиз. Опамниям, мениям ҳеч нарсадан камситмагансиз. Гап бошқаларда...

— Афсус-надоматлар бўлсинки,— дедилар ўкнииб бувам,— ўша бошқаларнинг хатоларига мен ҳам шерик бўлганман. Муаллимлик қилган, ранс бўлган чоқ-

ларимдаям мудом ўйлаганимиз пахта бўлди. Қандай қилиб бўлсаямки, пахта плани тўлса бас, деб жонимизни жабборга бердик. Хирмонлар кўз олдимизни тўсиб қўйиб, тирик жонни назардан қочирдик. Айниқса, болажонларни. Ҳа, болажонларнинг кўп жавр тортишига сабаб бўлдик. Биз йўл қўйган хатолар қимматга тушди. Уша хатоларимизни кечиргин, қизгинам! Сен шу хатони тузатишга киришибсан, болаларнинг ғамини ебсан, бу ишинг мен учун айна муддао бўлди, қизим!

— Сизга маъқул тушгани билан, бошқаларга маъқул тушармикин! Даладагилар, менинг эрталаб қилган ишимни кўриб, «эҳтиёт бўл, сенга тош отувчилар чиқиб қолмасин», дейишди.

— Парво қилма, қизим, отган тошлари ўзларига қайтиб тегади!..

Бувам бу гапни шунақа бир оҳангада айтдики, «қўрқма, буёқда мен турибман», дегандай бўлиб эшитилди, аямга куч бағишлагандай бўлди...

6. ҚИЙИН САВОЛЛАР

«Сираям!...» Аям бу сўзи билан дадангга ҳеч ҳавас қилиб бўлмайди», демоқчи бўлдими? Ҳа, шундай. Нега энди? Уёғини айтмади. Дадамдан гап очсам, аямнинг зардаси қайнайди, очиқ-ёруғ жавоб қилмайди. Умуман дадамни ҳеч ўйламаётгандай кўринади. Агар ўйласа, машинада ғиз этиб бориб уни кўриб келмасмиди... Шаҳар унча узоқмас-ку.

Уйда бувим йўқлигидан фойдаланиб, бу саволларимни бувамга бердим. Бувам узоқ ўйланиб, иккиланиб қолдилар, охири ёрилдилар:

— Агарда билсанг, қўзим, аянгнинг ичида ҳасрати кўп-ку, мендан яширмоқчи бўлади. Бугун очилди, шундаям салгина. Ҳа, касал отамга озор етмасин, дейди-да. Дарҳақиқат, дадангдан гап очилса, йўсини бузилади. Аянгдаги бу ҳолатни кўпдан кузатаман. Кейинги вақтда инчунун. Сен ҳам, қўзим, катта қиз бўлиб, унча-мунчага фаҳминг етадиган бўлиб қолди. Уйингда қанақа синоатлар ўтган, биласан, тушунасан-ку, бизга етказмийсан. Нега шунақа, она қизим? Билдирсанг, балки менга ёрдам берган бўлармидинг.

Нафасим ичимга тушди. Савол бериб нега ярани тирнаб қўйдинг, деб ўзимни ич-ичимдан койидим. Бу-

вамнинг ҳорғин, лекин синовчан, зийрак кўзлари менга қадалди. «Қатта қиз бўлиб қолдинг», деб биринчи марта қийин саволга тутдилар, бирон ақлли жавоб кутяптилар. Менинг эса ҳеч тилим айланмасди. Шу чоғ ҳовлидан бувим чақириб қолдию оғир сўроқдан қутулдим. Бувимнинг ишларига қарашиб юрарканман, қулоғимдан бувамнинг саволлари кетмасди. Миям говлади. Буважонимнинг саволлари ичимда чалкашиб ётган чигални ечиб юборгандай бўлди. Чинданам уйимизда озмунча ғалва бўлганми. Лекин буларни айтишга қандай тилим борсин. Дадамни биз уйда кам кўрардик. Куни билан далада юрса, ўшанақаси қаёқларгадир кетиб ярим кечада қайтарди. Аям норози бўлиб сўраса, «Хўжайинни мажлисгами, тўйгами» оборганини айтади. «Нима, сиз хўжайинга шофёр тушганмисиз?» деса, «гап ундамас, хўжайин менга кўпроқ ишонади», дейди. («Хўжайин» эмиш! Нимага хўжайин — ергами, пахтами, одамларгами?) Дадамнинг совхоз боғида меҳмон кутиб, уйга гандираклар келган вақтлариям бўлган. Шундай кунлардан биринда аям дадамга: «Сиз ҳадеб ўшанга пашшахўрда бўлаверманг. Қозонга яқин юрсанг қораси юқади дейди», деб, дакки берувди, дадам: «Оғзинга қараб гапир, ҳей! Тўрабоев зўр одам. Иши беш, айтгани айтган» деб бақирворди. Аям ҳам бўш келмасдан, «Туябоевга ишонмайман, ундан яхшилик чиқмайди!» деса бўладими, дадамнинг қаттиқ жаҳли чиқиб: «Сен одам танирмидинг, саводсиз!» деб масхаралади. Бу аямга ҳақоратдан баттар бўлиб эшитилган эди. Бу билан дадам ўзининг олий маълумотли агроном экани, аямнинг эса ўрта мактабдан нарига ўтолганини юзига солган эди. Аям бунга чидолмай уйдан чиқиб кетди, бир ҳафтагача холаминикида ётиб юрди. Дадам билан аям узоқ вақт аразлашиб юришди. Уйда бўлиб турадиган бундай кўнгилсизликлардан мен билан Ҳусаннинг юрагимиз безиллаб қолганди. Уйда ғиди-ғиди бошландими, биз аста ўзимизни кўчага урардик...

Ана шунақа. Буважонимга, бувижонимга ҳам уйдаги машмашаларни қайси тил билан айта олардим.

Кейинги ойларда кўпроқ вақтим бувимникида ўтиб, ўзимни бемалолроқ, эркинроқ сезяпман-ку, лекин... юрагим ғаш бўлиб туради (Ҳусанга осон, у доим болалар билан гурпаклашиб юриб, ҳар нарсани кўнглига олавермайди). Дадам касалхонага тушганидан буён юрагим ҳувиллаб қолгандай Тўғриси, дадамни соғин-

дим. Қачон аям касалхонага бораман деб қоларкин, бирга борардим деб оғзини пойлайман, чурқ этмайди. Охири сабрим чидамай:

— Аяжон, қачон борамиз касалхонага?— дегандим, у ажабланиб турди-да:

— Нафас олишга фурсатим йўқ-ку!— деб қўйди. Қараб турсам, бошқа ҳеч нима демади. Шуниси менга кор қилди. Худди адамнинг касалхонада ётганини билмаган, бунга ишонмагандай-а. Кейин ўйла-ниб қолдим. Чинданам бу кунлари, худди анови бў-рон вақтдагидай далалар алғов-далғов, бесаранжом. Одамлар шовқин-сурони билан тракторлар, машина-ларнинг тариллаши айқаш-уйқаш бўлиб кетган. Аям-нинг «нафас олишга» вақти йўқлиги тўғри. У биринчи кўроз қичқирганда далага жўнаганича эл ётарда қай-тарди. «Уйим нари-бери ухлаб олиш учун ётоқ вази-фасини ўтайди», деганича бор. Аям бош-кети йўқ пах-тазорнинг уёғидан -буёғига бўзчининг моксидай ҳал-лослаб югургани югурган. Уни қидирган киши ё те-римчилар орасида, ё дала шийпонида, ё машина ре-монти устахонасида, ё хирмонда учратади. Бу сафар аямни қидира-қидира тарозибон ёнидан топдим. Та-рози атрофида этак-этак, қоп-қоп пахталар қалашган, теримчилар «меникини олдин торт, меникини!» деб ғижиллашяпти. Ёшгина бир йигитча тарозининг шайи-нини у «ёқдан буёққа ликиллатяпти, ҳадеганда ўлчовини тўғрилолмаяпти. Аям унга кўрсатиб, бир нималар дея уқтиряпти. Мен аямга: «Тарозибон ишигаям аралаша-сизми, ўзингизни мунча қийнайсиз?» десам, аям: «Бри-гадирлик шунақа. Кунлик пахталарни вақтида қа-бул қилиб ҳисоб-китобини охирига етказмагунча тинчиш йўқ. Ҳаммасига аралашинишга мажбурман», дейди.

— Тарозида битта Мамат аканинг ўзи турарди. Дадам ҳамма ишга аралашмасди шекилли-а?

— Аралашмагани учун ҳамма иш ўлда-жўлда бўлиб, фирромлик кўпайиб кетган-да.

— Қанақа фирромлик, аяжон? Ким фирром?..

— Эзмалик қилаверма. Тушунмайсан, барибир...

Аям шунақа. Бир нимани яширгиси келса, «тушун-майсан», деб қутулади.

Аямнинг иши қайнаб тошган сари ранги рўйи бир ҳолатда бўлиб қолди. Бунни кўраркан, бувимнинг ўта-каси ёрилди, еган-ичгани ичига тушмай қолди. Нима

қилиб бўлсаям аямнинг юкини енгиллатгиси келарди. Бир куни сабри чидамай, «боламдан хабар олиб келай», деганча далага жўнади. Қўп ўтмай десангиз, жиғибийрони чиқиб қайтди. Бир варакайига ҳасратини менга тўкди:

— Шунақаям бедодлик бўладими? Аянг шўрликнинг ҳоли танг-ку. На теримчилардан ёлчиган, на бола боғчадан. Шийпон ремонтням ора йўлда қолган. Гўдак бечораларнинг чумчуқдай чириллашганини кўриб юраккинам эзилиб кетса-я. Бечораларга тузуқ-қуруқ қаровчининг тайини бўлмаса, даладаги оналарнинг кўнгли алағда бўлса, шу ҳам тирикчилик бўлдию! Ахир катталарга қачон инсоф беради худо!..

Нега бувим ҳасратини менга айтяпти. Мен нима дея олардим. Жим турсам яна бўлмайди-да.

— Бувижон,— дедим,— шу гапларингизни катталарга айта қолсангиз бўларкан-да.

— Айтдим, айтдим!— деди у боягича шиддат билан.— Йўлда рўпарамдан машина чиқди. Қарасам, ичида ясланволи-иб ўша Тўра келяпти. Шартта йўлини тўсдим. Тўхтади. «Туш аравадан ҳозир!» дедим. Лапанглаб тушдию, «хўш, хўш, онажон, тинчликми?» деди. «Ҳа, тинчлик. Шунақа амал машинасида катайса қилиб юргандан кўра, мундоқ даладагиларнинг ҳолидан хабар олсанг бўлмайдими, Тўра йигит!» дедим. Овозим қаттиқ чиққани учунми ё машина ичида бир басавлат одам ўтиргани учунми. Тўра мени чеккароққа имлади, паст овозда: «Тушунтириб гапиринг, онажон, нима бўлди?» деди. Мен бўлсам тап тортмадим: «Теримчиларга учрашсанг, гўдакларга разм солсанг нима бўлганини биласан! Қизим ўз ёғида ўзи қоврилиб юрибди. Мадад берадиган инсон йўқ. Сенинг ваъдаларинг ҳам ҳавога учибди-кетибди. Қизим отасини аягани учун ўз кам-кўстларидан арз қилмай турибди. Арз қилгудай бўлса-чи, Деҳқонбой отангнинг феълини биласан, амалингни сийлаб ўтирмайди-я!» Шундан кейин десанг, Тўра йигитнинг дами яна пасайиб, пайнаслашга тушдию: «Узр, онажон, қизингизнинг аҳволидан хабарим бор. Аммо икки-уч кундан буён комиссия билан банд бўлиб, даладагилардан хабар олмадим. Энди хабар оламан. Ёрдам бераман. Хотиржам бўлинг. Деҳқон бувамни ташвишлантириб ўтирманг, жон онажон!» деди ялинчоқлик билан...

— Жуда ўхшатибсиз-у, бувижон,— дедим бувим;

нинг дадиллигига қойил қолиб.— Шунча гапдан кейин ёрдам берар-а, энди?..

— Э, бу авроқчи тўраларда лафз бўлармиди. Уларга қараб ўтирмасдан, ўзимиз бир чорасини ахтарайлик. Энди сен, болам, ўқувдан бўш вақтингни бу ерда ўтказмагин. Далага чиқиб, аянгга боқиш. Мен ўзимни ўзим эвлаб тураман.

Бувим бу гапни ўйлаб, қайтармайдиган қилиб айтди.

Эртасига далага чиқдим. Қарасам, шийпоннинг бир бурчагида беш-олти чақалоқ чуғурчуқдай чуғурлашиб, ўмбалоқлашиб юришибди. Ҳаммаёқ бесаранжом, ифлос. Мен кўлимга супурги олиб у ерни тозалаб, тартибга солдим. Кейин гўдакларни ювинтириб, қоринларини тўйгаздим, ўйинчоқлар билан овунтиришга киришдим. Илгари оналар даладаги ишлари орасида навбати билан болалардан хабар олиб туришаркан, энди улар хотиржам ишлайдиган бўлишди. Мен шийпонда узоқ қолиб кетдим, шу куни дарс тайёрлаш уёқда турсин, мактабга боришнинг ҳам иложи бўлмади. «Опа, опа» лаб қўл-оёғимга ёпишиб олган гўдакларни ташлаб кетишга қандай кўзим қийсин. Аям буни кейинроқ билдию хафа бўлди. «Бунақа қилсанг далага йўлатмайман сени», деб огоҳлантирди. Эртаси мактабга борсам болалар: «Ҳа, кеча дарагингиз бўлмади, ўртоқ раис?» деб сўроққа тутишди. Мен отряд советининг раисман-да. Тартиб, интизомга қараш биринчи вазифам. Ўзим сира прогул қилмайман. Синфимизда прогулчиликни йўқотишга қаттиқ киришгандик. Кеча дарсга келолмаганим сабабини айтгандим. Буни эшитган ўқитувчи ўйланиб қолди. Танбеҳ берса керак деб чўчиб турувдим. бирдан синфдаги қизларга қараб деди:

— Фотима ўртоғингизни бу гал кечирсак дейман. Далага чиқиб теримчи оналарнинг мушкулини осон қилгани учун. Ёш гўдакларга мураббия зарур бўлиб қолибди-да. Вақтинча-ку бу иш, аммо бениҳоя зарур иш. Энди бизни теримдан озод қилишди деб қараб ўтирсак ярашмас шундоқ долзарб паллада. Бола боқишни Фотима ўртоғингизга ташлаб қўймасизлар-а?.

Ўқитувчимизнинг бу саволи қизларни ўйлатиб қўйди...

Эртаси куни, мактабдагилардан дакки есам ерман деб яна далага чиқдим. Шундаям ўз ихтиёрим билан-

мас, бувимнинг қистови билан. Шийпонда гўдаклар мени худди энг яқин меҳрибонларидай кутиб олиб дарров қўл, рёқларимга ёпишишди. Сал ўтмасдан олдимга синфдошим Барно бориб қолди.

— Уйимдагилардан рухсат олиб сенга ёрдамлашгани келдим,— дейди.

Севинганимдан ўртоғимни қучоқлаб олдим. Энди зерикиш йўқ, ўқишим қолди деб ҳам емайман ҳам. Болаларни ўйнатиб, орада дарсимизни тайёрлаб олаверамиз. Барно яқин қўшним. Синфдаям ёнма-ён ўтирамиз. Кўпинча бирга дарс тайёрлаймиз. Доим гапимиз бир жойдан чиқади. Иккимиз маслаҳатлашиб, навбат билан даладаги яслига борадиган, ора-сира Фазилат аммага овқат пиширишда қарашадиган бўлдик. Бизнинг бу ишимизни кимдир «ёш мураббияларнинг яхши ташаббуси» деган ваҳимали сўзлар билан овоза қилибди. Биринчи сменадаги қизлардан иккитаси: «Биз ҳам мураббия бўламиз», деб куннинг иккинчи ярмида олдимизга боришди, бизнинг ўрнимизни эгаллашди.

Бу ишимиздан хотинларнинг қанчалик суюнишганини кўрсангиз эди. Айниқса, аям ўз иши юриша бошлаганидан хурсанд бўлиши турган гап. Лекин ўз хурсандлигини билдирмасди. Аксинча, гоҳо: «Сенсиз бувингни ҳоли нима кечдийкин-а?» деб қўярди...

7. «ЭЗИБ ИЧКИ»

Бувимнинг олдига киролмаганимга роппа-рост тўрт кун бўлса-я. Шу тўрт кун тўрт йилча туюлиб кетди. Ҳордиқ куни эрталаб кирсам, бувимнинг бежо ҳаракатларини кўриб капалагим учди. Бувам равондаги каравотда шалвайиб мудроқ босиб ўтирибди. Бувим уларнинг олдига жом қўйиб, чойгумдан қўлларига сув қуйяпти. Дарров билдимки, бувамнинг бош айланиш касаллари тутиб қолибди. Касаллари тутиб қолганини ўзимдан кўрдим: «Мен келмай қолганим учун бувим яхши қаролмагандир-да...»

— Нима бўлди, бувижон?— дедим, анча кун келолмаганим учун узр сўрашни ҳам унутиб.

— Туни билан ухлолмай, гаплари чалғиб чиқди. Бунга телефон ўлгур сабаб. Телефон тузалди-ю, тагин бувангни тинчини бузди-қўйди,— деди бувим нолиб ва бувамга гинасини сочди.— Ўзингизни эҳтиёт қил-

майсиз. Бўлар-бўлмас нарсаларга аралашаверасиз ёш боладай...

— Тағин телефонга, менга ёпишдингми, Хатча? Ахир касални ўзи келишни хоҳласа на чора. Уни қайтариш учун дори-дармонлар бериб қўйибди-ку...

— Шунча дори-дармон ичдингиз, қани кор қилгани. Дўхтир ҳам касалингизни тополмаяпти. Сизнинг касалингиз-чи, алланечук учиниш, назар-нафасданми деб қўйдим-да!..

Бувам кайфияти кўтармаса ҳам, зўраки илжайганча деди:

— Назар-нафас эмиш. Шу ҳолимга кимни назари тушдию, кимни кўзи тега қолди.

— Ундок деманг, дадаси. Кўрар кўзга, шукр, тузуксиз ҳалиям...

— Усти ялтироқ, ичи қалтироқ, деб қўйгин.

Мен қаттиқ кулворай деб, ўзимни зўрға тутиб қолдим.

Бувим бўлса ўз сўзидан қайтмасди:

— Билмадим. Тушларим кўп чалғийди. Бугунам алоғ-чалоғ тушлар кўриб, босинқираб қолибман...

— Ҳа,— дедилар бувам,— эрталаб энди кўзим иллинганақан, чинқириб уйғотиб юбординг-а?!

— Одамни қўрқитиб юбордингиз-да. От миниб улоқ чопиб юрибсиз. «Ҳой, ҳой, дадаси, қаттиқ чопманг, учиб кетасиз!» десам, «тулпорим ақлли, учириб юбормайди», дейсиз. Бир пайт қарасамки, тулпор ёлғиз қолиб, ўзингиз қаёққаям ғойиб бўлсангиз-а. Жон-поним чиқиб кетди!.. Кўзимни очсам — тушим. Яхши тушгаям, ёмон тушгаям садақа, деган гап бор. Битта жонлиқ сўйиб худойи қилиб юборишимиз керак. Иннайкейин, дадаси, илгариям айтувдим. Бир дуохон табибга кўрсатайлик...

— Тағин иприски гапларни бошладингми? — бувамнинг энсалари қотди.— Ундан кўра телефонни келтириб бер!

Бувим қулоқ солмасдан чиқиб кетди. Мен равоннинг ойнаси ёнида турган узун симли аппаратни бувамнинг олдиларига келтириб қўйдим. Улар қўнғироқ қилиб доктор билан нималарнидир маслаҳатлашиб олдилар.

Нонушта устида қизиқ ҳангома бўлди. Бувим бувамнинг пиёласига чой қўйди-да, кетидан бир энликкина қоғоз пилта узатди.

— Бунинг нимаси?— Бувам ҳайратга тушди.

— Шу пилта қоғозни-чи, дадаси, ёйинг-да, чойга солиб қошиқча билан эзғиланг, кейин азбаройи шифо деб ичворинг.— Бувим ёш болани алдагандай гапирарди.— Қоғозга зўр дуо битилган. Ичсангиз, шоядки сизга ёпишган инс-жинслар қайтиб, енгил тортсангиз....

— Ҳой, нима деб довдираяпсан-а, Хатча?— Бувамнинг кўзлари аланг-жаланг бўлди.— Эс-ҳушинг жойидами?

— Азбаройи сизга юрагим ачиганидан... олдириб келдим. Бир азийимхондан. Ҳа, дадаси, ихлос-халос, деган гап бор-а...

— Эй, Хатча, ўзинг биласан-ку, мунақанги ирим-сиримларга ихлосим йўқлигини...

Бувим йиғламоқдан бери бўлиб, ялиниб-ёлворишга тушди:

— Нима қилибди, барака топгур, бир марта айтганимни қила қолсангиз, ж-а бир жойиз камиб қолмас-ку. Ахир уста Иса жўрангиз сиздан камми, уям саллотдан мартаваси баланд бўлиб келган-ку. Шу киши бир нафаси ўткир дуохон табибдан наф топибди...

— А, кимдан эшитдинг муни? Дуохон табиб ким экан ўзи?— бувам кинояли илжайиб бувимга тикилдилар.

— Узумини енг-у, боғини сўраманг,— дедию бувим қумғон билан жомни кўтариб ташқарига чиқиб кетди. Бувам бўлса чаққон ҳаракат билан ҳалиги пилтани олиб соат чўнтагига тикди. Унинг ўрнига бошқа бир қоғоз парчасини олиб пилталади. Бувим қайтиб кираркан, бувам унинг кўз олдида пилтани ёзиб пиёлада чой қошиқ билан эзганча чойни ичиб юбордилар.

— Илоё шифосини берсин,— деди хурсанд бўлиб кетган бувим ва бир нималар дея пичирлаб икки қўлини буришган бетларига суйкади.

Мен бувамнинг ҳаракатларига тан бердим. Соғ бақтида бувимнинг ҳозиргидай келишмаган ишлари, ирим-сиримларига ҳеч йўл бермасди. Кинна, қоқитиш, кўчириқ, мушкулкушод, деган нарсалардан сўз очса, «сени шунча ўқитсам ҳам омилигинг қолмади қолмади-да!» деб жеркиб ташлардилар. Қасалга чалингандан буёғига-чи, бувимга қаттиқ суяниб қолдилар, унча мунчага жеркмайдиган, айтганларига хўб дейдиган бўлдилар. Шу тобда бувимнинг вақти чоғлиғидан фойдаланиб, табибнинг кимлиги, қаердалигини яна суриш-

тирдилар. Бувим бўлса жўрттагами ё чинданми, «билмайман», деб қутулди.

Аслида табиб хабари Ҳусан маҳмадонадан чиққанди. Яқинда у Иса отаникида ғалати бир одамни учратган. «Қаландаргами, дарвишгами ўхшаш» бир одам... Шунини мен билан бувимга кула-кула ҳикоя қилганди. Дарвишнинг башараси кўмирдай қоп-қора, супрасоқол, эғнида улоқ-қуроқ матолардан тайёрланган, циркдаги масхаравозникига ўхшаш алламбало чакмон, бошида яғири чиққан ялтироқ тери қалпоқ, кўзида қора кўзойнак, елкасида лўли хуржун, қўлида қинғир-қийшиқ ҳасса эмиш. Дарвиш оқсоқланиб келиб оёғидаги чоригини ечмасданоқ уйга кирибди-да, хир-хир овозда: «Э, бормисан эски қадрдоним!» деб Иса отага кучоғини керибди. Ота ижирғанибгина қўлининг учида кўришибди. Дарров давриш отанинг томирини ушлабди, кўзларини юмганча дуо ўқибди. Беморнинг оғриқ белини, оёғини уқалашга тушибди. Бу ҳаракатларни тилида дуони тўхтамасдан, алоҳида ихлос билан бажарибди. Шундоқ чака-чарвидай ёпишибдики, бемор оғриқданми ё табибдан чиққан бадбўйданми ижирғаниб, «бас, бас!» деб бақриб юборибди. Табиб чакмоннинг ич чўнтагидан гугурт чўпидай пилта қоғоз чиқарибди, уни худди топилмас матоҳдай юз-кўзига суйкаб, отага узатибди. «Мана шуни эзиб ичсангиз, худо хоҳласа ҳамма офату кулфатдан фориг бўласиз!» дебди. Унинг сеҳргарникига ўхшаш хаёлий сўзлари ва бесўнақай ҳаракатларидан Ҳусан ўзини тутолмай кулворибди. Фазилат амма табибни каттагина тугун ва пул билан сийлаб кузатгач, Ҳусан: «Бу қанақа масхарабоз, амма!» деб сўраган экан, амма койинибди: «Жон болам, оғзингга қараб гапиргин. Бу одам катта азиймхон Ҳа, ҳа, тушундингми? Нафаси ўткир дуохон табиб. Кўп муқаддас даргоҳларда истиқомат қилган, Занги отам пирларига қўл берган», деб таърифлабди, унинг дуосидан, эзиб ичкисидан даво топганлар бор, деб мақтабди...

Ҳусаннинг бу ҳикояси бувимни жуда қизиқтириб қўйди... «эчиб ички»ни кимдан қандай олдириб келди — ўзи билади...

Бувамнинг-ку, ирим-сиримга ишонмасликларини билардим. Лекин улар ҳам ўша табибга қизиқиб қолганлари мени ажаблантирди. Кейинги куни Ҳусан келганда унинг қўлига араб алифбосида битилган бир хат тутқаздилар-да:

— Шуни Иса отанга обориб бергин. Уқисин-да, тез жавоб қайтарсин,— дедилар.

Ҳусан бу топшириқни ўша куниёқ бажариб, бувамини хурсанд қилди.

Бувам кўзойнак тутиб, Иса ота мактубини қўлга олдилар.

— Биз ҳам эшитсак бўладими, буважон?— деди Ҳусан қизиқсиниб.

— Бўлади,— дедилар бувам ва овоз чиқариб ўқидилар: «Сенга нима бўлди, Деҳқонбой? Қунинг дуохонларга қолдими? Наҳотки дўхтирлардан ихлосинг қайтган бўлса? Мен табибни чақиртирганим йўқ. Бу қадимги бир товламачи, текинтомоқ. Балки танирсан. Агар чинданам шу тасқарани кўргани кўзинг учиб турган бўлса айтириб юбораман. Шуни ҳам билгинки, унинг сенда бир ўтинчи ҳам боракан. «Деҳқонбой акани бир кўрсам», деб орзумандлик билдирдию, аммо нима сабабдандир сенга рўпара бўлишга юраги бетламагандай сездим. Борса биларсан уёғини...»

Уч кун ўтди. Қош қорайган маҳал кирсам, бувамининг олдида бир бегона одам чўкка тушиб ўтирибди. Кўриниши жуда қўрқинчли, шунда лоп этиб эсимга Ҳусан ҳикоя қилган дарвиш тушди. Бувам қошларини кериб, ҳайрат ичида тикилиб, унинг ғулдир-ғулдир гапларини тинглаяптилар. Бувим чой тайёрларкан, ғижиниб: «Бу исқирт қаттан пайдо бўлди-я, ким юборди буёққа?» дерди. Мен оёқ учида юриб меҳмон олдига чой-нон қўйиб чиқдим.

— Ҳусан айтиб берганди-ку сиз билан менга. Ўша одамдир бу...

— А-а, у қандай келиб қолди?

«Бувамининг ўзлари чақиргандирлар», демоқчи бўлдим-у, тилимни тишладим.

Очиқ эшикдан айвонга меҳмоннинг сўзлари эшитилиб турарди.

— Мени танимадингиз-а, оқсоқол? Эсингизда бўлса... Сиз колхоз устахонасида ишлардингиз. Мен шаҳар чеккасидаги пахта заводида аравакашлик қилардим. Бир-икки марта сизга келиб отимни тақалатиб олгандим. Кейин уруш бошланди. Бошимга мусибат тушди. Сарсон-саргардонликда умр кечириб...

— Тўхтаган, тўхтаган. Исмингиз?.. Нортожи?.. Ешингиз... Етмиш... Мендан бир ёш кичик.: Ҳа, ҳа, энди эсимга тушди.—Бувам кулвордилар-да, меҳмоннинг елкасига бир уриб, сенсирашга ўтдилар.—Вой, Нортожи

тушмагур-е. Кўринишингдан тўқсонни қоралагандай-сан-а! Бошимга мусибат тушди деб ҳойнаҳой болангни эслаяпсан-да, а? Нонни заборний билан берадиган бўлганда боланг заборнийни йўқотиб қўйган. Сен бўлсанг жаҳолат устида болангни қаттиқ кўтариб ургансан. Мурғаккина гўдак боши ғиштга урилиб тил тортмай ўлган. Елғизгина фарзандингни ўз қўлинг билан нобуд қилгансан. Унутмагандирсан, ўшанда қўшнилари-нинг сени тошбўрон қилишмоқчи бўлганда милиция жонингга ора кирган. Хотининг шўрлик фарзанд доғида кўп ўтмай ҳаётдан кўз юмган. Сени «штрафной» га қўшиб фронтга жўнатишмоқчи бўлганди, бироқ сен аллақаяққадир ғойиб бўлгансан.

— Жудаям унчаликмас, оқсоқол,— деди ўкинч аралаш хириллаб меҳмон.

— Хўш, нимаси нотўғри?

— Бари худонинг иродаси...

— Нима, худо сани шунақа ярамасликлар қилсин, деб яратибдими?

«Бувангни асаблари қақшаб қолган. У махлуқ касалини баттар кучайтириб юбормасин. Ҳозир кириб ҳайдаб чиқараман», деди бувим. «Сал тўхтаб туринг-чи, бувижон. Бувам айтадиган гапларини айтиб олсинлар», дедим мен.

Дарвишнинг нафаси ичига тушди, боши эгилиб, кепчик соқоли катта тарвуздай қаппайган қорнини қоплади. Энди бувам хиёл шахтидан тушди-да, мулоиймроқ овозда гапга солди:

— Мен урушдан қайтганимда эшитсам, сен қайси бир мазористонда шайхлик қилиб юрган экансан. Шу тўғрими?

Нортожи давриш бувамнинг бу гапини рад этолмади. Балки муқаддас жойларга сиғиниб «дин йўлида холис хизмат қилиб» юрганини билдирди.

— Эшитишимча, дуохонлик мартавасини орттирган эмишсан. Афтидан, тирикчилигинг ҳам чаккимас кўринади-а?

— Ҳа, энди дин йўлида хизмат қилиб насибамни териб юргандим... Баридан маҳрум бўлдим. Сизнинг оёғингизга бош уриб келдим, оқсоқол!— деб ўкириб юборди дарвиш.

— Упкангни бос-е! Дин йўлида холис хизмат қилганингда, бу аҳволга тушмасдинг. Агар-чи, ҳей Нортожи, мендан ёрдам кутсанг, бошингдан ўтган синоатни очик гапиравер.

Дарвиш кўп қимтиниб, чайналиб гапирди. Узуқ-юлуқ сўзларидан англашилгани шу бўлди: охирги йиллар бир мачитда сўфилик қилиб юрган экан, «ҳасад-гўйлар уни гилам, жойнамоз ўғриси» қилиб думини тугишибди.

— Аттанг, жавр бўпти-ю, «бош эдим — оёқ бўлдим, тўн эдим — ямоқ бўлдим», дегин-а? Дуохон табиблик ҳунаринг ҳам кор келмапти-да?

Дарвишнинг жавобга тили айланмай қолганди. Бувам соат чўнтагидан кечаги ҳимарилган қоғозни чиқаздилар. Уни кафтга қўйиб ёздилар-да, «ўқи» деб дарвишга тутдилар. Дарвиш қора кўзойнагини олиб, ёшланган кўзларини қоғозга тикди. Аммо ўқийолмади. Қаттиқ ўнғайсизликдан дудуқланди:

— Мундақа хатга... унчалик... тишим ўтмайди...

— Қанақасига ўтади?— дедилар бувам унга тақлид қилиб

— Узингиз биласиз, саводдан... ҳалигидай... юқтирмаган...

— Бўлмаса бу арабча дуони қандай ёздинг?

Дарвиш довираб қолди. Буёқда бувим нима бўлаётганига тушунмай, эсанкиради. Кейин тушуниб қолди-ю, «вой ўлий!» деб бошмалдоғи билан юзини тирнади.

— Буниси сиз... қаердан?... Кимдан?...— Дарвишнинг оғзидан шу сўзлар аранг чиқди.

— Уша сен назирини олиб топширган одамдан...

Ер ёрилмади, дарвиш ерга кириб кетмади. Шошиб, ялтоқланиб, узр сўрагандай деди:

— Муни мен... очиғи... бир муллаваччадан ёздириб олувдим...

— Мундан чиқди у ёзиб берарди, сен пуллаб юрардинг. Нима, пулини ҳам арра қилармидинглар?...— Бувам синовчан назарда узоқ тикилиб турдилар. Жавоб ололмадилар. Ниҳоят сўрадилар:— Бу оятда нима деб айтилганини биласанми?

Дарвиш хумдай бошини сарак-сарак қилди. Бувам оятнинг арабчасини тутилиб-тутилиб ўқидилар. Ўзлари бунинг маъносини тушунолмаб бир одамдан сўраб олганларини айтдилар. Сўнг кула-кула дедилар:

Мана, икки қулоғинг билан эшитиб ол, ўқийман: «Илоё ўзи сени тезроқ чақириб олсин...»

Дарвиш, қаттиқ мушт егандай, тебраниб тушди. Эгила-букила ўрнидан қўзғалдию бурчакка тиралган ҳассасига қўл чўзди. Бувам шошиб:

— Ҳой, ҳой, Нортोजи, қаёққа, қаёққа?— деб сўрадилар. Дарвиш тўхтаб, орқасига ўгирилиди. Бувам юмшоққина гап қилди:— Меҳмон деган мезбоннинг рухсатисиз кетмайди. Суҳбатимиз ора йўлда қолди-ку... Ахир менга бирон илинж билан келгансан деб ўйловдим, шундай эмасми? Ўтир, ўтир...

Дарвиш яна чўкка тушди. Иккиланиб турди-турдида кейин кўнглидагини очди: у узоқ йиллар давомида кўп тешикка бош суққан, охири ҳеч қаерга сиғмасдан яна киндик қони тўкилган ота юртини қора тортиб сиғиниб келган. Келса эски пахта заводи ёнидаги ҳовлиси бузилиб кетган экан. Ўша ердаги қўшни кампирникида ётиб юрган. Яқинда кампирнинг қизи билан куёви қишлоғидан бориб қолишибди. «Куёв боланинг бошида бир ташвиши борақан, иши терговга тушибди», деб қўйди охирида.

— Тўхтаб тур-чи, оти нима экан?— Бувам қизиқиб қолдилар.

— Оти Мамат... Танисангиз керак?..

— Ия, ия, уста Исанинг асранди ўғли-ку...

— Ҳмм. Унинг омонат сўзларини отасига еткизгани келувдим...

— Ҳа, шундай дегин. Бу хабарни менга билдирганинг яхши бўлди,— деб бувам ўзларича алланималарни ўйлаб олдилар,— менда яна қандай гапинг бор?

— Энди,— деди дарвиш чайнаиб,— кампирникига сиғмай қолдим. «Жойингни топ», деяпти. Яна саргардонлик. Очиғи, ўлимимга рози бўлиб қўйдим. На қилайки, ўзи чақира қолмаяпти...

— Ўзи ҳам-чи... кераклигини чақиради. Сендақа дарди бедавони бошига урадим!— Шу гапни айтдилару бувам қаҳ-қаҳлаб кулиб юборарканлар биз ҳам беихтиёр унга қўшилдик.

— Уста Иса: «Деҳқонбой қишлоқ мўйсафидларининг саркори, дардингни шунга айтиб кўргин», деб йўл кўрсатди. Худо хайрингизни бергур, иложи бўлса бошпана билан жўнроқ бир юмуш топишда ёрдам берсангиз деб...

Албатта бувамга бу гап малол келди. Ўйланиб турдилар-турдилар-да, дедилар:

— Кўнглиннга олмагин-у, Нортोजи, сени на меҳнат, на уруш ветеранига қўшиб бўлади. Тушуняпсанми?

— Тушуниб турибман. Шунинг учун ўзим истиҳола билан келдим олдингизга... Сўққабошман. Қаридим.

Улигим кўчада қолмаса деб...— давриш ҳўнграб юборди.

— Емон нафас қилма, Нортожи,— дедилар бувам юпатиб,— бизда ҳеч кимнинг ўлиги кўчада қолмайди. Ҳамон умид билан кепсан, ноумид кетма. Фақат сенга бир-иккита шартим бор. Шунга рози бўлсанг, мушқулингни осон қилармиз.

— Ҳар қандай шартни бажаришга тайёрман. Дарбадарлик жонимга теккан.

— Бўлмаса эшит: аввало афт-ангорингдан одамлар чўчимайдиган бўлсин. Кўксингга тушган соқол-сочингни олдириб ташлайсан. Устингдаги дарвишлик жандасини ечиб, одамбашара бўлиб кийинасан. Кийим-бошдан ёрдам беришим мумкин, эски-туским сароб. Энг муҳими, тайиб-дуохон ниқобида одамларни шилиб юришингни қўйсанг...

Бувамнинг мунчалик очиқ савдо қилишини биринчи эшитишим эди. Бу оғирлик қилиб давриш эзилиб тўкилиб тушар деб турсак, йўқ, қайтага у пўстаги қоқилгандай енгил тортди, қаддини ростлаб, бувамга умид кўзларини қадаб қолди. Бувам уч-тўрт кундан сўнг совхоз директорига учрашгин деб, икки энлик хат ёзиб берди.

Давриш қўлларини баланд кўтариб, узоқ дуо қилди...

У оқсоқлана-оқсоқлана чиқиб кетгач, бувам ўзида чарчоқ сезиб ётиб олдилар. Бувим дарров кириб чой билан дорилардан ичирди. Бувамни тинч қўйдию ташқарига чиққандан сўнг мендан аламини олиб бақирди:

— «Эзиб-ички»ни қаердан келтирганимни бувангга ким билдирди, Фоти? Табибни дарагини-и? Сен чақимчилик қилмадингми қуриб кетмагур?!

— Вой, бувижон,— дедим капалагим учиб,— Мен уни қаёқдан билай?..

— Бўлмаса кимдан чиқди? Ҳусан баттолданми?

Ичкаридан бувам «Хатча!» деб чақиргани эшитилди. Кирдик. Бувам бувимга илжайганча пастгина овозда гапирдилар:

— Наҳотки шу асалингиздан чақимчилик чиқса. Ҳусаннинг ҳам алоқаси йўқ бу гапга. Ҳалиги бетафиқ эски танишим эди. Ўзи суриштириб йўқлаб келибдида...

Бувим шахтидан тушиб, менга қаради. Унинг бу қарашида бениҳоя меҳрибонлик билан бирга кечирим сўрашга ўхшаган бир ғалати ҳолатни сездим-у, хўр-

лигим келиб кўзларимдан ёш чиқиб кетди. Нега мундоқ бўлганимни ўзим ҳам тушунмай, ўнғайсизланганимдан чопқиллаб ҳовлига чиқиб кетдим...

8. «ДИКТАНТ»

Зим-зиё қоронғу тушган. Кўчадан ўтган поданинг бағ-буғи тиниб, дала-боғлардан чигирткаларнинг чир-чир эшитила бошланганди. Ҳар вақтдагидек кўзлари бесарамжон Ҳусан кириб келди.

— Нега уйга кетмадинг, Фоти?

— Мен бу ерда қоладиганман. Ўзинг нега келдинг?

— Иса отаникида ушланиб қолдим. Уйга келсам, эшик қулф. Кейин буёққа... Хўб қизиқ иш бўлди-да отаникида. Айтиб берайми?

— Бу ердаям қизиқ иш бўлди. Агар билсанг...

— Тўхта, тўхта, аввал мендан эшит,— деди Ҳусан сўзимни бўлиб.— Велосипедда аптекадан отага дори опкелатувдим. Йўлда Холтой учради. Қўлида халта. «Ҳа, қаёққа кетяпсан?» десам, «Жўраникига» дейди. «Халтангдан нима?» десам, «тариқ» дейди. «Тариқни нима қиласан?» десам, «Жўранинг беданасига» дейди. «Жўранинг беданаси йўқ эдику», десам, «яқинда олди, сайроқиси», дейди. «Қаердан олди?» десам, уёғини айтолмай дудуқланди. «Ҳа, айтавермайсанми?» «Айтардим-у, бировга билдирмасангда», дейди. «Менга ишонавер, бировга айтмайман», дедим. Шундан сўнг Холтой айтиб берди: бир куни Иса отанинг қўрғончаси яқинидаги ўтлоқдан бедана тутиб олибди-да, уйига обориб тўрқовоққа солибди. Бедана сайраганда, буни эшитиб Жўра чиқибди. Холтой беданани кўчадан топганини билдирган экан, тез менга сотасан, деб қўймабди, шалдироқ беш сўмлик кўрсатибди. Холтой пулга қизиқиб, сайроқини тўрқовоғи билан берибди. Шунда Жўра Холтойни, «Менга бедана сотганингни ҳеч зотга айтмагин, айтгудай бўлсанг гум-гум»,— деб пухталаб қўйибди. «Яша, ўртоқ, сен айтмадинг, мен эшитмадим», деб Холтойни хотиржам қилдим. Яна менинг каптарларимга ҳам дон топиб беришни бўйнига қўйдим. Хулласи билдимки, бу сайроқи Иса отаники. Хув ўтган ҳафта бўрон бўлувди, ўша бўрон отанинг айвон қошига илиб қўйилган беданасини тўрқовоғи билан учуриб кетган экан. Ота ҳар куни ачиниб гапирарди: уни ухлатадиган, уйғотадиган шу сайроқи экан. (Қасалланиб уй-

дан чиқолмай қолганида, сенга эрмак бўлсин деб бир оғайниси келтириб берган экан.) Энди беданани қандай қилиб қўлга туширсам экан, деб ўйладим. Тўғридан-тўғри бориб сўрасам, Жўра сурбет ўла қолса бермайди. Талашсам, жанжал-тўполон кўтарилади. Бу гап мактабга ҳам етиб боради... Нима қилай, индамай кетаверайми? Йўқ, нима бўлса бўлар деб Жўраникига бордим. Ҳовлида бувисидан бошқа ҳеч ким йўқ экан. Дарров кўзим шийпонга илиб қўйилган тўрқовоққа тушди. Мен кампирга ҳамма гапни айтиб бердим. Иса ота беданасини йўқотгандан буён жуда хафа эканини эшитиб, кампир ўйланиб қолди. «Яхши бўлмабди. Қасал одамнинг дили оғримасин, билиб қолса бизни дуоин бад қилмасин. Олиб кета қол, болам. Лекин неварамга нима дейман-а? Беш сўмга сотволдим, деганиди». Мен кампирга йўл ўргатган бўлдим: «Мени номимни айтмайсиз-у, сартарош отанг бир одам юбориб олдириб кетди, деб қўяқоласиз». Кампир кўнди. Неварангизга беринг деб беш сўм пул узатувдим, олмади. Иннайкейин десанг, тўрқовоқни кўтарволиб жўнарканман, ўзимдан зўр, ўзимдан бахтли одам йўқдай эди. Ҳозир тўрқовоққа отанинг кўзи тушади-ю, кутилмаган воқеадан қувончи оламга сиғмай кетади, деб қушдай енгил учиб борсам, нимани кўрдим дегин. Эшикка термулиб ётган ота беданага кўзи тушиши билан ҳўнг-ҳўнг йиғлаб юборса бўладими! «Ҳа, ҳа, ота, нима бўлди? Қаерингиз оғрияпти? Мен кечикиб қорингиз очиб кетдим?» дейман. Жавоб бериш ўрнига йиғлайди. Қап-катта кишининг йиғиси жуда хунук бўларкан. Қўрқиб кетдим. Кейин ота бўйнига ўроғлик рўмолнинг учига кўзларини артди, қаддини кўтариб ўтирди. Олдидаги тўрқовоққа, унинг ичида худди эгасини танигандай талпинаётган беданага тикилиб турди-да, бирдан чеҳраси очилиб кетса, дегин. Тўрқовоқни қўлига кўтариб кўз олдига келтирдию: «Эҳ, жонивор, эҳ, жонивор, ўзингмисан?» деб эркалади ва кўнгли жойига тушиб чуқур нафас олди. Мени нималар деб дуо қилганини қўяверасан. Аммам келганда хурсанд бўлганича: «Отангга худди ёмби совға қилгандай бўлибсан-а, болагинам!» деб бош-кўзимни силайди. Энди бедананинг сайраши-чи, кўп сайроқиларни эшитганман-у, бунинг «бит-битдифи» жуда бошқача, жуда ёқимли!.. Иннайкейин десанг...

Ҳусан ўзининг қилган ишидан ичига сиғмас, оғзини қулоғида эди.

— Бўлар энди, менгаям гап қолсин,— деб унинг оғзини зўрға бекитдим-да, дарвиш воқеасини айтиб бердим. Бувим: «Дарвишнинг дарагини бувангга сен етқизгандирсан», деб гумон қилганини гапирувдим. Хусан дарров: «Ҳа, мени сотгандирсан?» деб чўчиди. «Мен ҳам, бувам ҳам сени сотганимиз йўқ», деб уни хотиржам қилдим. Кейин унга бир иш юкламоқчи бўлдим:

— Эртага иложи борича мактабдан вақтлироқ чиқиб бувимникига келсанг. Негаки, мени эрталабдан далада чақалоқлар кутишади.

— Иса отаникига бормасам қанақа бўлади? Беллари анча тузалибди, деб эшитдим-ку.

— Беллари тузалипти-ку. «Кўзойнагим синиб қолди, шуни тузаттириб келсанг», деб қолдилар-да.

Икковимиз тортиша бошладик.

Сигирга кунжара бериб келган бувим бизнинг нимадан тортишаётганимизни билди-да:

— Биздан ташвиш чекманглар, қўзиларим. Ишпишингга бораверинглар,— деб қўйди.

— Бувамнинг мазалари йўқлигини кўратуриб қандай ташлаб кетамиз?

Хусан ўйланиб менга савол назари билан боқиб қолди.

— Бир маслаҳат бор, укам,— дедим. «Укам» сўзига ғаш келиб Хусан бурнини жийриб қўйди.— Менинг ўртоқларим ёрдамга боряпти. Нега сен ҳам ўртоқларингни ишга солмайсан. Пахта теришмаганига яраша бўлак ишлардан ҳам четлаб юришаверсинми?

— Нима қилгин, дейсан?

— Ахир мана Жўравой, шундоққина Иса отанинг ёнгинасида яшайди. Шаталоқ отиб юргандан кўра ўша қараб турса бўлмайдими отага?

— Ўйлаб гапиряпсанми, ўшанга иш буюриб бўларканми? Бурни осмонда. Қип-қизил ғирром, туяқуш-ку!

Кимдандир эшитганим «Туяқуш» ҳикояси эсимга келиб, кулвордим. Туяқушга: «Сен туя бўлсанг нега юк кўтармайсан?» дейишса, «Мен қушман-да, дебди. «Қуш бўлсанг нега учмайсан?» дейишса, «туяманда», деганакан...

— Агар мен сенинг ўрнингда зеновой бўлсам-чи, шу туяқушнинг бурнини ерга ишқалардим. Ишламаса сборга қўйиб, бўйнидаги қизил бўйинбоғини тортиб

олардим. Ўзингни кучинг етмаса бош вожатийга айт, ўқитувчига айт!

— Унга бош вожатий тугул, ўқитувчиниям кучи етмайди. Ёздаги воқеа эсингдан чиқдим ахир...

Бизнинг шовқинимизгами ё сал мизғиб олганиданми, бувам аста равонга чиқдилар.

— Ўзи нимани хархашаси, бўталарим? «Ёздаги воқеа» деганинг нимаси?— деб бувам Ҳусанга тикилдилар.

Ҳусаннинг тили сўзга келмай турди.

— Мендан яширадиган сириг ҳам борми?— дедилар бувам гина оҳангида.

— Бу иш, буважон...— Ҳусан узоқ жим турди-да, кейин айтишга мажбур бўлди.— Бешинчини битираётганимда... синфимизда диктант бўлганди. Рус тилидан...

— Нима ҳақда?

— Дўстлик, ростгўйлик ҳақида... Диктант охирига етганда муаллимимиз: «Уни шошмасдан, яхшилаб кўриб чиқинглар. Хато ўтган бўлса тўғрилаб, ундан кейин менга ўзатинглар», деди:

Мен, ёзувимда хато йўқлигига ишондим-да, қайта ўқиб ўтирмадим. Муаллимга узатворгин, деб олдимдаги партада ўтирган Жўрабойга бердим. У бўлса қоғозимни чап қўлида партага паналаб тутди-да, бунга ўзиникини солиштириб тузата бошлади. Қайси сўзларни тузатганига кўзим тушди. Мен Жўранинг биқинига туртдим. Парво қилмади. Мундоқ разм солсам, Жўранинг бу ҳаракатини муаллим ҳам пайқадю пайқамаганга олди. Сўнг Жўра иккала диктантни муаллимга узатди.

Мен рус тилидан доим «беш» олиб юраман. Шунинг учун диктантдан кўнглим тўқ эди. Эртаси муаллим баҳоларни эълон қилди: меникиям, Жўраникиям «беш!» Ия, бу қандоқ бўлди деб ҳайрон бўлдим. Лоп этиб эсимга шу гап келди: илгариям муаллимимиз неча фандан Жўранинг баҳоларини ошириб қўйганди. Жўра ўртача ўқирдю номи гоҳо-гоҳо аълочилар рўйхатига кириб қолар, бунга ҳаммамиз ажабланиб ёқамизни ушлардик. Ҳайрон бўлгани билан буни ким очиқ айтиларди, дейсиз. Ҳозиргиси менга жуда алам қилиб кетди-да, танаффус вақтида Жўрани бир чеккага тортиб дедим:

— Сенга нотўғри баҳо қўйилибди-ку?!

У бўлса олдинига: «Э, қўйсанг-чи ҳазилингни!..»

деб майнавозчиликка олди. Мен сўзимни яна қайтарганимдан сўнг, ўзини оқлашга ўтди:

— Унақа дема, ўртоқ. Муаллимимиз билиб қўйган.

— Хатойингни билибми? Агар билганда-чи, сенга «уч»дан ортиқ қўймасди. Ахир меникидан тўғрилаб олдинг ҳамма хатойингни!

(Жўра умуман рус тилини ядши ўзлаштиролмасди. Бошқалар қатори унга мен ёрдам бериб турардим.)

Сўнгги гапимдан у сапчиб тушди:

— Бекойлайни айтибсан.

— Исботлаб берайми, а?..

— Исботлаб беёлмайсан,— деди лабини гижингла-тиб Жўра.

— Диктантда «менинг дўстим» сўзини русча «Моя друг» деб ёзган экансан-ку?

— Бекой, «мой дуюг» деб ёзганман.

— Меникига қараб тузатиб олдинг-ку, муғомбир!

— Бекой айтибсан!

— Иннайкейин-чи, «машина»ни «мошина» деб ёзгансан.

— Буям бекой!— деди боягича жириллаб.

— «ы» ни «и» қилиб ёзганинг ҳам бекордир?

— «ы» ёзганман.

— Тузатганман, дегин. Уччала хатониям меникидан тузатиб олганингни ўз кўзим билан кўриб турдим-ку! Бошқалар ҳам кўрган, сенга гувоҳ керак бўлса!..

Биз мактаб ҳовлисида тортишаётгандик. Нарироқ-да болалар тўп тегишиб юришарди. Уларнинг билиб қолишидан қўрққан Жўра:

— Секинёқ, секинёқ,— деди паст келиб ва ўзини нари олиб қочди.

Барибир мен бу гапни эсимдан чиқармадим. Жўрага: «Алдаркўсаликни қўйиб айбингни бўйнингга ол вақтида», дедим. У сиртига юқтирмади. Аразлашиб қолдик. Олдинлари Жўра дарс тайёрлашгани ёки каптарларимни кўргани кириб турарди. Энди кирмай қўйди. Буни аям сезиб сабабини сўради. Мен сабабини айтгандим. «Ия, бу ғирт кўзбўямачилик-ку, ахир. Қачонгача давом этади бу. Очиқ айтишинг керак мун!» деди. «Ўқитувчигами?» десам, «Ўқитувчига айтганинг бефойда. Билиб туриб қилган у. Эски одати. Кўпчилик ўртасида айтишинг керак», деди. «Кейин мени ёмон кўриб қолишса-чи?» десам, «Тўғри сўзни айтиб ёмон кўринсанг кўринарсан, қўрқма!» деди...

Мен каловланиб қолдим. Бир пайт тўғри гапириб балога қолганим ёдимга тушди... Ўзимга ўзим савол бераман: «Гапирганим тузукми, гапирмаганим?» Ичимдан: «Ҳей, Ҳусан, қачонгача қўрқиб яшайсан, дилинг бошқаю тилинг бошқа бўлиб... Буни нима дейди? Айтишга тилим бормайди... Йўқ, нима бўлсаям гапирганинг тузук!» деган овоз келгандай бўлади ичимдан. Хўп, қачон, қаерда гапираман?.. Қулай пайтни пойлаб юргандим. Бирдан шундай пайт келиб қолди. Эртага каникул деган куни мактабда катта мажлис бўлди. Директор болаларни ўқув йили тугалланиши билан табриклади. Ёзда мактаб боғида, далада қилинадиган ишларни, пионер лагерига, шаҳарга экскурсияга борадиганларни айтди. Яна «Артек»ка юбориладиган пионерлардан деб икки боланинг номини алоҳида кўрсатди. Улардан бири Жўрабой Тўрабоев эди! Ўз номининг айтилишини кутганлар бошқа синфларда ҳам бор эди. Яшириш нима керак — мен ҳам кутгандим. (Анча вақт олдиндан синф раҳбаримиз Ҳалимов «бу йил «Артек»ка бориш гали сеники», деб айтиб қўйганди-да.) Энди чидаб туrolмадим.

— Нега Тўрабоев бораркан?— деб юборганимни ўзим билмай қолдим.

Директор ҳеч пинагини бузмасдан:

— Чунки «Артек»ка энг илғор пионерлар юборилади,— деди.

— Тўрабоевнинг нимаси илғор бўпти?— дедим тап тортмай.

— Сен, болажон, катталарнинг ишларига аралашмасанг бўларди. Катталар ҳамма нарсани ўйлаб қилишади!— деб гапни кесди директор. Бу гал унинг овози зардалироқ чиқди. Сўнг, «гап ана шундай?» деб қўшиб қўйди. Бу — мажлис тамом, дегани эди.

Болалар чувир-чувир қилиб тарқалишай деганда, бирдан бош вожатийимиз Қодир қўл кўтариб қолди. У тенгқурлариникидан ажраладиган жарангдор овози билан:

— Кечирасиз, ўртоқ директор!— деди.—«Артек»ка бу йил Ҳусан Даминов ҳам юборилади, деб келишиб қўйган эдик-ку. Ахир, у аълочиларнинг олдингисини ку!..

Баланд бўй, ссчлари ҳурпайган, қисик кўзлари доим кулиб турадиган директорнинг қовоғи уюлиб, ранги ўзгариб кетди.

— Бу қандоқ гап бўлди?— деб ёнида қўл қовуш-

тириб турган Ҳалимовга маъноли боқди. Ҳалимов шошилганча:

— Албатта, Даминов ҳам боришга лойиқ-ку, ammo...— тутилиңкираб деди.— Урин кам бўлгани учун бу галча рўйхатга ҳалигидай.... Энди кейинги сафар...

— Тўхтанг, домлажон,— деди Қодир ака,— сиз Тўрабоевни ҳақиқий аълочи деб биласизми?

— Энди, албатта... Даминовга нисбатан...— деб Ҳалимов уёғини айтолмай турувди, синфдошларимдан бири «гапирсанг-чи» деб елкамга бармоғини нуқди.

— Тўрабоев ҳеч қачон аълочи бўлганмас, Ушинг баҳолари нотўғри қўйилган!— деб юбордим таваккалига.

— Ростдан-а? Уйлаб гапиряпсанми, болажон?— деб директор менга шубҳали боқди.

— Мана, болалардан сўранг. Гапим тўғримасми, болалар?— девдим, бешинчи «б» синфидан яримчаси: «Тўғри!» деб юборишди. Фақат бир-икки бола менга: «Жўрабой ўртоғинг-ку, уни ёмонлашга қандай тилинг борди!» деб ўшқириб қўйишди. («Ўртоқ» эмиш. Фақат дарсдан ёрдамим теккани учун менга илашиб юради.)

Директор иложсиз аҳволга тушди-ю, бўпти, бу масалани текшириб кўрамиз», дебгина қутулиб кетди.

Эртаси ҳовлида каптарларимни донлатиб, кейин ўйинга машқ қилдириб турувдим. Мактаб секретари келиб: «Сени Ҳалимов чақиряпти», деди.

Ҳалимов мени очиқ чеҳра билан кутиб олди-да, директор кабинетига бошлади. Директор ҳам одатдагича «болажон»лаб афтимга жилмайиб қўйди. Мен ҳайрон бўламан. Кўнглимни бир чеккасида-чи, «Артек» ҳал бўлдимикин-а, деган умид туғилади. Худди директор мени яхши билмайдигандай. Ҳалимов унга: Ҳусанжон бешинчи «б» синфимизнинг фахри, обрўси, бизнинг севган шогирдимиз», яна ундоқ, мундоқ деб мақтаб қўйгани қизиқ бўлди. («Нега кечаги мажлисда шу гапларни очиқ айта қолмадиз?» дейман ичимда.)

Директор мақсадга кўчиб:

— Биз сени албатта, «Артек»ка юборишга ҳаракат қиламиз. Яна юқоридан битта қўшимча ўрин сўраймиз,— деб қўйди. Улар мени ҳалиям ёш бола қилиб алдашаётгандай бўлди. Алдовларига ишонгим келмади. Улар мендан Жўра тўғрисида гап сўраб қолишармикин деб кутгандим, сўрашмади. Нима дейишимни билмай чиқиб кетдим...

Орадан ўн беш кунча ўтди. Эшитсам, Жўрабой

«Артек»ка жўнабди. У билан бирга дадаси ҳам Ялтадаги курортга кетибди.

— Ана шунақа, бувижон,— деди охирида Хусан,— ўшандан буюғига Жўрабой мени кўргани кўзи йўқ. Мен ҳам уни...

— Чинданам Жўра ўртоғинг ёмон найрангбозлик қилган экан,— дедилар бувам.— Лекин бунинг учун ёлғиз уни айблаб бўлармикин?..

Хусан билан мен бир-биримизга савол назари билан ағрайишиб қолдик...

9. МАХФИЙ ПАКЕТ

Дала шийпонида кучукчалар, мушукчалар, қушчалар билан чақалоқларни ўйнатиб ўтиргандим. Тагин тирик жонворлар деб ўйламанг. Пластиндан тайёрлаганларим, Ҳа, буларнинг ҳар биттаси тайёр бўлганда чақалоқларнинг севинчдан чувир-чувир қилиб шийпонни бошларига кўтаришганларини кўрсангиз. Улар ўзлари билан ўзлари шунчалик овора эдиларки, «ойи, мамма»лаб хархаша қилишнйям унутишганди...

Ана шундай пайтда пахтазор чеккасида қий-чув эшитилиб қолди. Ташқарига чиқиб қарасам, нарироқда тупроғи билқиллаб ётган кўчада чанг-тўзон ичида сигирними, бузоқними дингиллатиб келаётган болаларга кўзим тушди. Ана, шийпонга яқинлашиб қолишди; ялпоқ пешонаси оқ қашқали таниш буқача. Устида арғамчасидан тутиб худди чавондоздай қаққайган Хусан, кетига эса Далавой мингашган. Далавойнинг илгаригидан сал ранги чиққан, ҳаракатлари чаққонроқ кўринди. Буқачани анча жойдан чоптириб келишганга ўхшайди. Жонивор лой ҳуштакдай япасқи бурнини керганча пишиллайди. Холаваччамни кўрганимдан хурсанд бўлсам ҳам Хусаннинг қилиғига ғашим келди.

— Бу нима ҳунар, Хусанбой?..

— Ҳайрон бўлма, Фоти, ҳозир эшитасан,— деб Хусан бўлган воқеани айта кетди:— Бугун уч соат дарс бўлди. Кейин бувимникига бориб ўтирувдим дегин. дарвозадан қашқага мингашган Жўра билан Далавой кириб келишди. Жўравой даладан ўт ўриб келаётса, станция тарафдан халта орқалаб келаётган Далавой учрабди. «Қадрдон синфдошим чарчамасин деб мингаштириб олдим», дейди Жўра. «Хўп, бировнинг буқачасини миниб юришга нима ҳаққинг бор?»— десам. «Эга-

сидан сўраб олдим», дейди. Ишонмадим. Жўра бўлса қўлидаги ўроқча дастаси билан буқачанинг биқинига ниқтаб, парвосиз жўнаётибди. Мен: «Туш ҳозир!» десам қулоқ солмай, буқачани чоптиряпти. Мен...

— Тўхтаб тур, Ҳусан, буёғини биздан эшитсин,— деб Далавой гапга тушди.— Ҳусан югура бордию шартта сакраб Жўранинг орқасига мингашволди. Унинг қўлидаги ўроқчани зўр билан тортиб олиб ўтлоққа итқитди. Кейин: «Қашқага минишни сенга ким қўйди, туш ҳозир. Велосипедингни минавер!» деб тиқилинч қилди. Жўра бўлса бўш келмай, «велосипедга ўт тиқилган қопни ортиб бўлмайди», деди. Хуллас, қаттиқ олишувдан сўнг Ҳусан Жўрани кучи борича итариб қулатвордию қашқа тизгинини қўлига олди. Шу ҳаракатингни-чи, Ҳусан, худди улоқчига ўхшатвордим. Аммо Жўрани ёмон қулатдинг-да. Қарасам, оқсоқланиб, нима балолар деб бўғилганча қолди бечора...

— Ҳа, эски ўртоғингга ачиняпсанми? У нокастага буям кам!—деб Ҳусан Далавойга афтини буриштирди.— Сен яхши билмайсан у алдаркўсани. Мен ҳали тўғри Иса отаникига борсам, амма ташвишланиб турган экан, «бу шўх така ўлгур чилвирини узиб қаёққа ғойиб бўлдийкин?» деб. Жўранинг, «эгасидан сўраб олдим», дегани ёлғон экан. Тўғрисини айтсам-чи, Фоти, бу шўх ўлгурнинг тойчоқдай дингиллаб йўрғалаши ўзимгаям ёқиб қолганди-да. Аммага: «Майли десангиз, бунини бедапояда ўтлатиб, суғориб кела қолардим?» десам, «бир жойда бойлоқлик туравериб зерикди ўзи-ям. Уйнатиб келақол», деб рухсат берди. Кейин жоним кирдию манави меҳмонни буёққа мингаштириб келдим. Бувим ҳам: «Холангни далага чиқиб кўра қол!» деди бунга, а?

Далавой кўзи пахтазорга аланг-жалаанг бўлиб аямни ахтарарди. Даладагилар кундузги дам олишга чиқишганда аям билан учрашдик. Аям Далавойни кўрганда кўзлари қувончдан чарақлаб кетди. Уни неча ой кўрмай соғингани бир бўлса, анча тuzалганини кўргани икки эди. Уни елкасидан қучиб нарироққа оборди. Ҳусан билан мен эргашувдим, бир кўзини қисиб, «сизлар аралашмай турунглар», дегандай қилди. Бир ғўлачага чўнқайиб олиб Далавойни гапга солди. Албатта, унинг соғлиғи, ойисини интернатдаги ишларидан сўраётгандир. Далавой баъзи саволга ҳа дегандай бошини эгса, баъзи саволга сарак-сарак қилди. Унга сари аям ўз саволини қайталайди.

Далавой қўлини костюмининг ич чўнтагига тикиб, газетга ўралган бир нима чиқариб аямга берди. Аям дарров газета ичидан бир қоғозни олиб, унга апил-тапил кўз югуртирди. Бирдан ранги қум ўчди-ю, қоғозни яна газетга ўраб этиги қўнжигга қистирди. Ҳеч нарса бўлмагандай ҳаммамизни: «Қани, овқатланамиз», деб супага бошлади...

Биз фақат Далавойни кўрганимиздан эмас, унинг қоладиган бўлиб келганидан жуда хурсанд эдик. Дўхтирлар, энди қишлоғингга қайтсанг бўлади, дебди. Ойиси ҳам яқинда отпускаи олиб келаркан. Далавой ўқиган район марказидаги мактабда эрта-индин ўқиш тўхтаб, болаларни пахтага чиқариб юборишармиш. Аям бу гапга ишонмай:

— Ўқувчиларни теримга чиқарилмасин, деган буйруқ бор-ку, наҳотки буйруқни бузишса-а? Йўғ-е!— деб қўйди.— Нима бўлсаям ўзинг тузалиб келганинг соз бўлди. Айни вақтида, дастёрга зориқиб турганимизда...

Биз аввало, Далавойнинг кўнглини қандоқ кўтаришни ўйлардик. Ҳусан дарров йўлини топди:

— Дала, эсингдами бир пайт бедана овлаганимиз? Кел, тагин овлаймиз.

— Қанақа қилиб?— деди ишонқирамай Далавой.

— Ҳозир-чи, Иса отамникига борамиз. Уларда матрап бор. Сўрасак, йўқ демайди. Ўзлариям беданага ишқивоз одам. Матрапни оламиз-да, бедапояга марш. У ерда десанг, беданалар парр-парр... Агар сайратмалари тушса отамнинг омадлари. Макпёнлари тушса-чи, бувим паловга босиб берадилар!

— Ж-жа оширвордингу. Керилмачоқлигинг қолмабди-да!

— Мана кўрасан! Ҳа, ўзинг бедана палов еганми-сан? Нақ мазанинг ўзи!..

Далавойнинг ҳам рангига ранг қўшилди.

Икки холавачча «Қашқа»га мингашволиб, уни диканглатиб кетишди.

Мен бўлсам, аямни холи топиб, ундан Далавой келтирган пакетни сўрадим.

— Кейин кўрасан,— деди аям.

— Уни ким ёзибди?

— Холанг-да...

— Нима ёзибди?

— А... Маматни... Йўқ, ҳалиги... Кейин!— дедию гапни думи хуржунда қилди аям ва тез-тез этигини дўқиллатиб пахтазорга кириб кетди...

Бу қандай махфий пакет экан деган савол мияни банд қилиб қўйди.

10. ХУШХАБАР, ШУМ ХАБАР

Биласизки, куйди-пишдиликда бувимга етадигани йўқ. Бувамнинг соғлиғига ташвиш чеккани камдай, уйдаги икир-чикир ишлардан юраги хаприқиб тошавиради. Ишқомдаги узумларни чумчуқ, ари талапти. Олма, ноклар дув тўкилиб ётибди. Кўкламда дадам экиб берган тўрт ариққина сабзавотни ҳам йиғиб олиш вақти етди. Буларни ким йиғади-ю, ким сарамжонлайди?

— Кўп жиғибийронинг чиқмасин. Бир гап бўлар,— деб бувам уни тинчлантиришга ҳаракат қиладилар.

— Кимга, қайси азаматга ишонапсиз. Ахир биттаю ўғлимиз...— Бувим яна тоғамни ёдлаб, «ёлғизимдан айрилдим, қанотгинам қайрилди»ни бошладилар.

— Тағин дийдиёни бошламагин, Хатча. Топилади азаматлар!— деб бувам уни босадилар ва ниманидир илинжида менга қараб қўядилар.

Мен бувамнинг қарашларини ўзимча тушунаман. Бу гапларни зум ўтмай Ҳусанга етказаман. Ҳусан бўлса гапимни эшитмаганга олади.

— Ҳа, дамнинг чиқмайди? Очиғини айт, бу ишларни қилишворасанларми-йўқми?

— Боравер, уёғи билан ишинг бўлмасин!..

— Ҳа, қани бирон ёққа дайдиб қолгин-чи, мендан кўрасан!..

Ҳусан бурнини жийириб баттар ғашимни келтирди. Қаттиқроқ бир сўз айтмоқчийдим, эчкидай сакраб ўзини томорқага урди. Бугун ҳордиқ куни эди. Ҳусан Далавой билан бирга эски бир сим саватни топиб, унинг оғзига фанердан қопқоқ яшашмоқда эди. Бунга амал-тақал қилиб битиришгач, саватга кеча ўтлоқдан тутиб келишган иккита беданани жойлашди, «тўр қовоқ топилгунча шунда турасанлар», деб айвон устунига илиб қўйишди. Мен уларнинг бу ишига ҳайрон бўлиб турувдим, Ҳусан:

— Биласанми, Иса отамга опчиқиб берсам хурсанд бўлади. Ўз беданалари ёнига қўйиб буларниям сайратма қилиб беради,— деб қўйди. Кейин ошхона ёнидаги ҳужрадан ўзининг «сигнал байроғи»ни олиб чиқди. Далавойга кўз-кўз қилиб, уни том томонга

кўтарди-да, икки-уч силкиди. Баланд дорда салқинлаб мудраган каптарлар овқатланиш пайти бўлганини билиб, бирин-кетин париллаб ҳовлига туша бошлашди. Ҳусан сепган донни зўр иштаҳа билан чўқилай кетишди. Одатда, каптарлар донни еб тўйишдими, уни ҳазм қилиш учун ҳовли тепасида пир-пир айланиб учишарди. Учишгандаям одамнинг ҳавасини келтирадиган даражада пастдан юқорига ўқдай кўтарилиб, юқоридан пастга балиқдай шўнғиб чиройли муаллақ машқлар кўрсатишарди. Ўйнаб-ўйнаб чарчашгандан сўнг дорга тизилиб олишарди.

Бугун бошқача бўлди. Каптарлар қорнини тўйғазиб олишгач, Ҳусан уларни «беҳ-беҳ»лаб навбати билан ўз қўлига қўндирди, ҳар қайсисининг чап оёғига чўнтагидаги оппоқ лентадан бирини олиб бойлади. Саккизта каптарнинг барисини бойлаб бўлгач, уларни озод қилди. Кейин худди циркда ҳайвонларни ўйнатувчи «дирижёр»дай байроғини осмонга кўтариб доира шаклида чир айлантира бошлади. Каптарлар бўлса, ҳовли тепасидан атрофга кенг доира олиб ёйила бошлашди...

Бир вақт десангиз, уйимизга ҳали эшикдан, ҳали томорқа томондан болалар кириб келиша берди. Иккитасининг қўлида қармоқ, баъзисида нон-пон солинган тўр халта, биттаси искович итини эргаштирган, бир хиллари бўлса пақирча кўтарволган... Бу лаш-лушларни, кўрган одам, худди булар балиқ овига отланган, дейди, Далавойга шундай кўринди. Мен бўлсам бошқача ўйладим. Худди ўйлаганимча бўлиб чиқди. Бу — Ҳусаннинг қувлиги эди. Сизларга маълумки, Ҳусан ўз звено пионерларини ҳордиқ ё ўқишдан ташқари вақтларда йиғадиган бўлса, каптарларидан фойдаланади: агарда каптарларининг оёғига кўк лента боғлаб учирса, атрофда яшайдиган болалар буни кўриб, Ҳусан зарур ишга чақиряпти, деб ўйлашади. Оқ лента бойлаб учирса-чи, балиқ ё бедана овими, бошқа бирон ўйиндан хабар берган бўлади. Бугун у аслида ишга чақирмоқчи эди-ю, кўпроқ бола келсин деб жўрттага оқ лентани учирганди. Звенонинг кўпчилиги келгач, «қаёққа борамиз?» деб савол ёғдириша бошлаганди. Ҳусан, сал турларинг деб яна бир-иккитасини кутди. Жўрабойнинг келмаслигини билсаям, Холтойни албатта келади деб ўйлаганди. Бир болани уникига югуртирди. Кўп ўтмай Холтой кўриндию негадир қовоғидан қор ёғиларди.

— Нима, касалмисан?— сўради Ҳусан.
 — Йўқ,— деди минғирлаб Холтой
 — Нега бўлмаса совуқда қолган мусичадай қуни-
 шасан? Гапир ё биттаси хафа қилдими?
 — Анави... Жўра... беданани...
 — Хўш, хўш, беданага нима бўпти?
 — Уйдан биров опкетганакан, мендан кўряпти...
 — Уни Иса ота эшитиб қолган-да, олдириб кетган.
 Сенда нима айб?

— «Ҳозир пулимни қайтариб бер», деб қистаяпти-
 да,— Холтой пулни ойисига берганакан, ишлатиб қўйиб-
 ди...

— Шунга хафа бўлиб ўтирибсанми, жиннивой! Дарров менга айтмайсанми, ўша нокастани овозини ўчирмасидим.— Ҳусан велосипедининг ғилдирагини янгилаштишга атаб пул йиғиб юрувди, ўша пулдан беш сўм чиқариб Холтойга берди. Холтой ор қилиб олмовди, «еб кетаргамас, қарзга. Бой бўлганинда қайтара-сан», деб чўнтагига тиқиб қўйди. Ҳусан ўртоқларига юзланди, илтимос оҳангида гапирди:— Энди бундай, болалар. Бугун «ов»ни тўхтатиб турсак дейман. Битта ҳашар чиқиб қолди. Кимнинг бошқа зарил иши бўлса рухсат. Вақти бемалол бўлганларни бувамларникига таклиф қиламан...

Болалар битта қолмай Ҳусан билан Далавойга эр-гашишди. Мен олдинроқ югурдим. Ҳовлига гурилла-шиб кирган болаларни бувим қувониб кутиб олдию бувам бошқача қабул этди. У аввало болаларнинг бундай аҳиллигидан бениҳоят мамнунлигини билдирди. Ин-найкейин кутилмаган таклифни қилди: қарияларимиз ичида кўпроқ дастёрга муҳтожи Иса ота бўлади. Шу сабабли дастлаб ўшанга ёрдам бериб юборсанглар, жуда савобга қолардинглар-да, деб маслаҳат берди.

Бир лаҳзада Иса отанинг томорқаси обод бўлиб кетди.

Ҳусан болаларни икки бригадага бўлди. Ишни ўл-чаб берди. Биринчи бригад мева теришга, иккинчиси картошка, сабзи кавлашга тушди. Самовар қўйиш, овқат пишириш мен билан бир ўртоғимга қолди. Фа-зилат аммам бизга ишониб эртароқ далага чиқиб кет-ганди. Томорқани шовқин-сурон босди. Иш ҳам, ўйин-кулги ҳам авжида. Фақат танаффусга келганда озгина жанжал чиқди. Нимадан десангиз — овқатдан. Овқат-нинг сифатидан деб ўйламанг, йўқ — идишдан.. Мен «калтафаҳм» (аям баъзида шундай деб камситгучи

эди) Хусанбойнинг сўзига учибман-да, кўпроқ ишлаганларга катта косада, мундайроқ ишлаганларга кичик косада овқат сузибман. Бошим балога қолди. «Сан Фоти ундоқсан, сан Фоти мундоқсан!» деб ғалва кўтаришди. Иштаҳаси карнайлари бўлса (катта коса теккан бўлсаям) суллоҳлик қилиб: «Менга гўштни кам солибсан!»— деб ўшқиради. Уйда дўппидаккина декчада уч кишига лойиқ овқат пиширардик. Бу ғал (яна бувимсиэ) таваккал қилиб катта қозонни биринчи осим. Бузиб қўймаганимга шукр қилишса-чи, ярамаслар. Хизматга туҳмат тағин!..

Ҳаммасиям майлию Жўрабойники ўтиб тушди. Шу тобда у елкасига от тўрвадай халта осиб, велосипедда дала томондан келиб қолди.

— Қаёқларда юрибсан, Туябой? Ҳашарга келдингми, ошаргами?— дейишди болалар тегишиб.

— Во-о, ҳашайни зўйи уёқда-ку,— деди Жўра дала тарафга ишора қилиб.— Юқойи синфлилаям ўшоқда. Ғиж-ғиж одам. Биз, биласанлами, даладагилага залил хизмат кўйсатяпмиз. Почтальонлик!

— «Залил хизмат» эмиш. Югурдаклик дея қўяқол!— деди биттаси масхаралаб.

— Югуйдакликни кўйсатиб қўяман!— деди Жўра хўроздай хезланиб.

— Бор, бор, ишимизга халақит берма, алдаркўса!— деб уни Хусан ҳайдади.

— Менга қая, ҳей бола,— деди Жўра осмондан келиб,— айдаикўса ким, алдаикўса сенинг даданг бўлади. «Кўзбўямачи, қаллоб». Ҳа, ана шунақа одамнинг боласисан ўзинг. Билиб қўй!..

— Ҳей, нималар деб валдираяпсан!— дедим буёқдан мен.

Хусаннинг бўлса афти гезариб, муштлари тугилиб Жўранинг устига бостириб борди. Жанг бошланди. Хусан карате қилиб Жўрани гупиллатиб ағдарди, устига босиб тушди.

— Қайтиб оласанми сўзингни,ё?!— деганча Хусан бор кучи билан унинг бошини ерга ишқади.

— Уз қулоғим билан эшитдим-ку, ахий! Ҳамма эшитди-ку!— деб хирилларди Жўра Хусаннинг омбурдай чангалидан қутулишга интилиб.

— Қаердан?! Қимдан?!

— Ахбоётдан! Далада! Овқат вақтида...

Шу сўзларни эшитгандан кейин Хусан бўшашиб Жўранинг тагига тушиб қолди. Далавой, Холтой, бош-

қа болалар чака-чарвидай ёпишиб, уларни аранг ажратиб қўйишди.

Ҳусан, кетидан мен бувимникига югурдик. Аям олдинроқ етиб келган, бувимга алланималарни айтиб турган экан. Мен аямга разм соламан. Унда ҳаяжонланиш йўқ, ҳар вақтдагидай ўзини вазмин тутиб турарди. Бувим бечора бирдан дод солиб, ҳаммамизни юрагимизни ёрди. Ҳасса таянган, боши бойлиқ бувам уйдан чиқиб келдилар.

— Ўзингни бос, онаси, подадан олдин чанг чиқариб, болаларнинг ўтакасини ёрма. Текшириш кетяпти экан. Мана Кароматнинг хатини эшит,— деб бувам аям берган «махфий пакет» ичидан қоғоз олдилар. «Ўзинг ўқийқол», деб аямга қайтардилар. Аям уни тез-тез ўқиди. Ундан тушунганимиз шу бўлди: дадамни милиция қамаб қўйибди... Мамат бўлса, совхоздан энг сархил, Тўрабой ака эктирган қовунларни бозорга обориб чайқовчига ошираётган экан, уям қўлга тушибди. (Уни милиция излаб юрган экан.) Қамоқхонада Мамат билан дадамни юзлаштирибди. Ўтган йили пахта топширишда аллақанақа чалкашликлар бўлган экан, иковларидан шуни суриштирибди. Мамат ҳам, дадам ҳам ўша чалкашликларни Тўрабой акага ағдаришибди...

Холам бу воқеаларни қандай қилиб билганини очиқ ёзмасдан, «қолганини борганимда айтиб бераман», дебди. Хатининг охирида: «Дамин, бошимга тушган бу тухматни дадамлага етказинг, ёрдам берсинла деб ялинди», деб ёзибди.

Аям бу шумхабарни оддий бир воқеадай қилиб ўқиди. Бувам оғирлик билан тинглади. Мен билан Ҳусаннинг дамимиз ичимизга тушди. Тўғриси, ҳаяжон ичида нима воқеа бўлганини тушунолмай, гарангсидик. Бувим бўлса нолишга бошлаб аллакимларни «уйинг куйгурлар», деб қарғай кетди.

— Йиғи-сиғи, қарғиш-койишдан фойда йўқ, Хатча,— дедилар бувам уни босиб.— Сабр қилиш керак. Ҳақиқат ўз жойида қарор топади.

— Бу шўришдан сиз хабардормидингиз-а, дадаси?— деди бувим ўпкалаб.

— Нега беҳабар бўлай. Ахир одамларим мендан яширишармиди...

— Бўлмаса нега биздан яширдингиз, ахир?!

— Подадан олдин чанг чиқариб, сизларни элбурутдан куйдирмай дедим-да...

— Вой тавба-е. Одам ҳам шунчалик беғам, оғир карвон бўладими? Бошимизга тоғдай фалокат тушсаю, индамай бақрайиб ўтирсак-а!— Бувимнинг фиғони фалакка чиқди. Шу чоғда у буважонимнинг касаллигини ҳам унутиб юборгандай эди.

— Индамай бақрайиб ўтирганмишимиз, тушингни сувга айт!— Бувам беихтиёр илжайди. Ҳозир илжаядиган вақт эмасдию бувимнинг соддалиги унга кор қилганди-да.— Қўлимдан келган чораларни кўриб ётибман, одамларим орқали... Кечикиб бўлса ҳам...

— Вой, нега кечикиб дейсиз?

— Ахир анчадан буён куёвнинг оёқ олиши бежо, Тўрага ёпишиб қолганини билмасмидим? Билардим. Билиб, ҳар хил гумонларга боргандим-у, лекин оғриқни олдини ололмадим. Уларнинг ишига аралашай десам, беморлик қурғур белимга тепди.— Бувам аямга ишора қилиб, пушаймонлик билдирди.— Иккиламчи, андишага бордим, қизинг билан куёв ўртасидаги муросани бузиб қўймай деб. Мана андишанинг оқибати...

— Нима, энди аралашшишга кучингиз етмасмикан-а?— деди бувим хавотирликка тушиб.

— Кучим етгани шу бўлдики, бир хат битиб юбордим, партком уни тегишли жойга етказибди. Натижасини кутамиз энди...

Ҳаммамиз тарвузимиз қўлтиқдан тушгандай шалпайиб, хаёл суриб қолдик. Мен ўйланиб, дадамга нима бўлганининг тагига ҳеч етолмасдим. Қани энди, Қаромат холам кела қолсаю қолган гапларни ҳам айтиб бера қолса, деб қумсанардим. Бувам бизга далда бериб:

— Ҳали айтдим-ку, ҳақиқат ўз жойида қарор топади, деб. Умидсиз шайтон,— деб қўйдилар.

Ҳусан Далавойни велосипедда кечки поездга чиқариб қўядиган бўлди. Бувим Далавойнинг елкасига бир халта мева-чевани ортмоқлади. Ачомлаб, пешанасидан чўлп-чўлп ўпди. Ҳаммамиздан Қаромат холамга салом айтди. Кетидан қаттиқ ёлборди:

— Аянг билан тезроқ етиб келинглар. «Бувим кўзлари тўрт бўлиб кутяпти», дегин, жон болам!..

11. ҲУСАН НЕГА ИИҒЛАДИ?

Мактабга кетган Ҳусан кўп ўтмасдан бувимникига кўзлари қизариб кириб келди. Жўра мактабда: «Ху-

саннинг дадаси кўзбўямачилик билан қамалибди», деган гап тарқатибди. «Ия, ҳали дадангиз шунақами, қойил, Ҳусанбой!» деб болалар калака қилишибди. Яқин ўртоқлариям ўзларини четга олишибди. Ўқитувчи Ҳалимов бўлса Ҳусанни, дарсга яхши тайёрланмай келибсан деб жеркиб ташлабди. (Ҳеч маҳал унга бунақа қаттиқ гапирмаганди.)

— Энди мактабга бормаيمان,— деди Ҳусан сўлжайиб.

Уйланиб қолдим. Худди болалар менгаям шунақа сазо беришайтганини кўз олдимга келтириб:

— Мен ҳам бормаيمان,— дедим.

Бу сўзларимизни эшитиб қолган бувимнинг фиғони фалакка чиқди:

— Ҳай, ҳай, овозларингни ўчирларинг. Сенлар қолибмидинг бувангнинг оромини бузмаган!...

— Мана бунингиз ёмон гапни топиб келган. Йўқол. кўзимга кўринма!—деб бувамнинг ҳассасини кўлимга олиб Ҳусанни қувдим. У тирақайлаб қочиб қолди. Ичкарида ётган бувам шовқинимизни эшитиб безовталанган бўлсалар керак. Ёстиқдан бош кўтариб, ёнларидаги телефонда кимнидир чақиришга тушдилар:

— Алло... Алло... Шокиржонмисан? Ҳа, ҳа, мен... Балли... Сағал... Докторми? Майли... Радиони эшитгандирсан-а?.. Шунақа... Бир сўзлашиб оламиз... Бўпти. кутаман...

Шокиржон деганлари мактабимизнинг ; илгариги илмий мудирн. Биологиядан дарс берарди. Агрономлиги ҳам бор. Уни яқинда совхозга партком қилиб олишди. Бувадан гоҳ телефонда, гоҳ келиб хабар олиб тургучи эди. У айтиб юборган шекилли, тез орада дўхтир опа кириб келди. Кечадан бери диққинафас бўлиб ўтирган бувам, уни кўрибоқ енгил нафас олдилар. Дўхтир бувам билан илқ саломлашиб, эринмасдан яхшилаб кўрди. Томир уришини, юрак тепишини, қон босimini текширди. Кўзларини юмдириб аввал ўнг бармоқ, сўнг чап бармоқларини бурун учига оборгизди. Бармоқлари бурун ёнига бориб тегди. Дўхтир беморга синовчан боқди:

— Буважон, дейман, бирон нарсага уринмадингизми?—бувам бошини сарак-сарак қилдилар. Дўхтир давом этди:—Доктордан яширманг. Утган сафар огоҳлантиргандимки, ҳеч ўзингизни койитманг, дунёни сув олса тўпингизга чиқмасин, деб. Иннайкейин-чи, уйда

димиқиб ётавермай, кўпроқ очиқ ҳавода бўлинг дегандим-а?

Дўхтир, агар бувам хўп деса, касалхонага ётқизишини билдирганди бувам кўнмадилар. Дўхтир доридармон ёзиб берди.

Дўхтир кетгандан сўнг бувам:

— Тавба, гапини қаранглар-у, дунёни сув олса тўпифингизга чиқмасин эмиш,— дедилар ажабланиб.

Бувим ич-ичидан куйиниб, ўзини қўярга жой тополмаётган бўлсаям, бувамни юпатишга ҳаракат қиларди:

— Гапида жон бор-да, буваси. Ҳар нарсага парво қилиб дардингизни зўрайтманг деяпти, ғамингизни еб.

— Биттаси айтганакан: парвоям қилма, бепарвоям бўлма деб. Уйга ўт кетган одам ағрайиб ўтироларканди!..

— Тинч ўтирсангиз ўтиринг, бўлмаса, «Тез ёрдам» чақиртириб жўнатвораман.

— Пўписангни қўй.

— Мана кўрасиз...

Худди бувимнинг сўзини эшитгандай, эшикдан Шокир ака кириб келди.

— Вой, тасаддиғинг кетай ўғлим-е. Хизрни йўқласам бўларкан! Бувим Шокир аканинг бўйнидан ачомлаб қарши олди.

— Тинчликми ўзи холамоий?— деди Шокир ака. Бу жуссаси кичик, чаққон ҳаракатли, ширин сўз киши ҳаммамиз билан очилиб-ёзилиб сўрашди.

Бувим унга бувамдан нолий кетди. Нима эмиш, бувам «ўжар, жонсарақ, қулоқсиз» эмиш. («қулоқсиз» лигига бало борми, «қулоқсиз» деб Хусанни айтса бўлади!)

— Нима бўлди, Деҳқонбува, бувимни хафа қилиб қўйдингизми, а?— ҳазиломуз деди Шокир ака.

— Ҳайронман,— бувам ҳам ҳазилга олдилар,— ўзи-ям мени боқаман деб зерикканга ўхшайди. Касалхонага ҳайдамоқчи...

— Менмас ҳайдаётган, дўхтирнинг гапи бу. Буванг ўжарлик қилиб кўнмаяптилар.

— Шунақами?— Шокир ака бувамга қараб кулди.— Ундоқ бўлса кўндиришга ҳаракат қиламиз.

Бувим чой тайёрлаш билан банд бўлди. Шокир ака бувамнинг ёнига ўтирди. Аввалига пичир-пичир қилиб, кейин баралла гапириша кетишди.

— Қасални яширсанг, иситмаси ошкор қилади,— дедилар бувам.— Бу ҳодисани олдин бошқадан, кейин

Ўзингдан эшитганимга мана бир ойдан ошди. Тўрабой ҳам, қизим ҳам мени билмайди деб ўйлашди. Даминни касалга чиқариб юборишди. На чораки, Даминнинг қадам олиши бошқачароқ бўлиб, Тўрабой билан илашиб юрганини эшитганман. Бир куни ётиғи билан: ўзингга эҳтиёт бўл, болам, ўша бошлиғингга кўпда елпатак бўлма, тагин юзингини шувит қилиб қўймасин, дегандай гап қилувдим, ўзига оғирроқ олди. «Тўрабой ака тузук одам, менга ёмонликни раво кўрмийди», деди. Кейин куёв қизимга: «Даданг негадир мендан гумонсирагандай бўлди», деб ранжибди. Наҳотки мен ундан гумонсирасам. Мен уни ўғил ўрнида ўғил деганман-а. Фақат яхшиликни кўзлайман. Ахир куёвни пайғамбарлар сийлаган, деган гап бор. Мана энди олдинги гумоним тўғри чиқяпти. Чамаси, қилғуликни бошқалар қилган-у, касри бунга урганми, дейман-да. Нима дединг-а?

— Шундоғ бўлиб чиқяпти, отахон. Совхозга неча марта комиссия келиб, ҳаммаёқни элак-элак қилди. Амалдорларининг чуви чиқяпти. Тўрабоевнинг пайта-васига қурт тушиб, типирчилаб қолувди. Кеча обкомда масаласи кўрилиб партиядан ўчирилди, қамоққа олинди. Илгариги директор билан бирга...

— Ҳимм...— Бувам оғир хаёлга ботдилар.— Даминнинг иши нима бўларкин? Терговчига ёзган хатим жавобсиз қоляпти-я?

— Жавобини суриштираман ўзим. Сиз ҳам еманг. Соғлиғингизни ўйланг, отахон.

— Шундоқ дегин, болам,— деб бувим Шокир аканинг сўзига қўшилишди. Кейин қаттиқ эзилиб ўтирган бувамга раҳми келиб юпатган бўлди.— Ўзингиз доим айтасиз-ку, сабр-тоқатли бўлиш керак деб. Бошга тушганни кўз кўрар. Худо ўзи осон қилсин мушқулимизни...

Шокир ака ўридан кўзғоларкан, бувим унга ялиниб қолди:

— Жон болам, бувангни касалхонага элтиб қўйгин. Ғамбода бўлиб ўзини олдириб қўйяпти... Худо кўрсатмасин, чолимдан айрилган куним ўзим ҳам адойи тамом бўламан,— бувим ув тортиб юборувди, мен ҳам унга қўшилишдим:

Шокир ака бувимга дакки берди:

— Ёш боладай йиғлагани уялинг-е, холамойи. Унақа ёмонликни ўйламанг-да набираларнинг ўтакасини

ёриб. Буларнинг шукрини қилиш керак-ку, ахир, тўғ-рими, отахон?

— Нимасини айтасан, яхшиям шулар боракан то-леимизга. Малҳам бўлишяпти юрагимизга.

— Мен сизни, холамойи, полвон аёл деб ўйлардим. Отахонни сизга ишонамиз ҳалиям. Мен доктор билан сўзлашай-чи, агар лозим топса икковингизни касал-хонага ётқизамиз. Фақат юракни кенг қилинглар, ҳам-маси ўтиб кетади...

У кетиши билан бувам ўрнига мук тушиб олдилар.
Бувим бўлса;

— Ҳой, дўхтир айтдию ҳадеб ётавермай ҳавога чи-кинг деб. Мундоқ супага чиқиб ўтиринг, уни-муни кў-риб зора диққатингиз ёзилса,— деганди, бувам эшит-маганга олдилар. Буваим яна қайтарганди:

— Қўятур-чи, эшикда жужуқлар ўймалашиб юриш-ганди. Сал тинчишсин, сўнг чиқарман,— деб қўйдилар.

— Вой, чиқаман десангиз, ҳозир жужуқларни тум-тарақай қилвораман. Фоти супани чиннидай қилиб супуради-да, жой солиб беради.

— Йўқ, йўқ, уларга тега кўрма. Бир яйраб олиш-син.

Бувамнинг гапларига ажабландим-да, чиқиб қара-сам, эшикда майда болалар чумолидай ғужғон ўй-нашяпти. Толзорнинг чеккасида бир туп каттагина ёнғоқ бор. Кеча уни қоқиб олгандик. Ҳозир бўлса бола-ларнинг каттароқлари дарахт тепасида, кичиклари паст-да ўймалашиб, барглар, ўтлар орасида яшириниб қол-ган ёнғоқларни хазончинак қилишаётган экан.

Бувамлар жуда қизиқлар-а. Шу жужуқларни деб эшикка йўламаётган эканлар...

* * *

Токчадаги будильник жиринглаб бизни уйғотди. Соат етти. Ҳусан ҳаммамиздан олдин туришга одат-ланганди. Бугун шошмаяпти. Мен чақирсам, бошини кўрпага ўраб ётаверди. Кейин аям: «Тура қол, мак-табга кечикасан!» деса, Ҳусан: «Мактабга бормай-ман!» деди.

— Бўлмаган гапни қўй! Тура қол тезроқ!

— Бормайман, дедим, бормайман! Болаларга май-на бўлишни хоҳламайман.

— Бўлди, чапақайлигинг тутмасин!— деб унинг ус-тидан кўрпани тортиб олдим.

Ҳусан бақриб, ойна раҳида турган кружкани отди.

Кружка тиззамга келиб тегди. Вой-войлаб юбордим.

— Сенларнинг галванг етмай турувди! Бас қилларинг!— деб уришиб берди аям.

Тиззам оғриб оқсоқланиб қолдим. Аямнинг кўзини шамғалат қилиб номакоб тайёрладим-да, унга пахта тиқиб тиззамга босдим. (Бир вақт бувим шундай қилгандилар-да.)

Бир-биримизга хўмрайишиб ўтириб нари-бери чой-ичганимиздан кейин, аям Ҳусанга яхшиликча:

— Қани, энди илдам ҳаракат қилгин-да, мактабингга жўнагин,— деди.

Ҳусан «бормайман» деб юзини тескари бурди.

— Ахир нима учун?

Ҳусан кеча болалардан эшитганларини яна қайтарди.

— Улар шунақа деган бўлса, сен оғзингга сўк солиб туравердингми?— Ҳусан жавоб бермади. Аямнинг хуноби ошди.— Урнингда мен бўлсам: «Дадам гуноҳ қилган бўлса, билиб туриб қилганмас. Кўзига чўп солиб адаштиришган. Ҳа, бизнинг ҳечам тил қисиклик жойимиз йўқ. Деҳқонбува авлодидан ёмонлик чиқмайди!» деган бўлардим...

Ҳусан хаёлга чўмиб турди-турди-да сўради:

— Гапингизга қараганда, аяжон, дадамда айб йўқ экан-да? Унақа бўлса, нега қамаб...

— Гапимни тўғри тушунгин, бола. Даданг бутунлай оппоқ деяётганим йўқ. Уни биров ёлғондан дўндириб мақтаса, у чиндан ишониб лаққа учади. Ҳа, шунақанги лақмалиги бор. Агар билсанг, лақмалик қўрқоқликнинг шериги. Сен ўшанақа бўлмагин деяпман. Тушундингми?

Ҳусан миқ этмагандан кейин, аям нима қилишини билмади-да, икковимизни бувимникига етаклаб борди. Бувамга ортиқча ташвиш бўлишини билсаям, Ҳусаннинг қилиғини билдиришга мажбур бўлди. Бувам, мактабдан қолиш мумкинмаслигини мулойимлик билан айтиб насиҳат қилдилар. Ҳусанга кор қилмади. Шундан сўнг бувам мактаб катталарига хат ёзмоқчи бўлиб қалам-қоғоз олдилар.

Шу вақт дарвозага енгил мошина келиб тўхтади.

Шокир ака кириб келди. Бувамнинг хат ёзиб ўтирганини кўриб, ҳазил оҳангида:

— Ҳорманг, отахон, ишга яраб қолибсизми дейман-а? Туф-туф, кўз тегмасин!..— деди.

Бувам столдан бош кўтардилар. Ҳусаннинг хар-

хашасини, мактабда бўлиб ўтган хунук гапларни, шу сабаб мактаб директорига хат битаётганликларини билдиргандилар. Шокир ака болалар орасида бўлар-бўлмас гапни ким тарқатган, бунга катталар нима учун йўл қўйишган, деб қизиқиб қолди. Бувам ёзиб бўлган хатни унга узатдилар. Шокир ака хатга кўз югуртириб чиққандан сўнг:

— Юмшоқина қилиб ёзибсиз. Мен бўлсам бошлиқларга тузукроқ дакки берган бўлардим. Ҳар қандай бўлгандаям отасининг гуноҳи учун боласини изза қилиш инсофданмас. Бўпти, мактаб раҳбарларига ўзим йўлиқаман. Сиз ташвиш тортманг, отахон!— деди.

Кейин у, дўхтир билан сўзлашгани, дўхтир: «Деҳқонбувани касалхонага ётқизилмаса бўлмайди», деганини айтди. Ҳозир бувамни машинада олиб кетгани келибди. Бу хабар бувамга қанчалик ёққан бўлмасин, бувамнинг кетишга раъйилари йўқ эди. Шокир ака бўлса бувамга:

— Сиз ҳам бирга бора қолинг, холамоёйи. Қайтага бирга боқизсанглар яхши бўлади,— деб маслаҳат берганди, бувим:

— Мен шукр, нозандайман, Бу ерда бўлсам қизимга фойдам тегиб турар,— деб қўйди.

Бувам зўрға қўзғалдилар. Ҳовлида тўхтаб, Ҳусанни йўқлаб қолдилар. Ҳусан ўзини катталар кўзидан четга олиб қолганди. Мен уни томорқанинг бир бурчагидан судрагандай олиб чиқдим. Бувам унинг пешанасидан ўпиб, бошини силаб эркаладилар-да:

— Сен мактабингга борасан-а? Биз билан юрақол, йўлдан ташлаб ўтайлик. Мен хотиржам кетай, хўпми, қўзим?

Ҳусан кутилмаган саволга жавоб беролмай, менга ағрайди. Мен, хўп дегин деб бошимни қаттиқ силкитдим.

— Хўп бўлади, буважон,— деб минғирлади Ҳусан. Мен яна имо қилганимдан сўнг қўшиб қўйди:— Сиз хотиржам кетаверинг. Ўзим бораман мактабга...

Шундай дедию кўздан ғойиб бўлди.

Бувам хотиржам касалхонага, мен уйга кетдим. Қарасам, Ҳусан уйда бедана, каптарларига дон бериш билан алақсияпти.

— Ҳой Ҳусан, мактабга кетмайсанми, ахир?— дедим, у эшитмаганга олди.— Қулоғинг том битганми, бола? Бувамга нима дегандинг?

— Мошхўрдага қаттиқ бўлаверма ҳадеб!

— Нима, ўқишни ташлайсанми?
 — Ташлайман!
 — Ҳей, эсингни едингми ўзи? Нима қилмоқчисан?
 Ҳусан ўшшайиб турди-турди-да, димоғида деди:
 — Ишлайман...
 — Нима, нима?— кулгим қистади.— Қаерда ишлар-
 динг?
 — Далада...
 — Ким сени мажбур қиляпти, а, эси паст?
 — Ўзим...— дея туриб Ҳусан бирдан пиқ-пиқ йиғ-
 лаб юборди.
 — Вой, қанақа қилиқ бу? Қап-катта бола йиғлагани
 уялмайсанми? Зеновоймиш тагин!— Унинг йиғиси
 тўхтамади. Диққатим ошиб кетди.— Очигини айтсанг-
 чи, нега унақа қиляпсан, жинни ўлгур!
 — Ўзинг ўйласанг-чи, Фоти,— деди ниҳоят Ҳусан
 бўғилиб.— Дадам... уёқда ётса... Мактабдагиларга қан-
 дай кўринамиз! Иннайкейин... Аям биззи боқаман деб...
 Қийналиб қолади...
 Дамим ичимга тушди. Менинг ҳам хўрлигим тутиб
 келдию ўзимни аранг босдим.
 Ҳусанга бошқа сўз айтишга тилим бормаи қолди.

12. ЧИГАЛ ЕЧИЛДИ

Бувим, ўз тили билан айтганда «сичқон думи»дай
 бўлиб қолган сочини тараб, ўриб, бошига пешонабо-
 гини маҳкам танғиди, устидан қора рўмолини дакана
 қилди. Анчагина эскириб бужмайган бўлсаям меҳмон-
 га борганда киядиган ковуш-маҳсисини кийди. Қалин-
 гина шол рўмолини белбоғ қилиб камзули устидан
 бойлади. Кейин тоқчадаги ойначага бир қараб, чекка
 сочларини текислаб олди. Унинг бу қилиғи менга ға-
 лати туюлиб, сўрадим:

— Буви, қаёққа бормоқчисиз?
 — Далага...
 — Вой, далага ясаниб борасизми? Мен мактабгаям
 ясаниб бормаи-ман-ку.
 — Ясансанг қўлингни тутармидим, қизим?
 — Албатта тутасиз-да. Ҳов бир вақт қошимга ўсма
 қўйганимда, «кўп пардозга берилма», дегандингиз-ку...
 — У вақтда кичкинтой эдинг-да, қизим. Энди сал-
 пал ўзингга қарасанг ярашади.
 «Сал-пал» эмиш. Нима деганлари бу? «Энди ана-

ви ясанчоқ дугоналаринг олдида сиқилмайдиган бўлиб юргин», деганларимикин?» «Ҳа, майли, шундоқ деганларигаям шукр қилавер, Фоти!..» Мен азбаройи ич-ичимдан қувониб кетганимдан, бувижонимнинг бўйнига маҳкам осилиб, оппоқ сочларига юзларимни суртдим...

Бувим кечадан буён овора бўлиб тандирда ёпган жизза-пиёзли нон, қовоқ сомсадан каттагина халтага солди. Бир қўлига халта, бир қўлига ҳасса олиб йўлга чиқди. Менинг яна ҳазиллашгим келди:

—Худди тўйга кетаётганга ўхшайсиз-а, буви!

— Даладаги иш тўйдан камми, болам. Тўйни йўқлаш удумимиз бор, керак бўлса қарашворасан ҳам. Ҳойнаҳой аянг кўмакка муҳтождир. Устига устак Фазилат амманг шаҳарга тушиб кетибди.Ўғли билан келинини кўргани...

Бувим мени, молларга қараб турарсан деб қўрғончада қолдирганди. Мен сигирнинг охурига бир-икки марта хашак солиб, дарсимни тайёрлаб олганимдан кейин, нима иш қилишимни билмай зерикдим. Кейинги куни ҳам шундай бўлганди. эшикни қулфладим-да, бувимнинг кетидан далага чиқдим...

Ҳусан бўлса, ҳеч кимдан рухсат сўрамай, шаҳарга жўнаб қолибди. Холамникига кетдими ё бошқа ёққами деб, биз роса хавотирланиб ўтирдик. Орадан уч кун ўтгандан сўнг, у Каромат холам, Далавойлар билан бирга қайтди. Холам келган куннинг ўзиданоқ далага чиқиб, аямнинг ишларига боқиша кетди. Мен холамдан бир гапни ошиқиб кутардим. Холам албатта адамни кўрган, гаплашган, ҳамма нарсадан хабардордир. Балки буни Ҳусанга айтгандир ҳам. Мен Ҳусандан шуниси сўрагандим: «Холам менга ҳамма гапни айтмади. Кейин эшитасан, деди», деган мужмал жавоб олдим. Хуллас, биз холамнинг бўш вақтини пойладик. Шу куни холам билан аям кечаси биз уйқуга ётганимизда даладан қайтишди.

Эрталаб чойга ўтирганимизда гап очар деб бувимнинг оғзини пойладик. У ҳеч нима демади. Фақат шуниси менга қизиқ туюлди: бувим ҳар кунгидан хотиржам, кўнгли тингандай кўриняпти. Ҳаракати чаққон; чеҳраси очиқ. Дастурхон тузашдаям сахийлиги тутди. Бисотида борини тўкиб солди: сопол косаларда қаймоқ, ёғли патирлардан тортиб узум, ёнғоқ, туршакларгача... Ҳа, албатта, холам билан Далавойнинг келишгани, Ҳусаннинг ҳам қайтганидан хурсанд-да, бувим. Хурсанд-

лиги фақат шунинг учунмикан-а? Юрагим тошиб кет-япти. Сўрай қол деб секин Ҳусаннинг биқинига туртаман. У бўлса, «ўзинг сўрайвер!» деб овозини баландлатиб юборди. «Нима, нима?» деб катталар бизга тикилишди. Мен таваккалига:

— Холажон,— дедим ялиниш билан,— сиз биларкансизу дадамга нима бўлганини, айтиб бера қолинг...

— Аянг айтмаганмиди?— Холам аямга савол назари билан боқди. Аям юзини тескари бурди.— Утган ҳафта Даладан хат йўллаб, гапнинг учини чиқаргандим... Эшитгандирсизлар-а?

— Эшитсак ҳам чала-чулпа...

Биз холамнинг оғзига ағрайганча турибмиз, у малол чеккандай, бирпас қошларини чимириб ўйланди. Илгари бир сўзлаб, ўн куладиган хушчақчақ хотин эди. Елғиз боласи касалланиб, эри кетиб қолгандан кейин ташвиш торта-торта ўзини олдириб қўйибди. Аямдан уч ёш катта-ку, ҳозир кўзимга ўн ёшча ортиқдай, пешанасидаги ажинлари кўпайиб, юзи сўлиб, бўйи ҳам чўкиброқ қолгандай кўриниб кетди. Бувим узатган чойдан бир қултум ҳўплаб олгандан кейин, Далага имо қилди.

— Яхши, дастлаб ундан эшитинглар поччаси билан қандай учрашганини...— Дала қаймоққа нон ботириб еб ўтирувди, эшитмаганга олди. Холам давом этди:— Бир куни Дала милиция бўлими олдида поччасини кўриб қолибди. Даминни милиционер усти ёпиқ машинадан туширибди. Дала: «Почча!» деб унинг яқинига борган экан, Даминга кўзи тушиб, алланималар дебди. Бунинг қулоғига «пайпоқ, дўппи, дастрўмол» деган сўзлар кирибди. Дала бу гапни икки кунгача ичида сақлаб, охири айтди менга. Эшитиб ўтакам ёрилгудай бўлди. Уша заҳотнёқ милиция бўлимига югурдим. Биринчи борганимда уни узоқдан кўрдим-у, ҳеч нима билолмадим. Иккинчи марта борганимда аранг рухсат сўраб кўришолдим. Шунда Дамин менга бошидан ўтганларини қисқача айтиб берди. Ҳамма бало пахтадан чиққанакан. Ҳа, пахтани ўзи-ку топ-тоза, беозор нарса-я, аммо нима десам экан, уни шумғиялар чирмаб олган, унинг покизалигига путур етказмоқчи бўлишган-да... Утган йили, эсингиздами, Даминнинг бригадаси планни бажарганмиди-йўқми?

— Бажарганди,— дедик биз.

— Аслида-чи, бажармаган. Ҳа, ҳайрон бўлмаларинг. Планини бажарилишига эллик тоннача пахта етишма-

ган экан. Ишбошилар йўл топиб, юз тонна пахтани қўшиб ёздиришган...

— Қанақа қилиб? Йўқ пахтани қаердан олишган?

— Ҳа, гап шунда-да. Даминнинг айтишича, бўлим бошлиғи неча йиллар планини бажаролмай, юзи шувит бўлиб юраркан. Утган йилиям бажаролмаса, амалда қолиши гумон экан. У план бажариш чорасини ахтара-ахтара охири... Пахта пунктида ишловчи Жума қирчонғи билан... Ҳа, нариги қишлоқда шунақа лақабли одам бор, ўзи Тўрабойнинг қариндоши. Уша билан тил бириктирибди. Мушук бекорга офтобга чиқмайди, дейдилар. Қирчонғи пункт ҳисобчисини пора билан қармоққа илинтирибди-да, таги йўқ пахтани «топширди» деган ҳужжат ёздириб олибди. Шундай қилиб десанлар, битта тош билан нечта қарғани уришибди: плани тўлмаган бригадалар ҳам, бўлим ҳам планини «тўлдирган», Дамин бригадаси бўлса планини «ошириб бажарган» бўлибди. Қанақа қилиб дейсизми? Уйдирма ҳужжатлар билан-да. Квитанциялар ҳам, нарядлар, табеллар, имзолар... бари сохта, ясама. Ҳаммадан ёмони, терилмаган юз тоннани «теришга қатнашганлар» деб ёлғондака рўйхатлар тузишган, унга мактаб ўқувчиларидан ҳам анчасини киритишган, «терган пахтамага мунча пул олдим», деб қўлларини қўйдиришган, тўғрироғи, болаларнинг ўрнига ўзлари қўл қўйишган... Ҳа, ўзлари ҳаромхўрлик қилишгани қилишган, бу сохта ишга мактаб директорини ҳам аралаштиришган ноинсофлар... Сизлар сўрарсиз: йўқ пахта учун давлатдан олинган ўлжа пул нима бўлди деб? Катталар уни бўлишиб киссага уришган. Қимлар улар дейсизми? Тўрабоев, совхоз директори, Мамат бухгалтер... Райондаги терговчига, адангга ҳам кўпроқ бу сирни очиб берган Мамат бўлибди... Ҳа, болалар, жавдираган кўзларингдан уқиб турибман: ҳойнаҳой адам-чи, адам бунга аралашганми, деб сўрамоқчисизлар?! Афсуски, адангизниям бундан холи қўйишмаган экан. Айрим ҳужжатларга адангга қўл қўйдиришган. Аданг шу ишидан қаттиқ пушаймон еб гапирди менга. «Ахир, Даминжон, ўзингиз ўқиган одамсиз, нега нотўғри ҳужжатга била туриб қўл қўйдингиз?» десам, «қўл қўймайман», дегандим, бошлиқ: «Кўрқма, мен турибман. Ҳаммасига ўзим жавоб бераман. Мен ҳам директорнинг топшириғини бажаряпман. Директорнинг феълни биласан-ку, гапини икки қилган одам билан жинни чиқишмайди, дарров кавушни тўғрилаб қўяди, деб

қўрқитди», дейди. «Хулласи, мен хом сут эмган бандани ғафлат босди, касофатнинг тузоғига илинганимни билмай қолдим», деб кўзёши қилди, афсусланди. Мен: «Кўр хассасини бир марта йўқотади. Қаттиқ сабоқ олибсиз. Энди буёғига пишиқ бўласиз, кўпда ич-этингизни еманг», деб юпатган бўлдим.

— Холажон,— дедим охиригача тушуниб олгим келиб,— ўша ўлжа пулдан дадамгаям текканаканми?

— Даданггами?— холам ўйланиб олди.— Буёғини аянг айта қолсин.

Аям худди бир ярамас нарсага кўзи тушгандай ижирғаниб олди. Кейин ғазаби кўзиб деди:

— Буни ўлжа пул деяпсиз, опа, йўқ, бу ҳаром пул. Унинг ҳаромлигини бошдаёқ сўзганман. Дадаси ўтган қишда бир рўмолчага чандилаб тугилган нарса келтирди, «шунини олиб қўй», деб қўлимга тутқазди. «Бу нима?» десам, «омонат», деб қўя қолди. Мен ҳам бошқа сўрамадим-да, бир туйнукка тиқиб қўйдим. Тунов кунини уни шундоқлигича қайтариб юбордим...

Каромат холам адамнинг илтимосига кўра, унга ўша тугунчакни етказибди.

— Аяжон,— деди ичи тўлиб кетган Ҳусан алам билан,— нега шунча гапни билиб туриб, бизга бир оғиз айтмагансиз-а?

— Нима, бизни ёш бола деб ишонмадингизми?— дедим менгаям кор қилиб.

— Қачонгача кўзингизга гўдак бўлиб кўринамиз?

Шу чоққача чурқ этмай ўтирган бувим ўртага тутоқди Ҳусан.

Унинг овози чириллаб чиқиб, аямга оғир ботиб кетди:

— Кўп кекирдагингни кериб, жўжаҳўроздай қичқирма, бола! Сенга ҳамма гапни айтиб бўлармиди. Гўдак бўлмай нимасан? Битта ўртоғингнинг арзимаган дашномига чидолмай муштлашсанг. Мактабдан қочиб юрсанг!

— Арзимаган дейсиз! Ҳамманинг олдида: «Даданг кўзбўямачи, даданг олғир!» деб калака қилса, жим туриб бўларканми?

— Қўрқоқ! Қўрқоқ!..

Ҳусан чидолмай, баттарроқ чинқириқ солди. Аямдан яна гап эшитиб олди:

— Йиғлоқ!..

— Бўлди, қўйларинг гина-кудуратни, бақир-чақирини. Эшитган қулоққа уят, номус!— Холам Ҳусанни бос-

дию барибир аямнинг ёнини олди:— Аянг бечора нима қилсин. Бу сир-синаотни кейинроқ билган, ичи ғамга тўлган-у, лекин сенларни ҳам куйдиргиси келмаганда!..

Шу чоққача чуруқ этмай ўтирган бувим ўртага тушди:

— Каром қизим, гапнинг индаллосига ўта қолгин, болажонларимни ж-жа энтиктирмай. Кечаси менга айтган гапларингни...

(Ҳа, бўлди, бувимнинг кўнгли анча жойига тушиб турганлиги бежиз эмас экан...)

— Хуллас, болалар,— деди холам,— чигил ечилибди. То чигил ечилмагунча мен ҳам, аянг ҳам бир нарса дейишга тилимиз бормади-да. Буванг шўрлик-чи, ҳамма сирдан воқиф бўлсаям ичига юта-юта ўз ёғида қоврилиб келди. Энди ғам еманглар, бош ялмоғузлар тумшуғидан илинишиб, дадангизнинг иши енгилланибди...

Биз ҳалиям гапнинг тагига етолмай турардик, холам, «яқинда судда бир ёқли бўларкан», деб қўшиб қўйди.

13. ҚАТОРДА НОРИНГ БЎЛСА...

Пахта терими, бувим айтмоқчи, қудуқ ипидай чўзилди. Бунинг сабабини ҳар ким ҳар хил тушунтиради: битгаси: «Куз оғир келиб, тез-тез ёмғир қуйиб тургани учун», деса, иккинчиси: «Бу йил ҳашарчилар кам келгани учун», дейди. Бошқаси бўлса: «Уяммас, буяммас, ҳамма бало Даминнинг қамалиб қолганида», деб афсусланади.

Ўтган йили-чи, байрам арафасида «план бажарилиб», уйимиз туй бўлгани эсимда. Дадам куёвлардай ясаниб олган, оғзи қулоғида. Уйга катта дастурхон ёзилган. Меҳмонлар. Тўрда — Тўрабоев. Қуюқ-суюқ овқатлар. Қўй сўйилган. Кабобнинг ҳиди димоғни ёргудай. Ичкилик, магнитофон. Ҳаммаёқ гангур-гунгур, ўйин-кулги, қаҳқаҳа. Шу гангур-гунгур ичида Тўрабоевнинг ғулдираган овози эшитилиб қолади. У дадамни кўкка кўтариб мақтаяпти. Қадаҳларнинг жиринг-жиринги орасида «оқ олтин даласининг паҳлавони», «зангори кема капитани», деган сўзлар... «Навбатдаги қадаҳни яқин кунларда Даминжоннинг кўкрагида ярқирайдиган Олтин юлдуз учун ичайлик, дўстлар!..» Бу сўзлар яна ўша Тўрабоев оғзидан чиқди. Шунда

хамма чапак чалгани, қийқириқ ичида дадамни қучоқлаб кўтаришгани, қип-қизариб кетган бетларидан чўлпиллатиб ўпишгани ҳали-ҳали кўз олдимда.

Кузги таътилда аям йўлимизни тўссаям, ўртоқларим билан тўкилган-сочилган пахталарни териб юрарканман, шуларни ўйлайман. Нега у йил унақаю бу йил мунақа, деб ҳайрон бўламан. Ўйлаб-ўйлаб, ўзимча: «Ўша шовқинли мақтовлар, ваъдалар, ҳурмату олқишлар ҳамма-ҳаммаси қуруқ гап, ёлгон-яшиқ алдовлар экан-да!» деб ўкинаман, дадамнинг ҳозирги аҳволи, кўргилигидан эзиламан. Ҳалқумимга тиқилиб келган йиғини аранг босиб қоламан...

Тушлик вақти яқинлашганда бувимнинг, «овқат олиб кетгин», дегани эсимга тушди. Ўртоқларимга «тарқалиб кетманглар», деб тайинладим-да уйга чопдим. Кеча бувам касалхонадан қайтиб, бувим уйда қолган эди. Уйда қизиқ ҳангома устидан чиқдим.

Бувам айвон лабига ўтириб, кўн этикни мойлаётган эдилар. Уни кўриб ажабланган бувим:

— Ҳа, қаёққа отланяпсиз?— деб қолди.

— Бир қадрдоним... невара тўй қилаётган экан... Анув... Янгиободдаги...

— Вой, тўй бўлса, шу тасқарани кийиб борасизми?— Бувимнинг ғаши келди.— Одамлар масхара қилмайдими?

Илгарилари бувам бирон жойга ҳашарга борсалар ё дала айлансалар, шу этикни кийгучи эдилар. Кўпдан унақа юришлардан қолдилар. Ранги ўчиб кетган эски этик ҳам ҳужра бурчагида қовжираб ётарди. Шунини бувим неча марта чиқиндиларга қўшиб ташлаб юбораётганда, бувам «ҳай-ҳай»лаб олиб қолганлар. «Аскарликда орттирган ёдгорим», деб авайлаб асрардилар.

— Тўйи кейинги ҳафта. Ҳозир озгина маслаҳатли иши бор экан... Кеча йўлда кўриб айтувди...

— Вой тавба! Маслаҳат қилишга бошқа одам топилмабдими! Шу аҳдингиздан қайтинг, барака топкур. Эндигина сал дармонга кириб қолганингизда, тагин узилиб-нетиб...— деб этикка ёпишганди, бувам қўлдан чиқармадилар.

Устларидаги нимдошроқ камзул устидан плаш ташладилар-да, этикни тўқиллатиб йўлга тушдилар. Бувим «қайтинг-қайтинг», деб кетларидан чиқди. Бувам орқага қарамадилар. Бувим ноилож:

— Тезроқ қайтинг, буваси!— деганча қолди. Менга

нолиди.— Буванг шунақа қулоқсиз, юримсак. Сал тузалса, дарров йўрғаси чиқиб қолади...

Мен бўлсам бувамнинг ҳассасиз юриб кетганига хурсанд эдим.

Ошимиз дам еди. Бувим тайёрлаб берган зилдай тугунни кўтариб, дала томон шошиламан. Юким оғирлик қилди. Қишлоқ чойхонаси олдида тўхтаб уни ерга қўйдим. Бу вақт таниш самоварчи чол (ўзингиз билган ўша уста Иса Муса кўса маддоҳ) тахта каравотдаги палосларни йиғиб, чойхона эшигини қулфлаётган экан. (У тузалиб яқинда ишига чиққанди.) Менга қараб, сўйлоқ тишини кўрсатиб ишшайди:

— Ҳа, пучуқ қизим, буважонинг келиб хурсанд бўлиб қолдиларингми? Қўлингдаги...— дарров ҳид билди.— Овқатни қаёққа опкетяпсан?

— Далага,— дедим.

У менга ҳамроҳ бўлди. Қийналиб қолибсан, деб юкимни кўтаришиб кетди.

— Буважонингга оборгин деб бувижонинг пишириб берибдилар-да. Биз ҳам шерик бўларканмиз-да паловхонтўрага.

— Бувам тўйга кетганлар.

— Қанақа тўй?

— Янгиободдаги бир кадрдонлариникида...

— Янгиободдаги? Қишлоғимда тўй бўлармиш-у, мен билмайманми? Ҳозир ҳеч қанақа тўй йўқ қишлоқда. Ҳм, тушунарли, «тўйга кетяпман», дедими буважонинг?.. Ҳозир-чи, пучуқ қизим, ҳамма тўй далада.— Мен чолнинг сўзларини тушунолмай тургандим, унинг маддоҳлиги тутди.— Ёшу қари далага кетди. Буважонинг ҳам. Фақат ўзимас, чойхўр чолларимнинг барисини эргаштириб кетди. Чолларимни-чи, ҳеч ким жойидан жилитолмасди — на директор, на бошлиқлар. Уёғини сўрасанг, чойхонани ёпиб, ўзим ҳам уларнинг ёнига боряпман-да. Ҳа, буважонингни айтгани айтган, дегани деган. Серка бобо-да. Серка қаёққа юрса, подаям ўшоққа....

Устанинг сўзларига ишонгим келмади. Оғзига келганини айтди-қўйди-да. Эски ҳазилкаш...

Уста тугунимни кўтариб дала шийпони томон кетди.

Мен пахтазорнинг уёқ-буёғини қидириб, охири аямни хирмондан топдим. Оппоқ тоғдай баланд хирмон. Унинг олдида уч-тўрт киши асфальтга ёйилган пахталарни паншахаларда тўдалаяпти. Ана, хирмон кўта-

раётганлардан бири бувамга ўхшаб кетди. Ҳа, ҳа, бувам... Фақат, уст-бошию афти ангорларигача оққа бўялиб кетибди. Мени кўришлари билан қўлларидаги паншахани биттасига тутқазиб олдимга келдилар.

— Вой-бу, қорбобога ўхшаб кетибсиз-ку, буважон!— дедим кулгим қистаб.

Бувам дастрўмолга юз-кўзлари, сақол-мўйловларини артарканлар:

— Ҳа, нима қилиб юрибсан, оппоғим!— дедилар ажабланиб.

— Биз сизни тўйга кетгансиз деб ўйласак...

— Ҳи, ҳи, гап шўтта қолсин, оппоғим. Бувингга айта кўрма, хўпми?

Шийпон томондан даранг-даранг этиб занг овози келди.

Уста Иса шийпоннинг ичкарисиди жой тайёрлаб, қарияларни чақирди. У ошни ўртага қўйиб, ҳойнаҳой ўз уйимдан келтирдим, деб керилгандир...

Мен, чувиллашиб даладан чиққан болалар қатори ўтириб макарон шўрва ичдим-у, худди заҳар ютгандай бўлдим. Чунки болалар: Фоти дейман, мунча ширин бўпти опкелган овқатинг. Ўзинг пиширдингми, ё...» деб кесатиб кулишди. Уста бувани деб болалар олдида субутсиз бўлганима қолди. Ичимда хўб ғижиндим-у, сиртимга чиқармадим. Бунинг устига уста, «ошинг учун раҳмат» ҳам демади. Шундай бўлсаям уни болаларга ёмонлашга тилим бормади.

Ҳангаманинг зўри тушликдан кейин бошланди. Болаларнинг бирида этак бўлса, бирида йўқ эди. Борини навбат билан тутайлик деб талашиб кетишди. Шучоғ Хусан ичкаридан уч-тўртта этак топиб чиқди. Болалар уни «менга бер-чи, менга бер» деб тортқилашиб турншганда, ичкаридан ғовур-вувир қилиб қариялар чиқишди.

— Ана, ана, этак ўғрилари,— деди улардан бирови бизга қараб,— буёққа берларинг этакларни!..

Хусан шошиб қолди. Қув тушмагур дарров гап топиб:

— Мен аямнинг рухсати билан опчиқдим, «этакларни сизлар ишлатиб туринглар», деб айтди,— деди.

Аёллар билан овқатланишиб ўтирган аям Хусаннинг сўзини қувватлади:

— Майли, отахонлар, болаларнинг сазалари ўлма-син. Буваларимиз бирпас ҳордиқ чиқаришсин, дейиш-

япти-да,— деди ва қарияларни катта қозон яқинидаги «эшак»ларга таклиф этди. Кўк фартук тутган ранги заҳил, ориқ одам оқсоқланганча қариялар олдига ту-нука чойнакда чой келтириб қўйди. (Бу чўлоқ ўзимиз билган давриш Нортожи ота эди, икки кундан буён Фазилат амма ўрнида ошпазлик қилаётганди, қалан-дарча хурпайган соч-соқолларини олдириб, одам ба-шара бўлиб қолганди.)

Қариялар чекка-чеккадан аямга бригада ишлари-дан савол ёғдиришди. Аям, яна уч-тўрт тонна пахта териб топшириш кераклиги, кучлар етишмаётганлиги, умуман планни бажариш хавф остида эканлигини очиқ айтиб қўя қолди.

— Мана даданг чичқон сурди қилиб бригаданга йўл олдилар, кетларидан биз ҳам эргашдик. Ишинг хийла вазминлашиб кетганини билдик-да. Бобойлар-ниям қўли тегса, аргамчига қил қувват, зора охирги оғир тонналаринг пича енгиллашса дегандик,— деди чоллардан бири.

— Худога шукр, шундоқ шоввоз неваралар бор. Улар турганда бизга тинмоқ керак, ҳей биродари азиз,— деди ҳаммадан баландроқ овоз чиқариб уста Иса.— Айтишган-ку, қаторда норинг бўлса, юкинг ер-да қолмайди, деб. Ҳа, болакайларнинг ичи тўла ғай-рат. Сиз билан бизнинг инқиллаб-синқиллаб қилган бир кунлик ишимизни ўйнаб-кулиб бир соатда сарам-жонлашади, барака топкурлар!

— Сани Уста Иса Муса кўса маддоҳ, деб бекорга айтишмаган-да,— деди қотма, чайир, дароз чол,— гап-га либос кийгизиб, аврашга устаси фарангсан. Жу-жуқларни мақтай-мақтай ишга шайлантириб, ўзинг сояда қолмоқчисан-да!

— Ҳей, ёғоч полвон, мени маддоҳ десанг деявер-ку, илло сояпарвар дейишинг бекор!— деди уста зардаси қайнаб ва шартта ўридан турди.— Агар-чи, юрагинг дов берса, сен билан беллашганим бўлсин.

— Ия, кураш тушгинг келиб қолдими, кўса? Олдин белингни мундоқ эгиб пахта теришга яраб кўр-чи, ун-дан кейин курашиш қочмас!..

Бувам шерикларининг сўз талашишларига маҳлиё бўлиб ўтирдилар-да, кейин:

— Билишимча, ҳаммангниям аҳдинг бўлакча. Па-ловнинг кучини кўрсатгиларинг келиб қолганга ўх-шайди. Қани, бир қўзғалиб кўрайлик-чи, омин!— деб икки қўлларини юзларига суртдилар ва ўридан қўз-

галдилар. Узлари икки-уч кишини эргаштириб хирмон тарафга юрдилар. Бошқалари далага ёйилишди.

Болалар бўлса, этак талаша-талаша, охири эгатларга етишди. Улар, терим машинаси тўкиб-сочиб кетган, ғўза чаноқларида илиниб қолган пахталарни теришар, этаклари тўлганда эгатлар бошига тўкиб кетаверишарди. Қайси боланинг қаерга пахта тўкканни эса Ҳусан алоҳида таёқ тиқиб, устига қоғоз илиш билан белгилаб борарди. Бунини у ўйнаб-ўйнаб қиларди. Лекин пахта уюмлари кўпайганда уларни қопга тиқиб хирмонга олиб чиқиш ҳам Ҳусаннинг бўйнига тушганди. Буниси энди оғирлик қилди. Бошқа болага топширай десса, «хомболликка тобим йўқ», деб ҳеч қайсиси кўнмади. Шу вақт болалар орасидан: «Жўра! Жўра» деган овоз чиқди. Ҳув дала этаги канал яқинида бошига оқ қалпоқ, елкасига узун гарвон билан халта илиб кетаётган Жўра кўринди. (Балиқ овига кетаётган бўлса керак.) У чақириққа қулоқ солмаганди, икки бола югура бориб, уни бўйнидан бойлагандай пахта уюмлари олдига этаклаб келишди. «Мана Жўрабой полвон пахтани ўзим ташийман деяпти!» дейишди. Ҳусаннинг гаши келиб индамади. Болалар Жўрани унинг ёнгинасига судраб келишувди, Ҳусан «керакмас» деганича Жўрадан юз ўгириб нари кетди. Жўра-чи, бошқа вақт бўлганда болаларнинг буйруқларига қулоқ солиш уёқда турсин, жиртак чалиб уларни оёқ учида кўрсатиб кетарди. Ҳозир бўлса негадир мулла минган эшакдай попути пасайган, лом-мим демай, елкасидаги халта илинган қармоғини бир чеккага қўйди, топшириқни бажаришга тушди. Бир этакка пахтани тўлдирди-да, кўтарай деганда, болалар тўхтаб тур деб, иккинчи этакни ҳам роса шиббалашди. Кейин ҳар иккала этакни бир-бирига боғлаб унинг елкасига хуржун қилиб осибди. У оғир юкни аранг кўтарганча хирмонга олиб кетди. Шундай ишни икки марта такрорлагандан кейин, Жўранинг силласи қуриб эгатга чўкиб олди.

— Ҳа, оғайни, хомболлик қийин эканми?— деди Холтой.

Жўра унга еб қўйгудай бўлиб ўқрайди. Бошқа вақт бўлганда-ку бу мўминтойни дўппослаб қақшатарди-я, ҳозир ҳеч нарса деёлмади.

Холтой ҳам шуни билгани учунми, дадил гапирарди:

— Нуқул полвонман деб чиранардинг, ҳолинг шу экан-ку. Нима бўлди ўзи?

Жўранинг ранги гезариб, тили қичиб келсаям ўзини аранг босиб, ердан кўзини узмади.

— Фамилянга қараб-чи, сени туядай кучи бор деб ўйлардим,— деб қўйди Далавой ҳам тегажаклик қилиб.

Охири Жўра жим туrolмай, Холтойга минғирлаб:

— Уйтоқчилик шунақа бўладими?— деди.

— Ҳа, қанақа бўлади?

— Сенга... яхшилик қилиб келсам... Ўшанга оғиб кетдинг...

— Яхшилик қилиб келдингми, зўравонликми? Унга деганинг... Ҳусанми? Унга сира ўхшамайсан ўзинг!..

— Ухшамаслигимни кўйсатиб қўяман, ҳа!— деб дўққа ўтди Жўра.

— Кўрсатиб бўпсан энди!— деди Холтой ҳам бўш келмай.

Нарёқдан Ҳусаннинг жаҳл билан:

— Гап сотавермай, буёққа келларинг!— деб чақиргани эшитилди.

Болалар ўз ишларига киришишди.

Менинг қўлим пахта чаноқларидаю хаёлим бувамда — ўқтин-ўқтин узоқдаги хирмонга қараб қўяман. Бувам нима иш қилаётганликларини кўрмоқчи бўламан. Кўролмайман. Охири қоп орқалаган Жўра орқасидан тарози яқинига бораман. Юк машиналарига пахта ортираётган аямнинг кўзи менга тушди. Мени ўз олдига чақириб:

— Сен энди буванг билан уйга жўнай қол,— деди..

Сочилган пахталарни паншахада сураётган бувам, аямнинг қистови билан ноилож ишни тўхтатдилар...

14. СОҒИНИШ...

Олдинроқ мен, кейинроқ бувам уйга кириб бордик.

— Одам деган шунақаям беғам бўладими, дадаси?!— деди тиқ этса эшикка қараб ўтирган бувим.— Хавотирланиб юрагим тарс ёрилай деди-ку!

— Намунча ховотир олмасанг, мени мушук ермиди? Тўйхонада десанг, юмуш кўпайиб кетди...

Бувим бувамнинг у ер-бу ерига пахта юққан камзулини қозиққа илатуриб, ҳанг-манг бўлиб қолди:

— Вой тавба, пахта қаттан юқди-а, сизга?

— А-а?!— Бувам пинак бузмасдан жавоб қилди-

лар.— Қўрпага пахта солишаётган экан, ўшани йиғиштириб юборгандим...

Бувамнинг ҳозиржавоб, топағонликларига қойилман-е! Агар шундай демасдан тилдан илинганларида борми, жанжал-сурон катта бўларди. Балки «била туриб айтмагансан», деб меням балога қўярди бувим.

Эртаси байрам куни азондан мингаймас ҳаво турқини бузиб, алоғда бўлиб олди. Кейин ёмғир томчилаб қолди. Бувам ҳа деса ҳовлига чиқиб, осмонга қараб, безовталанади. Энди чойга ўтирганимизда эшикдан саннаб Қўса маддоҳ кириб келди. Байрам билан ҳаммамизни қутлагандан сўнг теримдан гап очди. Бувам кўзини қисиб қўйсаям, у фаҳмламасдан гапираверди:

— Кеча ҳаво қандай эди, бугун тумтайиб олганини қара. Ке, чиқаверай-чи, очилиб кетар балки дедим. Сенинг чоғинг қалай, Деҳқонбой, ё кечаги иш чарчатдими, а?..

Бувамнинг пешоналари тиришиб кетди. Бувим бўлса, икки қулоғи динг, маддоҳнинг оғзига тикилганча туриб, кейин бирдан сўраб қолди:

— Ҳой, мулла, кеча нима иш бўлувди ўзи? Очиқроқ гапиринг-чи...

Бувамнинг қайта-қайта қилган имосидан сўнг, кўса хушёр тортиб:

— Ҳа, ҳалиги... бир тўйга борувдик, ўшани айтяпман...— деди-ю, бирдан қаҳ-қаҳлаб юборди.

— Ҳа, бўлди,— бувимнинг гумони ошди,— уст-бошлари оқариб келганиданам билувдим-а! Ҳой, барака топкур,— бувамга ёпиша кетди.— Сиздан шуни кутганимидим-а. Гўдакмидимки, шунча лақиллатсангиз мени!..

Сирни очиб қўйганини сезган маддоҳ, обрўси борида жуфтакни ростлаб қолди.

— Ахир, кўп қатори далага чиқсам, қизимизнинг ҳолидан хабар олсам, нима бўпти. Осмон узилиб ерга тушибдими!

— Биров сизни мажбур қилдими-а! Тинчгина уйингизда ўтирсангиз бўлмайдими? Рангизга қараб бўлмайди. Ҳойнаҳой овқат-повқат ҳам тотинмагандирсиз-а? Тағин бир нима бўлиб қолсангиз, унда...— бувим хўнграб юборди.

— Ия, «бир нима»нг нимаси? Ҳамма нима ғамдаю, сен нима ғамда. Мени узилиб, далада юмалаб қолади, деб қўрқяпсанми? Суф сенга-е! Ахир,— буёғини кулгига олдилар,— ўшандоқ қаттол фашист ўқидан

юмаламаган одам, пахтадан юмаласа, қизиқ бўлади-да. Пахтажон ўзи оти билан юмшоқ, беозоргина бўлса...— Кейин бувимни юпатишга тушдилар.— Сен чўчима, Хатча. Менга одамлар пахта тергизишармиди? Фақат олдимизда бирга бўлиб турсангиз бўлгани, дейишади.

— Вой тавба-е,— бувим лабини бурди.— Ўзингиз ҳам худди гўдакдай ўжар, гап уқмас бўпсиз-да!— Бувим шахдидан тушгиси йўқ эди.— Сиз билан ади-бади айтишиб ўтирмайман энди. Яхшиси дўхтирга арз қиламан. Таъзирингизни бериб қўйсин!..

Буважоним кулиб юбордилар:

— Майли энди, қўй, байрам куни тинчроқ ўтирайлик...

Шу гапни айтилару бувам яна осмонга қараб олдилар. Ёмғир шивалар, тарновлардан шариллаб оқяпти. Ҳавонинг турқи бузилганда ҳар қанақа одамнинг таъби бузилади. Лекин очиғи, бу нарса менга ҳозир бошқача таъсир қиляпти. Ичимда: ёмғир ёғавергани тузук, дейман. Агар тиниб қалса, бувам далани кўзлаб қоладилар, иннайкейин бувимнинг жанжал кўтаришини кўраверасиз!..

Кўчадан болаларнинг қўй-чуви эшитилиб қолди. Уст-боши шалаббо Ҳусан кириб келди. Аям болаларга, катталарга жавоб бериб юборибди. «Уйингларга тарқалиб, байрам қила қолинглар бугунча!» дебди. Иннайкейин аям яқинларини меҳмонга чақирибди. «Ура», дедим ичимда. Адам кетгандан буёғига уйимизга ҳеч зоғ қадам босмаган, кўчиб кетган ҳовлидай ётганди. Бугун обод бўладиган бўлди-да.

Мен уйимизга чиққанимда ҳаммаёқ супурилган, си-дирилган, катта қозонга олов ёқилган, аям билан холам елиб-югуриб дастурхон тузашаётган эди.

Бувим билан бувамнинг бошлашиб келишлари бизга худди тўйдайд туюлиб кетди. Холам дарров хокандозда сириқ тутатди, уни бувим билан бувамнинг атрофларидан айлантириб, дуоларини олди. Бувам устларига Олтин Юлдуз тақиғлик костюмларини кийиб олибдилар. (Буни фақат катта мажлислар, тўйларга борганда кийгучи эдилар.) Кўзимга бувамнинг чеҳралари аввалгидан очиқроқ кўриниб кетди...

Биз бувамни достурхоннинг тўрига ўтқаздик. Ўзимиз ҳам атрофга ўтираётгандик, кутилмаганда эшикдан муаллимимиз Ҳалимов кириб келди. Ҳусандан бошқа ҳаммамиз билан жуда очилиб, қуюқ саломлашди,

байрам билан қутлади (Ҳусан бўлса, унга кўзи тушиши биланоқ, ғирра чиқиб кетганди). Кўрсатилган жойга ўтирди-ю, лекин таклиф қилинсаям дастурхонга қўл узатмади. Негадир бувамдан ётсирагандай, афтларига тик боқолмасди. Гапни нимадан бошлашни билмасдан бирпас ийманди. Бувам буни сездилар. Ўртадаги ўнғайсизликни йўқотиш учун бола-чақадан, мактабдаги ишлардан гап очдилар. Муаллим қисқа-қисқа жавоб қилиб турди. У, бир нималар демоқчи бўларди-ю бизга қараб-қараб дамани ичига ютарди. Бувам буни пайқаб, кўз қирлари билан бизга имо қилдилар. Биз тушундик-да, бирин-сирин чиқиб кетдик. Кўп ўтмай, уйдан гангур-гунгур суҳбат шарпаси айвонга эшитилди...

Ҳалимов қайтишда боягидан ҳам илиқ, мулойим сўзлар билан хайрлашди.

— Муаллимингиз нечук худо ёрлақаб келибди? Муомаласиям хийла ўзгариб қолибдими, а?— бувим ҳаммамизнинг кўнглимиздаги саволни берди. Бувам мийғида кулиб, дедилар:

— Шамол бўлмаса дарахтнинг боши қимирламайди. Домласи тушмагур ис билган...

— А, яхши исми ишқилиб?..

— Ёмон ис бўлса уйимизга йўлармиди у... Эрталаб менга Шокир қўнғироқ қилувди... Айтишича, юқорига юборган аризам кўрилибди. Жавоби ҳам тезда келармиш...

— Қуёвингиз-чи? Унинг иши?..

— Гап шунинг устида-да. У тезда оқланадиган, Тўрабой бош айбдор деб топиладиган кўринади...

Бувимнинг кўзларидан севинч ёшлари чиқиб кетди:

— Юрагингиз дарё-я! Уша заҳоти айтсангиз бўлмасмиди? Байрам дастурхонини каттароқ қилиб ёзмасдик. Меҳмон-измон дегандай...

— Ҳалиям кеч эмас. Дастурхонинг тўкингина...

— Шундай экан, болаларни домласига нега тез жавоб бердингиз. Ҳеч нарса тотинмасдан кетди.

— Бемалол ўтириб тотиниш кўнглига сиғмади шекилли. Ўзи хижолатдан эзилиб кетяпти бечора...

— Нима сабаб?—бувимлар, ҳаммамиз ажабланиб қолдик.

Бувам сабабини тушунтирдилар: мактабда Ҳусанни болалар «ёмон одамнинг боласи» деб калака қилишгани, Ҳусан, кейин мен ҳам мактабга бормаи қўйгани-

миз Ҳалимовга жуда оғир ботибди. Мактаб директори педсоветда: «Синф раҳбари бўла туриб нега ярамас гап-сўзга йўл қўйдингиз?» деб сиқув остига олибди. «Бунинг учун мактаб олдидаям, сизнинг олдингиздаям юзим шувит», деб ҳасрат қилибди Ҳалимов, бувамдан кечирим сўрабди.

— Иннайкейин-чи,— дедилар бувам мен билан Ҳусанга қараб,— «набираларингизни энди ҳеч ким ранжитолмайди, каникулдан сўнг албатта мактабга боришин», деди. Ҳа, астойдил ўтинди катта бошини кичик қилиб...

Бувамнинг сўзларидан сўнг худди меҳмонхонамиз кенгайиб, ичи чироғ нурига тўлиб кетгандай бўлди. Айвонда Ҳусан қўйган радиоприёмникдан қувноқ ашула овози кириб келди.

Шу топда дадажонимнинг дастурхон атрофида йўқлиги жуда-жуда билиниб кетди.

Беихтиёр уйнинг тўридаги девор тепасига қарадим.

Анави миҳда дадам билан аям бирга тушган сурат илиқлиқ турарди, кейинги вақтларда йўқ бўлиб қолганди.

Мен уни ҳеч кимга сездирмай қидира-қидира шкаф ичидан топдим-да, ўз ўрнига илиб қўйдим.

Суратдан дадам менга ёқимли қора кўзларини жилмайтириб: «Байраминг муборак, Фотима қизим!» деяётгандай кўринди.

Бу пайт уйга овқат кўтариб кирган аям, девордаги суратга кўзи тушиб, менга бир ўқрайиб қўйди.

Нега ундай қилди аяжоним-а?

Ё ҳалиям дадамдан гинаси ёзилмадимикан?

Тушунолмай қолдим.

Ичим зирқираб, туздай ачишгани сезилди.

Соғинишданми, ўқинишданми ўпкам тўлиб кетди.

Уйдагиларга қараб: «Дадамни қачон кўраман. Нега дараги йўқ, Уни топиб беринглар!..» деб қичқирворгим келди...

1990.

САРВАР БИЛАН ЖАВЛОН

Ҳикоя

Алим буванинг одати қизиқ: набиралари Сарвар, Жавлонлар ҳовлида чувир-чувирни авж олдиришса, уйдан чиқади-да, «Секинроқ, тойчоқлар! Секинроқ!» деб бақриб беради. «Тойчоқ»лар кўчага чиқиб ҳаяллаб кетишса-чи, бува бетоқат бўлиб қолади. Кампирига: «Болалардан хабар ол-чи, Шоҳот, қаёққа кетиб қолишдйкин?» деб буюради. Шаҳодат буви хабар олишга эриниб, «Хавотирланманг, ўйнаб юришгандир!» деса, ўзи кўчага чиқиб боради. Қайси бурчакда шаталоғ отиб юришган бўлса ҳам қидириб топади-да, судрагудай бўлиб олиб келади. Яна бошқатдан ҳовлида шовқин-сурон бошланиб кетса, бува эса соат сайин уйдан чиқиб яна: «Секинроқ, тойчоқларим, секинроқ!» деб тергайди. Кунига аҳвол шу. Алим бува нафақага чиққандан буёғига уйда ўтириб бошидан кечган саргузаштларини қоғозга тушириш ҳаракатида. Ёзув-чизув қўлидан келади. Кўп йил муаллимлик қилган-да. Баъзан ўз ишини йиғиштириб, болалар ўйинига қўшилиб кетган вақтлари ҳам бўлади. Набираларни уч ғилдиракли велосипедга миндириб катайса қилдиради. Урик дарахтига илинган арғимчоқда учиради. Ё бўлмаса Жавлоннинг лойдан ясаган иморати томини картонлар билан ёпишга қарашворади. Хомбопиш қилса, унинг ён-веридан туйнукчалар очиб, ўт ёқадиган қилиб беради. Бува шулар билан вақтнинг қандай ўтганини билмайди. Қиш келиб, қорлар гуп-гуп ёққанда-ку, болаларга худо беради. Фарч-ғурч қорни босиб югуриш, қор бўрон ўйнаш, сирпончиқ тепа қилиш, чанада учиш, қор одам ясаш... Ҳа, болалар қор одам ясагиси келганда дадасини ишга солишади. Дадаси бўлмаганда бувасини қўярда-қўймай уйдан судраб чиқишади. Ахир қор одамнинг қаддини кўтариш, қўллари уни ўхшатиб чиқариш осонми? Буларни ўринлатиш,

қизил сабзидан, бурун, шафтоли данакданми, ёнғоқ пўчоқданми кўз қўйишга буважонлари уста-да.

Бу нарсалар Алим бувага жуда ўрганиш бўлиб қолганди. Болалари кўчиб кетувдики, буларнинг хумориси тутиб, ўзини қўярга жой тополмай қолди.

Ўғли Наимжон шаҳарнинг нариги чеккасидаги йирик бир корхонада ишлайди. Бориш-келиш унга оғирлик қилади. Шуни эътиборга олиб корхонаси унга кўп қаватли бинодан жой берибди. Наимжон қаллиғи Шаҳнозахон ва икки боласини олиб кўчмоқчи бўлувди отонасига ёқмади. Шундоқ бўлсаям ёшларнинг раъйини қайтаришолмади...

Уй ҳувиллаб чол-кампир бир-бирларига термилиб қолишди. Бува ишлаб ўтирган жойида нимадандир юраги ҳапқириб келар, ўрнидан шартта туриб ҳовлига чиқар, ҳовлида эса овқат пиширишгами, кир ювишгами уннатаётган, ёки айвонда кўрпачага ёнбошлаб пинакка кетган кампиргагина кўзи тушарди. Нималарнидир, кимларнидир ахтаргандай уёқ-буёққа аланглаб тургач, яна ўз хонасига кириб кетарди. Кўп ўтмасдан номаълум куч тағин уни ҳовлига тортарди. Беш-олти кунни шу алпозда ўтказгандан сўнг, қўли ишга бормасдан, ёзув-чизув юришмасдан қолди. «Тавба,— деди ўзига-ўзи,— ким басталик солди ишимга-а?» Ўз ёғида ўзи қоврилиб юраркан, охири чидолмай кампирга ёрилди:

— Шоҳот дейман, болаларинг олдимизда зўрға турганмидики, бир кетганча қорасини кўрсатмасдан бедарак кетса-а?!

— Иши-кучи билан андармон бўлса, ахир кўриниб қолар, кўп ичикмай туринг!

— Шуларга бекор жавоб бердикми дейман-да,— Алим бува пушаймонликка тушди.— Кетамиз деса дарров кўна қолдинг-да!

— Хоҳ, анойи, дастлаб кўнган ўзинг эмасми? «Майли, болам. қаерда тинч бўлсанг ўшатта яшай қол», деган ким эди-а?

— Мен эмас, аввал ўзинг!

— Бекор гап, аввал ўзинг!

Хуллас, чол-кампир бир-бирларидан гиналашганча ади-бади айтишиб қолди. Охири Алим бува баланд келиб, кампир бечоранинг елкасига каттаю калон айбни ағдарди: гўёки Шаҳодат буви ўз келинига унча рўйхуш бермай юраркан, келини шу баҳонада қайнанага қарамликдан қутулиб олибди.

— Худоё қуруқ тухматдан ўзинг сақлагин!— деди Шаҳодат буви, чолининг гапи оғир ботиб. У ҳам чолининг гоҳи гоҳида болаларга бақириб-чақиргани, бир куни ни-магадир келини боласини урганда унга қаттиқ пўписа қилганини юзига солди. Алим бува баттар авжга минди: кампирнинг келин пиширган овқатга тузи кўп ё тузи оз деб лат ураверишини пеш қилди. Шаҳодат бувининг иззат-нафси баттар койиб, келинга қилган меҳрибонлик-лари, умуман, келин тутишда ўзига тенг келадиган ро-йиш қайнона йўқлигини писанда қилди, пировардида, жанжал кўз ёшига сабаб бўлаёзганди. Худди шу тобда қўшни аёл чиқиб, Шаҳодат буви ўшанга алаҳсиб қолди...

Умрида бир-бирининг дилини қаттиқ оғритмаган чол-кампир алланечук ёвлашгандай бўлиб қолишди. Неча кунгача бир-бирига чурқ этиб сўз қотишмади. Дастур-хонда юзларини тескари ўгириб ўтирганча овқатланиш-ди. Алим бува ўз хонасида қўлига қалам тутиб ўтирган билан олдидаги қоғозга бир сўз ҳам ёзолгани йўқ. Хаёли аллақаёқларга бошлаб кетар, ҳар кўчага кириб чиқар, кўзлари нигорон бўлиб набираларини ахтарар, тиқ этса эшикка қулоқ осарди. «Йўқ,— деди у ўз-ўзи-га,— бундай бўлиши мумкинмас. Уларни чақириб кет-рак!..» Хўш, ким чақиради? Қаердан чақиради? Улар кетган жойни на ўзи, на хотини билмаса? Юраги алла-қандай ваҳмаларга тўлиб, кўз олди қоронғилашиб, бо-ши гангиб кетди. «Йўқ, топиш чорасига киришмасам бўл-майди...» Кимлардандир сўриштириб, ўша катта корхо-нани. болалари турган жойни ахтариш ниятида чопони-ни кийиб, белини маҳкм боғлаб кўчага отланди...

Шаҳодат буви, чолининг авзойи ўзгарганча чиқиб кетаётганини кўраркан, аразни ҳам унутиб:

— Ҳой, қаёққа равона бўляпсиз?— дедию лопилла-ганча бориб, чолининг йўлини тўсди. Чоли уни ёнлаб ўтай деса, у чопонга ёпишди,— Қаёққа кетвотсиз?

— Қўйвор, болларингни топиб келгани...

— Эсхонангиз жойндами ўзи? Кўрмаган-билмаган жойингизга, ёппа-ёлғиз, адашиб-улоқиб кетсангиз-а! Қайтинг-е, бу аҳдингиздан, ёш гўдакка ўхшаманг!..

— Топиб келмасам бўмийди. Тез кўрмасам юрагим ёрилиб кетаёзди! — дея чол кампир чангалидан қутулиш-га интиларди.

Шу машмаша устига Наимжон кириб келди. У, ота-онасининг буйдалашаётганини кўраркан, ҳангу манг бўлиб қолди. Ҳай-ҳайлаганча уларни ажратишга тушди.

— Нима гап ўзи, ойижон дадажон?— дерди оқ-сарик юзлари қип-қизариб, кўзлари қинидан чиқаёзиб.

— Кел, ўғлим, кел,— дея Алим бува ўзини хотини чангалидан четга олди. Ҳеч нарса бўлмагандай ўғли билан сўраша кетди.

Наим, зарур иш билан йўли шу ёққа тушгани учун бир хабар олиб ўтай дегани, болалар буларни соғинишгани, уларни олиб келай деса, фурсат тополмаётганини айтиб, узрини билдирди. Бир ёқдан отасининг гинасини, иккинчи ёқдан онасининг зориллашини эшитаркан, жанжал нимадан чиққанлигини билиб, Наимжоннинг кулгиси қистаб кетди:

— Шу арзимаган нарсагаям ҳунобгарчиликми! Бўппи-е, невараларингизни опкелганим бўлсин!..

Чол-кампир хархашалари босилиб, кўнгиллари жойига тушгандай бўлди. Алим бува ўз хонасига кириб, қаламини қоғоз устида тебрата кетди. Шаҳодат буви эса худди меҳмон кутадигандай ҳамма ёқни саранжом-саришта қилиш, тоғорада хамир қориш, тандирга ўт қалаш тараддудига киришди.

Шанба кунини кечга яқин уйни «меҳмон» босди. Хонадон обод бўлиб, аввалгича қий-чув бошланиб кетди. Яна болаларнинг чекка-чеккада ағдарилиб ётган велосипеди, ғилдирагу аравачалри шақира-шуқур ишга тушди. Алим бува айвонда уларни томоша қилиб яйраб ўтирарди.

Якшанба кунини болалар томошаси қизигандан-қизиди. Соғинишган қўшни болалар чиқиб, буларга қўшилишганди. Алим бува одатдагича бироз бўлса-да, ишимни юргизиб олай деб ўз хонасига кирди-ю, иши юриша қолмади. Тойчоқларнинг шовқинини босмоқчи бўлиб ҳовлига чиқди, аммо бақирришга ботинолмади. Агар бақиргудай бўлса, улар тум-тарақай бўлиб, бошқа қайтиб келмайдигандай кўринди. Бу пайт «Шалвай» (Жавлон Сарварни шунақа атарди) укасини аравачада хўб айлантириб чарчаганди. Энди аравачага «Шалвай»нинг ўзи ўтирволиб Жавлонга тортдириш пайида эди. Жавлон бўлса чилвирни тортаман деб қанча кучансаям «Шалвай»ни жойидан жилитолмаётганди. Жавлон «бўважон»-лаб чинқири-чинқири бувасини ўйинга тортди. Алим бува чилвирни қўлга олди. Иккала неварасини аравачага ўтқизиб ҳовлини айлантира кетди. Алим бува ўйинга андармон бўлиб турса ҳам, хаёли бир муаммо билан банд эди. Турган гапки, болалар кечга яқин ўз уйлари-

га қайтмоқчи бўлишади. Шунда бува неваралардан Жавлонни олиб қолса-чи, ота-онаси қолдирармикан? Жавлоннинг ўзи-чи, қолишга кўнармикин? «Ҳа, аввал болани кўндириш чорасини кўришим керак», деб жазм этди Алим бува.

— Энди чарчагандирсан-а, тойчоғим?— деди арава арғамчисини қўлида тутган Жавлонга.— Агар хоҳласанг-чи, гузарга чиқиб музқаймоқ еб келардик-а?

«Музқаймоқ»ни эшитиб Жавлон эриб кетди. Қисик кўк кўзларини пир-пиратиб, оғзини чапиллатди.

Бува билан набира етаклашиб кўчага чиқишди. Алим бува Жавлонга савол берди:

— Янги уйинглада мунақа ўйнайдиган жойла, ўртоқлар йўқдир-а?

Жавлон, йўқ дегандай бошини сарак-сарак қилиб қўйди.

Гузаргача етиб, дўкондан музқаймоқ олиб еганларидан кейин, бува яна сўради:

— У ёқда шунақа музқаймоқ дўкони бораканми?

Жавлон жавоб беролмади. Бува мақсадга кўчди:

— Бу ерда ҳамма нарса бор. Агар шу ерда қолсанг кунига чиқиб музқаймоқ еймиз. Иннайкейин-чи, эртанидин Бешёғочдаги каттакон боғ очилади, у ерда антиқа ўйинлар бошланади: физ-физ чопган поездлар, пир-пир учган самолётлар, кўлда сузган кема... Бориб маза қилар эдик! Агар сен қолмасанг, Сарварни опқоламан.

— Йўқ, буважон, Шалвайнимас, мани опқолинг!— деб ялинди Жавлон.

— Хўб, ўзингни опқоламан, бўпти-а?

— Бўпти,— деб юборди хурсандлигидан оғзининг таноби қочиб Жавлон.

Кечга бориб «меҳмон»лар қайтиш тараддудига тушишди. Наимжон имоси билан хотини болаларни кийинтиришга тушди. Жавлон кийимини киятуриб кўзларини бувасига жавдиратди. Алим бува ўғли билан келинига қаради-да:

— Буларнинг биттасини бизда қолдира қолинглар,— деди сўзи ерда қолмаслигига кўзи етиб.

Бу кутилмаган саволга ўғлиям, келиниям жавоб беролмади-да, болаларига савол назари билан тикилишди.

— Нима, биттанг қоласанми?— деди Наимжон болаларининг «йўқ» дейишига ишониб.

— Мен қоламан,— деб юборди кутилмаганда Жавлон.

Дадаси билан ойиси нима қилдик дегандай ажабланиб бир-бирларига термилишди.

Шаҳнозахон Жавлонни яна бир синамоқчи бўлиб:

— Бу ерда зеркиб қолмасмикинсан тағин?— деб ўсмоқчилади.

— Йўқ!— деди Жавлон қатъий қилиб.

Нима деярини билмай турган Шаҳодат буви дадилланди:

— Нега зериксин болажоним, ўзи туғилган уйи-ку, бу. Ўғилча баҳонаси билан ўзларинг ҳам тез-тез келиб турарсизлар...

Наимжон билан Шаҳнозахон нима дейишларини билмай, дамларини ичларига ютишди. Тарвузи қўлтиғидан тушган одамдай бўшашганларича, хайр-маъзурни насия қилиб жўнаб кетишди...

МУНДАРИЖА

Оқ фотиҳа	: : : : 3
Дадамни топиб беринглар	122
Сарвар билан Жавлон (ҳикоя)	202

Ўзбек тилида

Адабий-бадиий нашр

ҲАКИМ НАЗИР

ОҚ ФОТИҲА

Қиссалар

ИБ № 0571

Рассом *И. Воҳитов*

Расмлар муҳаррири *У. Солиҳов*

Саҳифаловчи муҳаррир *Е. Толочко*

Мусаҳҳиҳ *Ш. Сохтоа*

Босмахонага 5. 01. 95. берилди. Босишга 9. 03. 95. рухсат этилди. Бичими 84×108^{1/32}. Босма қоғози Адабий гарнитураси. Юқори босма. Шартли босма табоқ 10,92. Шартли бўёқли босмада нашр ҳажми 11,34. Нашриёт табоқ хисоби 14,59. 30 000 нусхада. № 33—94 шартнома. № 17 буюртма, Баҳоси шартнома асосида.

«Чўлпон» нашриёти, 700029. Тошкент шаҳри, ГСП, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССЖ Матбуот давлат қўмитасининг Янгийўл китоб фабрикаси. Янгийўл шаҳри, 702800, Самарқанд кўчаси, 44.